III
23035

БОНЮ АНГЕЛОВ

СТАРОБЪЛГАРСКО КНИЖОВНО НАСЛЕДСТВО

ИЗДАТЕЛСТВО
НАУКА
И ИЗКУСТВО

СТАРОБЪЛГАРСКО
КНИЖОВНО
НАСЛЕДСТВО

БОНЮ АНГЕЛОВ

II 23035

СТАРОБЪЛГАРСКО КНИЖОВНО НАСЛЕДСТВО

I

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

НАУКА И ИЗКУСТВО
СОФИЯ, 1983

W 5(1)4-3 Б442719

Предлаганата книга е посветена на проблеми от историята на българската средновековна литература. В нея са събрани очерци, обзори и бележки върху отделни въпроси от нейното многовековно развитие, обединени от една основна ръководна идея — да се покаже духовната ценност на старата българска книжнина, нейното тематично и жанрово богатство, приносът ѝ в балканското и общославянското културно развитие. Разглежда се творчеството на Григорий Цамблак, Владислав Граматик и др.

Книгата ще представлява интерес както за специалисти в областта на старобългарската литература, така и за студенти, ученици и всички, които проявяват интерес към този род литература.

ПРОВЕРКА 2021

ПРОВЕРКА 2008 - 2010

ІІІ 23035

Б 7762/83

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

©
Боню Ангелов Стоянов
c/o Jusautor, 1983

Индекс 82

УВОД

Българската литература е най-старата славянска литература, оказала през средните векове силно влияние върху литературите на другите славянски народи, най-вече върху руската и сръбската литература. Тясно свързана с безсмъртното дело на Кирил и Методий, своето начало тя води от втората половина на IX в. Политическият и културният живот на народа ни до това време, както и народното поетично творчество са важна предпоставка за поява на писмеността в българската държава.

Старата българска литература се развива в условията на феодализма, нейните произведения отразяват отличителните черти на българското феодално общество, най-вече мирогледа на господствуващата феодална класа. Важно предназначение особено в началния етап на развитието ѝ е да спомага за разпространяване и укрепване на нововъведената християнска религия, а чрез това да съдействува за утвърждаване на феодалната система като по-висш стадий в обществено-политическото развитие на народа. Колкото и тясно да е свързана с църквата, ръководител на идеологическия фронт в живота на средновековното общество, в тази литература няма само произведения с църковно-религиозно съдържание. Чисто култовите (богослужебни) книги не определят изцяло нейния характер — те са преводни съчинения, разпространени между всички християнски народи.

Обликът на нашата средновековна литература се определя преди всичко от делото на многобройните именни и безименни български книжовници. Тъкмо в това дело прозира силна светска струя, тенденция към по-реалистично виждане и изобразяване на живота, която се забелязва през всички периоди от развитието на старобългарската литература. Като типични примери в това отношение може да се посочат съчиненията „Сказание за буквите“ от Черноризец Храбър, „Азбучна молитва“ от Константин Преславски и „Похвално слово за Патриарх Евтимий“ от Григорий Цамблак.

В нашата стара литература широко място намира културно-историческата тематика, характерна особено за IX—X в., когато у нас се утвърждава славянската писменост. Писателите се вдъхновяват от създаването на тази писменост, водят борба в нейна защита, чрез творчеството си се стремят да издигнат културата на народа, да намерят и да отразят характерни страни от неговия живот. Дейността на книжовниците от това време изразява общонародни интереси, а не само интересите на феодалната класа, защото от съществуването на славянската писменост и култура са заинтересовани и широките народни маси.

Съвременното литературознание отхвърля разпространеното схващане за подражателния характер на старата българска литература, възникнало в ранния стадий на нейното проучване. Наистина тази литература започва с преводни съчинения, най-вече църковно-богослужебни, които заема от Византия. (Впрочем така започват и другите средновековни литератури.) Но тя не се ограничава само с преводната култова книжнина; редом с нея се изгражда и богата оригинална литература, тясно свързана с живота на нашия народ, с обществено-политическите и културните задачи, които е трябвало той да решава в съответния исторически момент.

Такава оригиналност и самобитност са характерни например за творчеството на Климент Охридски, Константин Преславски, Презвитер Козма, Черноризец Храбър, Григорий Цамблак и др. Нищо необикновено няма в обстоятелството, че произведенията им показват близост с византийската литература по тематика, съдържание и художествени качества. Бележити творби на старата българска литература са напр. пространните жития на Кирил и Методий („Панонски легенди“), „Беседа против богомилите“ от Презвитер Козма, „Сказание за буквите“ от Черноризец Храбър, „Похвално слово за Патриарх Евтимий“ от Григорий Цамблак, съчиненията на Константин Костенечки. Всяко от тях е много тясно свързано със своето време, отразява типични особености на обществено-политическия живот, разкрива образа на съответния писател.

Като всяка литература на класовоантагонистичното общество и в нашата стара литература има две линии на развитие — официална и народна. Официалната книжнина е тясно свързана с феодалната класа, изразява нейни интереси и стремежи. Народната книжнина възниква предимно сред широките народни маси, чиито интереси задоволява. Нейното съдържание, нейните стилно-езикови особености я правят достъпна за народа, което именно определя голямото й разпространение. Към този дял спадат богомилските съчинения и многобройните апокрифи.

Произведенията на старата българска литература са писани с две азбуки — глаголица и кирилица. Столетен е спорът по техния произход и авторство; днес в науката доминира схващането, че създател на глаголицата е Кирил Философ, а кирилицата се приписва на неговия верен ученик Климент Охридски.

Деветвековната история на старобългарската литература е дело на голям брой книжовници, повечето от които са безименни. През този дълъг период са създадени много ръкописи, повечето пряко предназначени за църковни цели: евангелие, апостол, миней, требник и пр. За това многовековно развитие са характерни периоди на подем и на упадък, свързани с делото на по-големи и по-малки писатели. Особено бележит е, както вече се каза, началният период от развитието на литературата — IX—X в. Тогава Кирил и Методий полагат началото на българската и славянската писменост. Но Кирил и Методий не са само творци на славянската писменост, те са също смели борци за нейното запазване. Редом с тежката борба против отрицателите на тази писменост и култура те полагат големи грижи за обогатяването ѝ с нови произведения, за подготовка на верни и предани ученици, които да продължат делото им. С всичко това тяхното дело играе извънредно важна роля в културния и политическия живот на българи, руси и сърби. По думите на Христо Ботев Кирило-Методиевото дело е едно от тези събития в историята на нашия народ, които „ни дават право да се гордеем, че и ние сме внесли някога си нещо в историята на общочовешкия напредък, и които, разбира се, трябва да възбуждат почит и уважение не само в душата на нашето младо поколение, но и на всеки честен, искрен и признателен славянин“ (в. „Знаме“, 1875, бр. 15).

Разгромено от немските феодали във Великоморавия и пренесено в България, делото на Кирил и Методий укрепва и процъфтява. Ревностна дейност развиват тук техни добре подготвени, калени в борбата последователи. С най-големи заслуги в това отношение е Климент Охридски, чиято обществена и книжовна дейност протича в края на IX и началото на X в. (умира през 916 г. в Охрид). Подобно на великите си учители той не само умело организира книжовния живот, но и активно участвува в изграждането на българската литература. Написал е много поучителни слова, предназначени за разясняване на новата християнска религия, наскоро въведена за официална държавна религия (865 г.). Освен на такива поучителни слова той е автор още на ред похвални слова, от които особено ценни са двете му слова за Кирил и Методий, а също и двете пространни жития на Кирил и Методий. Пропити със силно славянско чувство, в тях авторът не само ве-

личае своите обични учители, но и смело брани безсмъртното им дело. Словата му за Кирил и Методий са свидетелство за неговите големи писателски дарби, те са ценно постижение на нашата млада книжнина. С малко изразни средства той рисува образа на своя герой — вдъхновен, неуморен и твърд борец за възхода на славянския род. Климент пише: „Такъв беше този учител. Щом дочуеше някъде някоя хула за божествения образ, като крилат той прехвръкваше на всички страни и с ясни думи разпръскваше всички лъжи и научаваше на права вяра . . . А на славянския народ, който се намираше в невежество и мрак, той биде посочен за пастир и учител. Като лъв той затвори устата на триезичните еретици."

Особено място в развитието на нашата литература заемат написаните от Климент Охридски две жития на Кирил и Методий, т. нар. „Панонски легенди" (Пространни жития) — най-важните произведения, от които се черпят сведения за живота и делото на славянските просветители. Двете жития са писани в различно време, но приемствеността между тях е спазена. Житието на Кирил е по-обширно от Методиевото. Централно място в него заема величаво очертаният образ на Кирил, чрез който авторът изнася основната идея на творбата си — славяните имат право да изграждат своя култура на роден език. С патоса на тази идея произведенията на Климент Охридски са въздействували най-много на следващите поколения, свидетелство за което са многобройните преписи на житията и похвалните слова в старите славянски литератури.

Друг виден представител на българската литература през IX—X в., пряк Кирило-Методиев ученик, е Константин Преславски. Той е поетът на епохата — познати са двете му стихотворения „Азбучна молитва" и „Проглас към евангелието". В тях авторът възторжено говори за славянската просвета, за нейното значение в живота на славянските народи, за ролята на книгата изобщо. В оня исторически момент християнската религия е символ на нова просвета и затова Константин Преславски вдъхновено възкликва: „Лети сега и славянското племе към кръщение." Подобно на своя учител Кирил Философ той е пламенен привърженик на идеята народите да развиват писмеността си на свой роден език. Вдъхновен от тази мисъл, поетът възкликва:

Голи са всички народи без книги,
защото не могат да се борят без оръжие
с противника на нашите души
и са готови за плен на вечната мъка.

На друго място той възторжено зове:

Слушайте сега с целия си ум,
слушайте сега, цял славянски роде,
слушайте словото, защото то от бога дойде,
словото, което кърми човешките души,
словото, което крепи сърцата и умовете.

Константин Преславски е автор и на т. нар. „Учително евангелие" — сборник от проповеди, в които разяснява смисъла на евангелските текстове за неделите. Състои се от 51 беседи, от които 42-та беседа е изцяло негово оригинално дело, а останалите са компилации. Написал е още Служба на архиеп. Методий Моравски и канон (в Битолския триод), които разширяват знанията ни за неговите поетически дарби.

На философско-богословски проблеми са посветени двата основни труда на Йоан Екзарх — „Небеса" и „Шестоднев" — произход и устройство на вселената като целесъобразно „творение" на бога, разясняване на основните догми на християнската религия, спор с нейни отрицатели. В „Шестоднев", състоящ се от предговор и шест слова, авторът излага „сътворението" на света в духа на библейския разказ. Важно значение има предговорът, дето се разкриват творческите дарования на писателя, неговият образ, а също така дава и известни сведения за живота му. В предговора с повишено поетическо настроение авторът говори за устройството на света и на земята, изразява радостта си от величието и целесъобразността на природата, сред която живее. Той пише: „И как хората не ще се радват, като изпитат това и разберат за кого небето е украсено със слънце и звезди; за кого земята е окичена с градини, дъбрави и цветя и разхубавена с гори; за кого морето и реките и всички води са изпълнени с риби; за кого е приготвен раят, самото царство."

Независимо от основната теологическа целенасоченост на „Шестоднева" заслужава да се изтъкне, че той представлява своеобразна средновековна енциклопедия — дава ред сведения от научен характер, знания по астрономия, география и др. В шестото слово е поместено първото в славянските литератури описание на човешкото тяло, което описание е и първа славянска антропология. Все в същото слово се намира и прочутото описание на Симеоновия дворец, съдържащо ценни битови и историко-културни сведения за живота на българското феодално общество през X в., когато живее самият Йоан Екзарх като съвременник на цар Симеон.

Извънредно оригинална творческа натура е Черноризец

Храбър — бележит български книжовник от IX—X в. Познат е с едно единствено негово съчинение, известно под името „Сказание за буквите". То разработва най-актуалната за времето тема — защита на славянската писменост и култура. Макар на тази тема да са писали и други старобългарски писатели преди Храбър или негови съвременници, творбата му ярко се откроява от всичко писано дотогава. Добре обмислената и подредена аргументация на писателя, с неговата дълбока емоционалност, с дарованието му да води полемика са двете основни причини за изключителността на това произведение не само в нашата стара литература, но също и в останалите средновековни литератури. С разнообразни аргументи Храбър брани епохалното прогресивно дело на Кирил и Методий. Нещо повече дори — той намира основание да твърди, че славянската писменост стои по-високо от прехваленатa византийска писменост, защото създател на първата е християнин, а византийската е дело на езичници.

Дълбоко оригинален и наблюдателен писател е Презвитер Козма от X век. В съчинението си „Беседа против богомилите и поучение от божествените книги" той рисува широка картина на българското феодално общество с острите социални противоречия в него. Убеден защитник на християнската вяра и на феодалния строй, Козма отправя злъчни нападки срещу богомилите, които се борят за промени в обществения живот, стремят се към извоюване на по-добри жизнени условия за широките народни маси. На присмех е подхвърлен и поп Богомил — създател на богомилското социално-религиозно движение. Козма излага схващанията на богомилите за религията, църквата, обществено-политическия живот. Макар и съвсем накратко, той неволно разкрива и техните социални възгледи, за които пише: „Като хулят богатите, учат своите да не се подчиняват на господарите си; ненавиждат царя, ругаят старейшините, укоряват болярите; мислят, че са омразни на бога ония, които работят на царя, и заповядват на всеки слуга да не работи на своя господар."

Втората част на „Беседата" има поучителен характер; в нея авторът се стреми да внуши на ръководните обществени среди как трябва да работят, за да се ограничи влиянието на богомилската ерес.

„Беседа против богомилите" е първата оригинална сатира в българската литература. Нейният публицистично-ораторски и полемичен характер я свързва с други произведения на старобългарската литература, предимно с творбата на Черноризец Храбър.

Общият възход на феодализма у нас е причина за бързо развитие на културния живот и за разцвет на литературата, из-

вестен в науката под името „Златен век на българската литература“ по времето на цар Симеон. Най-важни книжовни средища са Преславската и Охридската школа. Още в своето начално развитие българската литература създава много оригинални творби, обогатява се и в жанрово отношение — тя познава не само тясно религиозните жанрове (култови книги, поучително слово, похвално слово, житие), но и философския трактат, хроника, стихотворение, разказ, повест, басня, сатира, полемика, публицистика и пр.

Вторият важен период в развитието на старобългарската литература обхваща XIII—XIV в. Разцвет тя получава по времето на цар Иван Александър (1331—1371) и цар Иван Шишман (1371—1393), когато възниква прочутата Търновска книжовна школа. Най-видни нейни представители са Патриарх Евтимий и Григорий Цамблак, обогатили литературата с ценни оригинални творби. Измежду тези произведения особено изпъква „Похвално слово за Патриарх Евтимий“ от Григорий Цамблак. Централно място заема образът на Евтимий, дава се и широка картина на народното страдание по време на завладяването на столицата Търново от турците. Мъка раздира душата на писателя, когато говори за тия съдбоносни дни; най-добре тя е изразена във величавата картина, рисуваща раздялата на Евтимий с народа: „Гледката предизвикваше сълзи дори у самите камъни на града. Деца се разделяха с бащите си и братя от родни братя . . . Ония дни бяха дни на плач . . .“ И тъкмо при тази картина писателят-изгнаник болезнено възкликва: „Защото има ли нещо по-горчиво от принудителното преселване, по-печално от разлъката с родния, от спомена за отечеството и за близките, които като жило непрестанно пробождат сърцето?“

Времето от XV в. до появата на Паисиевата „История славяноболгарская“ през 1762 година представлява третият период в историята на старобългарската литература. Известни книжовници през XV в. са Константин Костенечки, Владислав Граматик и Димитър Кантакузин, които спомагат много за укрепване на връзките между българската и сръбската литература през средновековието. Важно е книжовното дело на поп Пейо и Матей Граматик — български писатели през XVI в. Те са автори на две жития, описващи живота и страданията на двама българи (Георги Софийски и Николай Софийски), които отказали да се потурчат. През XVIII в. като книжовник с добре изявена творческа физиономия изпъква Йосиф Брадати. Автор на няколко големи сборника с проповеди, той засяга не само тясно религиозни, но също така и някои социални и политически въпроси. Всичко това го очертава като предходник на Паисий Хилендарски.

1. Манасиев летопис, XIV в. — миниатюра

За литературата ни през османското робство ново явление представлява т. нар. дамаскинарска книжнина. Дамаскините са сборници от религиозни поучения и жития, написани на език, по-близък до народния, поради което получават извънредно голямо разпространение.

Съдържанието и основните тенденции в развитието на старобългарската литература определят нейното значение. Произведенията на тази литература запознават българския народ с чуждите литератури, с постиженията на античната и средновековната култура: философия, история, религия, география, естествознание, граматика и пр. Особено голямо значение има тя през IX—X в., преломен момент в историята на нашия народ, когато той се бори за своето запазване чрез писменост на роден език, бори се за своя независима държава и самобитна култура. Тъкмо през това време се прогласява прогресивният принцип — литературата и културата да се творят на роден език, принцип, играл важна роля в културното развитие на българи, руси и сърби. Многочислените творби на старата българска литература и книжовните традиции, пазени ревностно, развиват любов към родното и към българския език, имат особено голямо значение за народа през тежките години на петвековното робство.

* * *

Голяма част от богатото старобългарско книжовно творчество през средновековието е безвъзвратно изчезнала по най-различни причини в живота на нашия народ — военни нашествия, природни стихии, небрежно отношение и др. Значителна част от запазените ръкописи са описани и по такъв начин са достъпни за науката. Много от тях обаче не са и елементарно описани, което представлява сериозна пречка за научните изследвания. Освен това не ще да е малък и броят на ръкописите, които все още стоят захвърлени из разни църкви, манастири, музеи или частни домове. А всичко това трябва да се приведе в известност, да се систематизира и проучи, защото ще хвърли светлина върху нашата стара литература — ще разкрие по-пълно нейния състав, количествено богатство, ще подпомогне изследванията върху самобитния елемент в тази литература, като се разработят по-основно връзките ѝ с византийската, руската, сръбската и румънската литература. Наложително е да знаем ако не всички наши книжовни дейци през средните векове, то поне най-видните представители на старобългарската литература, да знаем както времето, през което живеят, така и техните творения, новото, което внасят в нашия литературен живот. Разбира се, никак не е правилно развитието на старобългарската книжнина да изчерпваме с имената на нейните най-видни представители — Кирил и Методий, Климент Охридски, Йоан Екзарх, Константин Преславски, Черноризец Храбър, Презвитер Козма, Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, Константин Костенечки и някои други още. Безспорно те са не само върхове в литературното ни развитие, но и творчески личности, които дават насока на бъдещия литературен живот. Такива даровити писатели несъмнено е имало още. А освен това немалък интерес за литературната история представляват и книжовниците с по-скромни дарования и по-скромни книжовни изяви. Дейността на едните и другите дава съдържанието на старобългарската литература. Оттук произтича необходимостта да се проучва книжовното дело на всички старобългарски писатели.

Въпреки извънредно тежките и съдбоносни обстоятелства в живота на нашия народ у нас са запазени доста книжовни паметници от средновековието, които говорят не само за духовните интереси на народа, но и пряко свидетелствуват за любов и граждansко съзнание у стотици книжовници, на повечето от които дори и имената не са известни. И, разбира се, това е само част от ръкописите, създадени в продължение на няколко столетия (IX—XVIII в.). Другата част безвъзвратно е изчезнала. А тези ръ-

кописи са незаменими паметници на българската култура през онова време, те са ценни източници за по-пълно разкриване на тази култура в различните нейни прояви — литература, музика, фолклор, език, връзки с литературата и културата на други народи, политически, социални и идейни борби в българското средновековно общество и пр. Те изразяват духовните интереси на българина, кръга и дълбочината на неговия културен устрем, обществено-политически нужди в живота на народа и на държавата, връзки с други народи и култури, разкриват вълненията и мислите на книжовника, неизчерпаем извор са за историята на българския език, изиграли са неоценима роля за опазване на родния език, за поддържане на живо българско съзнание. Голямо е значението на тези ръкописи за историята на старите славянски езици и литератури. Немалко старобългарски ръкописи имат важно значение и за историята на византийската литература, понеже съдържат гръцки творби, които са познати само по техни старобългарски преводи.

И тъкмо поради това науката отдава голямо значение на старобългарските и изобщо на старославянските ръкописи. Не случайно развитието на славистиката като наука е тясно свързано с издирването, проучването и публикуването на стари славянски книжовни паметници; появяват се изследвания върху старобългарския език и неговите връзки с останалите славянски езици; проучвания върху старата българска литература и връзките ѝ с другите славянски литератури; проучвания върху живота и дейността на видни старобългарски книжовници. Със занимания от този род са свързани имената на почти всички основоположници на славистиката през XIX в. и на много видни учени-слависти от нашия век, главно руси, българи, сърби.

* * *

У нас научен интерес към старославянското книжовно наследство се появява още през епохата на Възраждането, когато видни културни дейци не само внушават на своите сънародници необходимостта от събиране на стари ръкописи, но и пристъпват към проучване на такива ръкописи, към публикуване на някои съченения в тях, към описване на отделни ръкописи или дори на цели, макар и неголеми ръкописни сбирки.[1]

[1] Маню Стоянов. Проучване на славянските ръкописи в български книгохранилища. Постижения и задачи. Известия на Софийската народна библиотека, III (IX), София, 1963, с. 43—59.

Тук преди всичко следва да бъде споменат Г. С. Раковски, вдъхновен ценител на такива книги, който благодарение на своя авторитет успял да внуши на много българи мисълта да полагат грижи за събиране и съхраняване на стари ръкописи. Немалка заслуга имат още В. Е. Априлов, Неофит Рилски, Сп. Палаузов, Сава Филаретов, Марин Дринов, Стефан Захариев, Константин Дм. Петкович, Йордан Хаджиконстантинов—Джинот, В. Чолаков, П. Р. Славейков, Любен Каравелов и др. Неизвестен книжовник от това време, любител на старината, пише: „Като поговорихме толкова за паметниците, кои народът е увардил в разговорний си език и в народните си предания, то не е зле да споменем две думи и за писмените паметници, т. е. ръкописи, останали от старо време по български църкви и манастири. Такива книги трябва да се прибират, да се вардят на здрави места и да се дава списък за тяхно название, съдържание, правописание или да се преписва по няколко страници от тях, та тоя списък с преписа от всякой ръкопис да се обнародва, за да се знае где що има..."[2]

Заслужава да се изтъкне този факт — някои измежду горепосочените ценители на старината успели дори да създадат свои ръкописни сбирки: Стефан Захариев, Йордан Хаджиконстантинов—Джинот, Найден Геров, Сава Филаретов. За голямо съжаление всички сбирки после се разпилели; по-пълна представа днес имаме само за сбирката на Йордан Хаджиконстантинов—Джинот (кратко описана от него в „Цариградски вестник", 1853, бр. 142, дето са посочени 76 ръкописни книги) и на Найден Геров, попаднала в Софийската народна библиотека едва след Девети септември 1944 г., наброяваща около 30 ръкописа, а те вероятно са били повече.[3]

За отбелязване е, че дълги години след освобождението от османско иго интересът към старите славянски ръкописи у нас не е много силен, в сравнение с доосвобожденския период дори отслабва, няма предишната популярност. Ревностно е поддържан само от ръководители на културния фронт като К. Иречек и М. Дринов. Две са главните причини за това — вниманието на българската буржоазия е насочено в други области и липсата на подготвени национални кадри, способни да се заемат с организирането и проучването на ценното книжовно наследство. И тъкмо затова неголямата ръкописна сбирка на Народната библиотека в София през последните две десетилетия на XIX в. бива проучва-

[2] Сп. „Български книжици", IV, 1862, бр. 31, с. 644.
[3] Маню Стоянов. Ръкописната сбирка на Найден Геров. Известия на Института за литература, XVI, 1965, с. 135—146.

на от чужди, главно руски учени (П. А Лавров, Ф. Успенски, М. Н. Сперански, А. Архангелски, Т. Флоринский, К. Радченко, В. Истрин, П. А. Сирку, П. Кулаковски, А. Соболевски, Ст. Кулбакин М. Г. Попруженко, С. Вулович и др.).

* * *

Издирването и особено публикуването на стари български ръкописи е извънредно важна задача, защото е предпоставка за осъществяване на задачи от друг характер — историко-литературни, езиковедчески, палеографски, общокултурни. И тъкмо затова научното разработване на въпроси из нашето далечно културно минало е свързано с издирване, проучване и издаване на старобългарски ръкописи, а твърде често и творби на известен писател. Започнали близо преди 160 години, тия занимания се провеждат от чужди учени, преди всичко руски. Първият по-голям научен труд, посветен на старобългарски книжовник с публикуване на извадки из съчиненията му, е книгата на Константин Калайдович „Йоан екзарх болгарский", излязла в Москва през 1824 г. И започва редицата от публикации на старобългарски ръкописи и съчинения, като ведуща роля играят руските учени, към които се присъединяват също приносите на чешки, сръбски, хърватски, румънски, немски, френски учени-слависти. Български учени започват такива занимания още преди Освобождението (1877—1878), но по-значителни техни приноси се явяват доста по-късно.

Тази задача е чувствувана като важна задача на науката, в резултат на което биват издадени немалко стари български ръкописи. Ще посоча само някои от тях: Зографско евангелие, Мариинско евангелие, Асеманиево евангелие, Синайски требник, Синайски псалтир, Супрасълски сборник, Савина книга, Рилски глаголически листи, Енински апостол, големите съчинения на Йоан Екзарх „Небеса" и „Шестоднев", съчинения на Климент Охридски, Презвитер Козма, патриарх Евтимий, „Сказание за буквите" от Черноризец Храбър, съчинения на Григорий Цамблак, Константин Костенечки, поп Пею Софийски, Матей Граматик, Йосиф Брадати и други книжовници. Обнародвани са също редица по-големи или по-малки безименни съчинения на нашата стара литература, преводни и оригинални.

Извършената досега издателска работа позволява да се направят следните изводи: 1. Публикувани са много старобългарски творби, което улеснява изследванията върху нашата стара литература и върху старобългарския език; 2. Повечето публикации засягат най-стария период от нашето книжовно развитие;

3. Публикувани са немалко ръкописи, имащи култово църковно-богослужебно предназначение — евангелие, апостол, требник, служби и пр.; 4. Малко са издавани повествователни съчинения; 5. Неравномерно е представено книжовното развитие по векове; 6. От някои книжовници нищо не е издадено досега.

Вече споменах, че българската наука има значителен дял в грижите по издирване и издаване съчиненията на старобългарската литература. Особено активна тя става от началото на века, когато родната филологическа наука укрепва и расте в лицето на нейни видни представители: Л. Милетич, Ал. Т.-Балан, Б. Цонев, Ст. Младенов, Ст. Романски, Йордан Иванов, Юрдан Трифонов, Ст. Аргиров и др. Средища на занимания от този род са Българската академия на науките и Софийският университет. Най-важна в това отношение е поредицата „Български старини", издавана от БАН. В първата книга на това издание се казва: „Крайно време бе да се започне и у нас критично издание на по-важните български езикови, исторически, етнографски и художествени паметници, които се намират в България и в чужбина." Тя просъществува до 1945 г., когато излезе нейната последна книга XIV. Издания на тази поредица например са: Добрейшово евангелие (кн. I, 1906 г., подготвено от Б. Цонев), Копривщенски дамаскин (кн. II, 1908, от Л. Милетич), Охридски апостол (кн. III, 1907, подготвен от С. М. Кулбакин), Врачанско евангелие (кн. IV, от Б. Цонев), Свищовски дамаскин (кн. VII, 1923, от Л. Милетич), Борилов синодик (кн. VIII, 1928, от М. Г. Попруженко), Беседа на Презвитер Козма (кн. XII, 1936, от М. Г. Попруженко).[4]

В резултат на това заслужава да се подчертае, че докато по-рано издаването на български ръкописи ставаше от чужди учени и чужди научни учреждения, сега вече то се подема главно от български учени и научни учреждения. Това естествено положение продължи и след Девети септември 1944 г. Редом с домашните издания, разбира се, се появяват такива издания и в чужбина. Средище на тия занимания обаче е България, нашата родна наука.

У нас от 10—15 години се засили интересът към старата наша литература, по-точно към издаване на отделни ценни ръкописи или съчинения на видни старобългарски писатели. Освен изследвания върху отделни писатели бяха издадени следните книги, свързани с ръкописното ни книжовно наследство през средните веко-

[4] Като се има пред вид извънредно важната задача на поредицата „Български старини", трябва да се помисли за нейното възобновяване, да продължи една хубава инициатива, улесняваща проучването на старобългарското книжовно наследство.

ве: Цв. Кристанов и Ив. Дуйчев. Естествознанието в средновековна България (1954); Ив. Дуйчев. Летописта на Константин Манасий (фототипно издание, 1963); Ив. Дуйчев. Болонски псалтир (фототипно издание, 1968); Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература (три части — 1958, 1967, 1978); Никифоров препис на „История славяноболгарская" (1961); К. М. Куев. Черноризец Храбър (1967); Азбучната молитва в славянските литератури (1974); Ана Иванова. Троянски дамаскин (1967); Евг. Дьомина. Тихонравовский дамаскин (1968, 1972); Ив. Гошев. Рилски глаголически листове (1956); М. Стоянов и Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, том III и IV (1964, 1971); Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките (1969); П. Русев и А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература (1968); П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак (1971); Д. Иванова-Мирчева. Йоан Екзарх Български. Слова. Том първи (1971); Б. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов, Климентина Иванова. Климент Охридски. Събрани съчинения. Том I (1970), II (1978), III (1973); М. Станчева и Ст. Станчев. Боянският поменик (1963); Ив. Добрев. Глаголическият текст на Боянския палимпсест. Старобългарски паметник от края на XI век (1972); Ю. К. Бегунов. Пресвитер Козма в славянских литературах (1973); André Vaillant. Discours contre des Ariens de Saint Athanase. (1954); А. Минчева. Старобългарски кирилски откъслеци (1978); Д. Иванова-Мирчева и Ж. Икономова. Хомилията на Епифаний за слизането в ада. Неизвестен старобългарски превод (1975); Л. Живкова. Четвероевангелието на цар Иван Александър. Пълно черно-бяло възпроизвеждане на оригинала и 64 цветни факсимилета. София, 1980 (издание на немски език през 1977); Алда Дж.-Коссова. Черноризец Храбър. О писменехь. София, 1980; К. М. Куев. Иван Александровият сборник от 1348 г. София, 1981 г.: Ек. Дограмаджиева и Б. Райков. Банишко евангелие. София, 1981 г.

Някои от нашите стари писатели досега са представени добре по отношение на техните съчинения — например Презвитер Козма, Черноризец Храбър, Йоан Екзарх, Патриарх Евтимий, Константин Костенечки, Поп Пею, Матей Граматик и др. Но и това „добре" е относително, понеже някои от съчиненията им са публикувани отдавна в различни, предимно чужди издания, чието ползуване дори за научни работници е много трудно. Но ако все пак тези автори може да бъдат проучвани, макар и със

затруднения, то други старобългарски книжовници или остават изцяло затворени по страниците на ръкописите, или пък печатно са представени твърде частично. Например Григорий Цамблак, Димитър Кантакузин, Владислав Граматик, Мардарий Рилски, Пимен Софийски и др. Григорий Цамблак — титан на мисълта и делото през XIV—XV в. — не може да бъде изследван правилно само въз основа на някои негови печатни творби.

Важна задача на нашата наука е да пристъпи към издаване в отделни томове съчиненията на най-видните представители на старата българска литература. На първо време съчиненията на Кирил и Методий (независимо от доста спорните въпроси), Константин Преславски, Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Димитър Кантакузин, Владислав Граматик и др. Редом със съчиненията на отделни писатели трябва да върви и издаването (фототипно или наборно) и на прочути творби на старата българска литература, например превод на „Небеса" (XIV в.), прочутия сборник на презвитер Григорий (X в.), сборника „Златоструй" (X в.), Драганов миней (XIII в.), Добрианов миней (XIII в.), Берлински сборник (XIII в.), ръкописи от времето на цар Иван Александър, някои от големите сборници на Владислав Граматик (писани извънредно хубаво и четливо, XV в.), ръкописа на Андрей Дяк (1425 г.), сборника на Мардарий Рилски (1483 г.), ръкописи на Висарион Дебърски (XVI в.), Пимен Софийски (XVI в.), апокрифно-повествователни сборници (например Панагюрски, Беляковски, Тулчански и др.).

* * *

Някои публикации преди няколко години, предимно във вестници, правилно поставяха акцент върху грижите по съхраняването на архивни материали, свързани с нашата по-нова история и култура, като се започне от Възраждането. Грижата за съхраняването на средновековната книжнина, на оцелялото от нея или изобщо не се забелязваше, или оставаше на заден план. В най-добрия случай малко бяха организираните мерки по нейното издирване и съхраняване. В повечето случаи то биваше дело на местни културни деятели или на случайни находки.

Независимо от трагичната съдба на българската ръкописна книга тя се представя доста добре в наши книгохранилища особено от XVI век насам. Към този роден фонд естествено е да притурим и някои руски, сръбски и румънски ръкописи, разпространени у нас поради близост на тогавашния книжовен език. В случая не трябва да се забравят и старите славянски печатни из-

дания — руски, сръбски, румънски, писани на т. нар. църковнославянски език, станал единен книжовен език на тези народи. Поради особения ход в историческото развитие на нашия народ тези книжовни старини — писмени и печатни — имат широко разпространение у нас, дори и през първите десетилетия на XIX в.

Много стари славянски ръкописи и старопечатни книги грижливо се съхраняват в Софийската народна библиотека „Кирил и Методий", в Научния архив на БАН, в Църковния историко-археологически музей, в Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов", в Рилския манастир. За голяма част от техните сбирки има и описи, които улесняват научните занимания с ръкописите — например Софийската народна библиотека, Пловдивската народна библиотека, Рилски манастир, Църковен музей, БАН. Покрай тези главни средища — хранители на стари книжовни паметници (ръкописи и печатни издания), такива материали се намират още по разни кътища на родината, предимно в културни учреждения — библиотеки, читалища, музеи, в по-малки манастири и църкви по градове и села. Намират се и у някои книголюбиви граждани — учители, свещеници. Тези книжовни паметници трябва да задържат нашето внимание, за тях трябва да положим повече грижи. На първо място грижи за издирване на ръкописи, намиращи се у отделни лица, като се предават в някое културно средище — местно, окръжно или републиканско.

Няколко примера: в Трънския манастир, както и в Белинския манастир, някога е имало немалко ръкописи и печатни книги, от които сега нищо не е останало или поне не се знае къде са преместени книгите. Дори и оная руска печатна книга, имот на Белинския манастир, за която проф. Йордан Иванов говори преди Девети септември и в която имало бележка от Лаврентий, брат на Паисий Хилендарски, днес не знаем къде се намира. Когато преди години бях в манастира, не видях не само тази, но и още много други книги — имаше само нищожни отломки, и то от покъсни, неценни издания. Такава е картината и с други наши манастири — Тетевенски, Гложенски, Кремиковски, Седемте престола и пр. В Тетевенския манастир „Свети Илия", дето някога е кипяла оживена преписваческа дейност, днес не се намира нито един ръкопис, а от писаните там книги само незначителна част са известни. В манастира се намират в твърде лошо състояние доста екземпляри от стари руски и румънски издания от XVI, XVII и XVIII в. с ценни приписки по тях. Такива книги има и в църквата в същия град. Не по-добро бе състоянието на старопечатните книги в Курилския манастир; така е и с манастирите във Врачански окръг и др.

По-големи или по-малки ръкописи и старопечатни сбирки има например в Свищовското читалище, в Казанлъшкото читалище „Искра", в музеите в Шумен, Варна, Кюстендил, Враца, Стара Загора, Копривщица, Велико Търново, Габрово, Ловеч и пр. За свищовските ръкописи има описание, а всички останали са неизвестни; някои от тях стоят като експонати, а други са прибрани в папки като не особено ценни материали. Когато преглеждах архивните материали в Тетевенското читалище, останах изненадан от една находка — част от пергаментен миней от XIII в., показващ прилика по почерк с ръкопис на Софийската народна библиотека. В читалище „Искра" — Казанлък, има пергаментен лист от ръкописен апостол, XII в., с типично българско писмо.

Оцеляла е незначителна част от ръкописите, писани някога във врачанските манастири. В Етрополския манастир — голям книжовен център през XVI—XVIII в. — нищо не се намира. Много от писаните там ръкописи днес се съхраняват в наши обществени учреждения, главно в Народната библиотека „Кирил и Методий".

* * *

Всеки ръкопис има своя история — подбуда за написване, книжовник, място, време, извори, връзки, школа, правопис, почерк и пр. Поради това към ръкописите трябва да бъдем много грижовни, внимателно да се издирват, съхраняват и проучват. Колкото повече такива материали оцелеят, толкова по-богата, по-точна правим картината на книжовните занимания у нас през средните векове и османското робство, обогатяваме своите знания за характера на книжнината и на отделните книжовници. Пред вид на това необходимо е да се предприемат по-организирани мероприятия за издирване на стари ръкописи и на стари печатни издания, останали досега в лично притежание или в някои малки църкви и манастири. Нужно е да се предприемат координирани мерки със съответните държавни и църковни органи. Разбира се, най-добре тази задача може да се изпълни от местни културни дейци по окръзи. Това обаче не бива да изключва инициативи от учреждения като Софийската народна библиотека.

Доброто съхраняване на събрани вече и новоиздирени книжовни паметници е втора важна задача, стояща пред дейците на културния фронт. Ако някои местни ръководители считат, че подобни материали не подхождат за профила на техния институт, добре би било да ги препратят в някое по-централно учреждение — окръжен център, София, Пловдив. Но в никакъв случай да не

ги държат на влага, без проветряване и почистване години наред.

Описването на тези материали е важна задача на нашата наука, защото така те стават известни на научните дейци, може да се правят допълнителни изследвания по тях, да се привличат като градиво и пр. Когато не може да се направи по-пълно научно описание, добре е да бъде даден по-обикновен опис на съхраняваните материали. Необходимо е в няколко тома да бъдат научно описани всички ръкописи, пръснати из страната. Тази задача приляга на Народната библиотека в София в лицето на нейната Археографска комисия.

* * *

Старата българска литература заема особено място в историята на руската, сръбската, чешката и румънската литература през средните векове. Самото нейно зараждане през средата на IX в., обусловено от вътрешнополитическото, икономическото и духовното състояние на нашия народ, представлява важен момент не само в културния живот на балканските народи, но и на цяла Европа. Нейните трайни връзки с византийската литература, самото й развитие по линия на творческо обособяване, възприемането на чужди литературни образци, тяхното обогатяване и развитие са предпоставка за високата оценка, с която се е ползувала през средновековието. Оттук произтича постоянният интерес към нея, към отделни нейни творби и представители. Покрай други причини (военни стълкновения, емиграция, преселване, пътешествия) и този интерес към българските ръкописи е бил причина за тяхното голямо разпространение, за проникването им сред много народи. В по-ново време, общо взето от средата на XIX в., те биват търсени и пренасяни в разни европейски страни както поради засилените научни интереси към тях, така и поради любителски колекционерски страсти.

И какво се оказва? Независимо от това, какви са причините, значителна част от българската средновековна книжовна продукция днес се намира вън от пределите на нашата страна. Изнасянето на български и изобщо на старославянски ръкописи из нашите земи в повечето случаи според мене е било за добро. Било е за хубаво, защото, ако бяха останали в България, значителна част от тях нямаше да бъдат запазени, нямаше да знаем за тяхното съществуване. Ние дължим благодарност на редица чуждестранни учени, главно руски, които при пътуванията си по Балканския полуостров и по нашите земи са изнесли стари ръкописи, намерени тук. Благодарение на тяхната любов в повечето случаи

тези изнесени ръкописи са запазени и до днес и са достъпни за изследване.

Не се знае, нито пък е възможно да се установи някога броят на изнесените български ръкописи. Не е уточнен и броят на познатите сега български ръкописни книги в чужбина. Във всеки случай тяхното число не е малко. Най-много се намират в СССР, пренесени там по различни пътища най-вече от руски учени и монаси-пътешественици. Български ръкописи се съхраняват преди всичко в Москва — Държавна библиотека „Вл. Ил. Ленин“ (фондове В. И. Григорович, П. А. Севастиянов, Н. С. Тихонравов, Е. Егоров, А. Попов, А. С. Норов и др.), Държавен исторически музей (фондове Хлудов, Уваров, Щукин, Синодална библиотека и др.), Централен държавен архив на древни документи. Много наши ръкописи има също в Ленинград, на първо място в Държавната библиотека „Салтиков-Шчедрин“ (фондове Соловецки манастир, Софийска библиотека, Веркович, Сарафов, Сахаров и др.), после в Ръкописния отдел при Академичната библиотека (фондове Сирку, Яцимирски, Срезневски и др.). Български ръкописи се намират също в Киев, Лвов и други съветски книгохранилища.

Български ръкописи се съхраняват и в библиотеките на нашите съседи, най-вече в Югославия (Белград, Загреб, Любляна, Охрид и др.), в Румъния (главно в библиотеката при Румънската академия на науките в Букурещ) и в Гърция, по-точно в Света гора, преди всичко в Зографския и Хилендарския манастир.

Поради липса на системни археографски издирвания с оглед на славистиката малко са вестите за запазени славянски ръкописи в Турция, но това още не означава, че там няма такива ръкописи.

Наши стари ръкописни книги се намират още в Италия (Ватикана, гр. Болоня — прочутият „Болонски псалтир“ от XIII в.), в Англия (Лондон, дето е илюстрованото евангелие от 1356 г., приготвено за цар Иван Александър, и в Оксфорд), в ГДР (главно в Берлин, Дрезден, Лайпциг), Австрия (Виена), Белгия (гр. Гент, дето се намира т. нар. „Бдински сборник“ от 1360 г., писан във Видин), Франция (Париж), Чехословакия (Прага), Швеция, Финландия, на Синайския полуостров, в Ерусалим и пр. Дълъг ще бъде списъкът, ако се изброяват съхранените в тези културни средища български ръкописи. Само едно бих желал да кажа — много от тях отдавна са навлезли широко в науката, станали са предмет на обширни и неднократни изследвания от разни чуждестранни учени. Подробности за движението на нашите стари ръкописи, за тяхното значение и проявен научен интерес към тях читателят може да намери в интересната и много полезна книга на проф.

К. М. Куев „Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете“ (София, 1979).

Разбира се, най-много старобългарски ръкописи се намират у нас, най-вече в държавни и обществени учреждения — музеи, библиотеки и читалища. Главно средище на такива ценности е Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София. Четиритомната книга „Опис на славянските ръкописи“ запознава читателя с това неоценимо богатство на нашата култура в миналото. Тук има ръкописи, писани на пергамент и на хартия, най-старите ръкописи са от XII—XIII в. (Енински апостол, Добрейшево евангелие и др.). Тук се намират и двата преписа на „Бориловия синодик“ (Палаузов и Дринов препис), Панагюрският сборник, Тиквешкият сборник, разни преписи на дамаскини, Софрониевият препис на „История славяноболгарская“ от Паисий Хилендарски, други оригинални ръкописи на Софроний Врачански, Александрия от XV в., разни повести и разкази, летописни съчинения и пр.

Значителна е също сбирката от стари ръкописи, намираща се в Църковния музей в София — например сборникът на дяк Андрей от 1425 г., друг ръкопис от XVI в., съдържащ житието на Николай Софийски (№1521), Урвишки сборник, Самоковски препис на Паисиевата история от 1771 г. и др. Ценни български ръкописи има и в сбирката на Рилския манастир, напр. Рилски глаголически листи, ръкописите на Мардарий Рилски и Владислав Граматик (XV в.), дамаскини и др. Много такива ръкописи има също и в Народната библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив, както и в ръкописната сбирка при Българската академия на науките. От тази академична сбирка ще спомена само прочутия „Песнивец“ от 1337 г., писан за цар Иван Александър, комуто е посветена една патетична прослава. Друг ръкопис — „Троянски дамаскин“ от XVII в., е свързан с известната тогава Етрополско-Аджарска школа (дамаскинът е публикуван през 1967 г. от Ана Иванова).

Пред нашата филологическа наука стои важна задача — да приведе в известност българските ръкописи, намиращи се в чужбина, да ги картотекира, а след това да пристъпи към набавяне на микрофилми от тях, които да се откопират и предоставят за проучване. Грижа за това естествено се полага преди всичко на Народната библиотека „Кирил и Методий“ и на БАН. Впрочем и двете ведущи учреждения у нас в тази насока вече започнаха изпълнението на отговорната задача — набавят микрофилми и приготвят фотокопия от тях.

* * *

Положената от Кирил и Методий идея за народния език като предпоставка за изграждането и развитието на книжнината и културата остава жива и действена в битието на нашия народ, тя е доминираща в неговото историческо развитие. Тази демократизация на писмеността е предпоставка за изграждане на повече кадри, годни да пишат, да преписват или четат книги, да разпространяват грамотността всред народните маси. Това е изключително важно за развитието на народа. Разпространението на грамотността на свой ред обуславя факта, че у нас е имало много книжовници (в повечето случаи безименни съгласно установената църковно-християнска практика), имало е книжовни средища (манастири, градове, села), били са създадени много ръкописни книги. Разбира се, книгите имат преди всичко чисто църковно-богослужебен характер. За извършване на богослужение задължителни са определен брой книги (евангелие, псалтир, апостол, пролог, миней, требник и пр.), без които не може нито една църква в село, град или манастир. Следователно, ако пресметнем броя на селищата у нас (градове и села), манастирите и съответните църкви в тях, може да си представим колко голямо е числото на ръкописните книги, писани за такива чисто църковни нужди. А всеизвестно е, че в ръкописната традиция обикнати и разпространени са и книги от друг характер — исторически, повествователни, богословско-догматични, апокрифи, гадателни съчинения, сборници, дамаскини и др. Всичко това е привличало погледа, задържало вниманието на старобългарския книжовник и читател, вълнувало го е, с него той е живял и поддържал своето народностно съзнание. С оглед на конкретните и тежки условия, при които е протекъл животът на нашия народ, именно в тази насока се изразява огромната роля на българската ръкописна книга през вековете. Тя е била страж на народността, на народностното съзнание, което при подходящи нови социално-културни и политически условия се извисява и изразява в епичната борба за национално свестяване и политическо освобождение.

Българската ръкописна книга е фактор и през вековете на тежко политическо и църковно иго. Тя не загива! Тя живее и въздействува непрестанно върху народа, особено през вековете на османското робство. Тогава работят много книжовници, пряко и здраво свързани с народа, изразяващи негови духовни интереси и стремежи. Увеличеният брой на книжовниците (в повечето случаи само преписвачи на стари книги или комбиниращи нови ръкописи въз основа на стари ръкописи) естествено обуславя увеличаването броя на преписаните книги. Това добре е засвидетелствувано

от запазените днес български ръкописи именно от годините на робството. Въпреки немотията и несгодите тъкмо от това време има запазени много ръкописи, по-голямата част от които се намират у нас, в наши библиотеки, музеи и читалища. Доста ръкописи има и в чужбина.

Казаното дотук подсеща за печалната история на българската ръкописна книга през средните векове, от IX до XVIII в. Нашата книжовна продукция за тези девет века безусловно е била далеч по-богата, отколкото ние я знаем по оцелялото от нея и познато днес. Много нейни ръкописи са изчезнали, пропаднали са при най-различни обстоятелста в живота на народа ни: войни, нашествия, природни беди, съзнателно унищожаване от врагове, небрежно отношение и пр. Но въпреки това и оцелялото не е малко. То е достатъчно, за да ни даде основание да говорим за възход, за разцвет на българската литература, за нейно количествено богатство, за жанрово разнообразие, за движение на идеи в нейното развитие, за периоди на възход и упадък. Да припомня само епохата на „златния век" при цар Симеон (893—927), епохата на цар Иван Александър (1331—1371). Колкото и изненадващо да звучи, но факт е, че твърде богата е нашата книжнина и през XV в. — първия век на робството под турците. Този век е характерен с няколко видни писатели, чието дело е голямо по обем и значение, и то не само за българите, но и за останалите балкански народи. Характерно за века е съставянето на огромни сборници, чието съдържание говори за углъбени философскодогматични проблеми, богата житийна книжнина, поетически похвални съчинения, полемични съчинения между идеалистически и реалистически религиозни течения (исихасти и варлаамити), полемични творби срещу латините и др.

Различна е съдбата на оцелелите старобългарски ръкописи. Както вече се каза, значителна част от тях се съхраняват в България. Редом с това обаче има много наши стари и ценни откъм език и съдържание ръкописи, намиращи се в чужбина. Различен е и пътят на изнасянето им — от емигрирали български книжовници, особено след падането на българската държава, пътувания на монаси (българи и от други народности), подарявани на чужденци, изнасяни от учени-пътешественици, посетили балканските земи през XIX в. В чужбина са най-ценните и най-старинни запазени наши ръкописи (глаголически и кирилски) от X—XI в., каквито са напр.: Зографско евангелие, Мариинско евангелие, Синайски псалтир, Синайски требник, Клоцов сборник, Супрасълски сборник, Савина книга и други някои, оцелели фрагментарно. Най-старинни наши ръкописи, които се съхраняват у нас, са съвсем мал-

ко: Енински апостол (XI в.), Рилски глаголически лист (XI в.), Битолски триод (XII в.) и др.

* * *

Както вече бе посочено, това богато наше средновековно книжовно наследство е било и е обект на дълбок и траен интерес от български и чужди учени, обърнато е внимание на важни моменти в неговото развитие, издадени са много старобългарски книжовни паметници, проучено е делото на най-видните старобългарски писатели Кирил и Методий, Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Презвитер Козма, Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Владислав Граматик, Димитър Кантакузин, поп Пейо, Матей Граматик. Но както всяка литература, и старата българска литература не е плод само от дейността на своите най-видни представители, тя е дело и на други известни или неизвестни поименно книжовници с по-големи или по-малки творчески заложби. Ето защо наложително е да не се обръща внимание само на големите имена в историята на нашата стара литература, а да се проучва делото и на по-малко известните или съвсем неизвестните нейни творци, да се изнасят вести за техни ръкописи, да се дават сведения за новоиздирени ръкописи и книжовни средища, вести из историята на отделни ръкописи, проявен научен интерес към тях и пр. Главна цел на тази книга е да разшири нашите знания за богатството на старобългарската литература, изразено чрез делото на големи и по-малки писатели и книжовници, за да се получи по-пълна панорама на нашето средновековно литературно развитие. Без да се изоставят изследванията върху големите старобългарски писатели, набелязаната тук задача трябва да продължи, като чрез изнасяне на нови вести за ръкописи и книжовници се разкрие още по-релефна картина на нашето богато книжовно наследство от средновековието.

Уводните си бележки към книгата ще завърша с думите на неизвестен руски книжовник от началото на XIX в., любител на старината, казани от него, когато се сдобил с руска ръкописна книга от XVI в. Той оставил бележка, в която между другото написал: „Читатель, коль приятно видеть потомству остатки предков своих драгоценней рукописной древности . . . О, неоцененная древность! Где . . . тебя обрящешь более? Не одна рука времени имя твое загладила, но и зависть окрестных врагов твоих большею частию предала огню и острею меча — гром хищной войны поглащал твои труды неоднократно — и мы, твои потомки, едва где обрящем следы свещеннейших ваших упражнений, превышающих меру человечества“[5].

[5] Н. А. Кобяк и И. В. Поздеева. Славяно-русские рукописи XV—XVI веков Научной библиотеки Московского университета. Москва, 1981, с. 34.

ЗА КНИЖОВНОТО ДЕЛО НА ПРЕЗВИТЕР ГРИГОРИЙ МНИХ

Малко са в науката уточнените данни, свързани с живота и творческото дело на Презвитер Григорий Мних — един от видните представители на българската литература през X в. по времето на нейния „Златен век". В нашата научна книжнина има две по-големи изследвания за него — те са от В. Сл. Киселков и Емил Георгиев. И двамата се спират само на неговия превод на библейските книги, за който се говори в два преписа на руския хронограф. Те в случая основават своите наблюдения върху първата по-пълна публикация на руския учен И. Е. Евсеев „Грегорий Пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона".[1]

Като приема, че за съвременниците си Григорий Мних бил голям богослов и вещ книжовник, Киселков обобщава: „Същевременно трябва да се предполага, че ще е обогатил младата българска книжнина и с други свои преводни, а може би — и с оригинални творби с църковен или религиозно-поучителен характер. Ако той не беше се появил като преводач и книжовник още от по-рано, просветеният княз Симеон едва ли би избрал него за преводач на едни от най-важните старозаветни книги, а и самият Григорий едва ли би се решил да изпълни Симеоновата повеля, като се заеме с такава тежка преводаческа работа. . . Без съмнение неговият опит ще го е вдъхновил да се заеме и за други книжовни подвизи. За съжаление от предполагаемите книжовни трудове на Григорий не е останала никаква следа; за тях дори не се загатва нито в едно от произведенията на сетнешните български, руски или сръбски книжовници" (подч. Б. А.).[2]

Емил Георгиев за разлика от Евсеев разширява книжовната дейност на Григорий в рамките на целия хронограф; смята, че

[1] Известия ОРЯС, VII, 1902, кн. 3, с. 357—366.
[2] В. Сл. Киселков. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, с. 115.

е превел също и Малаловата хроника, че е участвувал в съставянето на прочутия Симеонов сборник от 1073 г. Според него „Григорий Презвитер очертава образа си на писател, който обхваща историческото съществуване и развитие, библейските предания за ранния живот на човечеството и историческите събития, разбира се, така, както ги дава средновековната историография — като легендарен разказ“[3].

Вън от обсега на наблюденията и на двамата наши автори са останали публикациите на А. И. Соболевски, в които той говори макар твърде внимателно за съчинения-поучителни слова, които може да се отдадат на перото на Презвитер Григорий. Наистина Киселков говори за „предполагаеми книжовни трудове“ на Григорий, но добавя, че „за тях дори не се загатва нито в едно от произведенията на сетнешните български, руски или сръбски книжовници“. Оказва се обаче, че не само се загатва за такива творби на нашия писател, но и че са поместени в стари славянски ръкописи. Заслугата за изнасянето на такива вести принадлежи на Соболевски. За съжаление обаче на тези негови публикации досега не е обърнато внимание, каквото те безспорно заслужават; те остават незабелязани и неизползувани в науката, дори не се споменават при разглеждане на въпроси, свързани с Григорий Мних. Те не заслужават такава съдба, защото са дело на голям учен-славист, добре познаващ старославянското книжовно наследство, дал ценен влог и в областта на проучването на старата българска литература. Изнесеното от Соболевски придобива особено голямо значение в светлината на извороведческите и научните публикации върху старобългарската и староруската литература, появили се в науката след неговите приноси.

Тук става дума за следните публикации на А. И. Соболевски: 1. Два русских поучения с именем Григория[4]; 2. Из церковно-славянской учительной литературы.[5] В първата си публикация той така обобщава своите наблюдения: „Кроме поучения о пьянстве, ниже издаваемого, мы имеем в древнерусских сборниках целый ряд слов, приписываемых то Григорию Богослову, то свя-тому Григорию, то Григорию Черноризцу. Относительно некоторых из них нет достаточного основания, чтобы они принадлежали автору русскому (хотя и против их русского происхождения трудно привести доводы), но одно следует считать русским. Это —

[3] Е. Георгиев. Разцветът на българската литература в IX—X в. С., 1962, с. 303.
[4] Известия ОРЯС, XII, 1907, кн. I. с. 250—262.
[5] Известия ОРЯС, XII, 1908, кн. 4, с. 264—289; XV, 1910, кн. 2, с. 41—61.

слово св. Григория Богослова о пьяницах, также ниже издаваемое". След като изброява и други слова с името на Григорий, част от които Соболевски смята също за руски, той добавя: „Другие известные нам поучения с именем Григория, которые кажутся нам скорее южнославянскими по происхождению, чем русскими — следьющие:

1. „Наказанье Григорья Черноризца".
2. „Слово св. Григорья о милостыни"[6].

Повече и по-конкретно за Григорий Мних и за неговата дейност Соболевски говори във втората си публикация. Като използува познатите тогава вести, той изказва ценни мисли, които разширяват основата за по-нататъшни наблюдения. За нас е особено важно, че тези мисли са изказани от виден руски славист. Напр. мисълта още в началото на работата му: „Все они (многочислени слова в старите славянски ръкописи — Б. А.) — несомненно древни; все они имеют один и тот же словарный материал; этот материал в общем — тот самый, что и у Иоанна Экзарха болгарского. Из етого можно видеть, что составителем „слов" было лицо из литературного кружка царя Симеона, один из сотрудников Йоанна Экзарха"[7]. Едно руско слово сочи за автор „Григорія епископа Наньзіанского". Соболевски изказва предположение как е възникнало това погрешно наименование: „Во всяком случае прилагательное Наньзиянский нам ничего не говорит, так как „слово" не имеет ничего общего со словами Григория Богослова, которому принадлежит епитет Наньзиянский". И обобщава: „Таким образом по нашему мнению, составитель был из кружка царя Симеона, носил имя Григория и был епископом в каком-то городе болгарского царства конца IX — начала X века".

Дал такова решение за словата, сочещи в наслова си името на Григорий като автор, Соболевски основателно свързва този Григорий книжовник-проповедник с Презвитер Григорий Мних, преводача на библейските книги в хронографа, а именно: Петокнижие, Исус Навин, Съдии, Рут. Тук приписката гласи: „Кнігы завѣта божіа ветхаго, сказающе образы новаго завѣта истиннуꙋ сущиу, преложены от греческаго ꙗзыка въ сл венскын при князи блъгарстѣмъ Снмеоне, сыне Борнши, Грнгоріемъ презвитеромъ мних хомъ всѣхъ црковнихъ блъгарскыхъ цръквін, повелѣніемъ того кніголюбца князя Снмеона, истиин рѣцин боголюбца."

[6] Известия ОРЯС, XII, 1907, кн. 1, с. 252.
[7] Известия ОРЯС, XIII, 1908, кн. 4, с. 264.

Израза „всѣхъ цръковнихъ блъгарскыхъ цръквїи“ Соболевски тълкува в смисъл, че Григорий работил в България и „имел под своим надзором духовенство „болгарских“ церквей, т. е. тех, где служба проходила на церковнославянском языке“. Той допуща, че редом с богослужение на старобългарски език по това време в България е имало и духовенство, „служившее на греческом языке“, което било непосредно подчинено на епископите-гърци.

Важно е и това — името Григорий епископ Мисийски е отбелязано под 8 януари в месецеслова (календара) на Остромировото евангелие (1056—1057 г.), Мстиславовото евангелие (XII в.), Охридския апостол (XII в.). В Остромировото евангелие: Месяца тоже память святаго Григора епископа Мисии (л. 262 об). В Охридския апостол: Память святомоу Григорию епископоу и Моисею. . .[8]

Най-правилно е това име да се свърже с името на нашия книжовник Григорий Презвитер, който след време при царуването на Симеон или Петър е бил въздигнат в епископски сан; епископската му епархия ще е била в Източна България, наричана твърде често от гърците с име Мисия (напр. в Житието на Наум Охридски).

По-нататък Соболевски пише: „Сопоставляя все наши данные о Григории, мы можем придти к предположению, что Григорий епископ „слова“ — то же лицо, что иеромонах Григорий приписки в Хронографе и Григорий епископ Болгарии Остромирова евангелия“[9].

Редица поучителни слова Соболевски нарича „слова на текста“, т. е. започват с текст из някоя църковна книга (най-вече от евангелието или апостола), последван от поучителна част, която понякога е отделена с думата „поучение“. От познатите нему такива проповеди само едно в заглавията си сочи името на Григорий като автор. Още една група слова-поучения за недели на великия пост се свързва с книжовното дело на Григорий, макар че само в един препис се среща името му като автор.

Крайният извод на Соболевски е: „И это слово, и другие слова данной группы не имеют в себе ничего такова, что могло

[8] А. Востоков. Остромирово евангелие 1056—1057 год. СПб, 1845; С. М. Кульбакин. Охридская рукопись апостола конца XII века. — Български старини, кн. III, С., 1907, с. 122; Архим. Сергий (Полный месяцослов Востока. Т. I. Владимир, 1901, с. 8) и Ал. Мальцев (Месяцослов православной кафолической восточной церкви. Часть I. Берлин, 1900, с. 740) смятат погрешно, че означеният в тези ръкописи епископ Григорий починал през 1012 г.

[9] Известия ОРЯС, XIII, 1908, кн. 4, с. 267.

бы препятствовать предположению о принадлежности их перу епископа Григория. Они смешиваются с краткими словами Климента и, несомненно, представляют много сходного с ними и по изложению, и по словарному материалу"[10]. Извод пределно ясен и категоричен, който ни задължава да обърнем внимание на него и да потърсим допълнителни доводи в негова подкрепа.

През 1910 г. се явява продължението на тази публикация на Соболевски пак под същия наслов — „Из церковно-славянской учительной проповеди"[11]. Тук именно той обнародва две кратки поучителни слова, в чиито наслови е означено името на Григорий като техен автор:

1. Во тоже день наказанье Григорьа черноризьца. Намира се в руски пергаментен пролог от XIV в., Московска Синодална библиотека, № 247, л. 34, под 27 септември.

Начало: Не мозѣмъ оубо лѣнитисѧ, братне, о своемь спасеньи, не презримъ времене даного намъ на покаанье.

Разночетения към словото Соболевски дава по руски ръкопис от XV в., л. 7, № F. I. 369 от сбирката на Държавната публична библиотека „Салтиков-Шчедрин" — Ленинград.

2. Слово свѧтаго Григорьа о милостыни. Поместено в руски сборник от XV в., № 886 от сбирката на Погодин, Ленинград — Държавна публична библиотека „Салтиков-Шчедрин", л. 47.

Начало: По всемоу разоумѣнте, чада, коль велика милостыни дѣла соуть и въ сѣмъ вѣцѣ помагаютъ, во ономъ доуховныа радости наполнѧютъ и къ богоу привлажаютъ. . .

Към това слово Соболевски привежда разночетения по ръкописен сборник от XVII в. от сбирката на Ундолски (Ундолски определя, че ръкописът е от XVI в.), № 575, л. 103. Тук наслов‍ът е както в Погодинския ръкопис: Слово св. Григорїа о милостыни. Началото е същото.

Соболевски отдава още едно съчинение на книжовника Григорий под наслов: Григорьа Богослова словеса душеполезнаа хотѧщимъ вниматн. Начало: Братиа възлюбленаа, познанмъ таинъства силу. Известно му е по два преписа: ръкопис от XV в., № 437 на Белградската народна библиотека, л. 141—154, и в ръкопис от XVI в., № 228 от сбирката на Соловецкия манастир (Ленинград — Библиотека „Салтиков-Шчедрин"), л. 378 об-387.

[10] Известия ОРЯС, XIII, 1908, кн. 4, с. 271.
[11] Известия ОРЯС, XV, 1910, кн. 2, с. 41—61.

Словото било по-голямо по обем. Соболевски не сочи причината, поради която не го обнародва. Той само отбелязва: „Его мы пока не издаем". И за трите слова обобщава: „Все эти слова обращают на себя наше внимание именем автора"[12].

Нарочно се спрях по-подробно върху наблюденията и мислите на Соболевски, защото, както казах, досега те оставаха неизползувани в науката и защото за нас имат особено важно значение.

Както вече се каза, засега три слова се свързват с името на книжовника Григорий, за когото и Соболевски предполага, че може да бъде Презвитер Григорий Мних от времето на цар Симеон. По-внимателното преглеждане на стари славянски ръкописи и на техни научни описи ще увеличи броя на тия негови съчинения, а може да разкрие и други негови творби, съвсем непознати на науката. Сегашните вести за книжовни прояви на Григорий дават основание за подобни предположения. В настоящата публикация мога да посоча следния неизвестен препис на посоченото по-горе слово на Григорий Мних:

В руски пролог от XVI в. , № 29 (19) от сбирката на Невоструев (Москва — Държавна библиотека „Ленин"), л. 189—190: В тонже день слово наказанне Гргогорьа черноризца.

Начало: Не мозите, братьа, о своемъ спасенни лѣнитисѧ, пръздрнмъ времѧ даннаго намъ спасенїа. . .[13]

Двете слова с името на Григорий, известни на науката по печатния им текст, дават градиво за наблюдения и изводи. И двете са твърде кратки, вероятно те са съкращения от по-големи поучения; в познатия вид съдържат само завършващата част на словата, прякото призоваване към живот в духа на изнесената преди това назидателна проповед.

Какво е характерно за тези слова? Преди всичко те са кратки — бият пряко по поставената цел, призовават към спазване нормите на новата християнска вяра, зоват към покаяние и смирение, към чисти отношения между хората, братолюбие, към милостиня; да се бяга от съблазните на светския живот, от пиян-

[12] Известия ОРЯС, XV, 1910, кн. 2, с. 50.

[13] В руски ръкописен сборник от XV—XVI в., № 768 (1201) от сбирката на Троицко-Сергиевата лавра край Москва на л. 233 об има „Поученье Гргогорьа мниха о милостыни. Нач. : Аще ревнуешн Христу, будешн блаженъ. . ." (вж. Описание славянских рукописей библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой лавры. Часть III. М., 1879, с. 183). Може би автор на това поучение е същият Григорий Мних? Необходимо е да се види самото съчинение изцяло и да се съпостави с познатите поучения на Григорий.

БАН Институт за литература БИБЛИОТЕКА

ство, светски игри, блудство и пр. Съблюдаването на тия норми е предпоставка за блажен живот след смъртта на човека.

Изнасянето на аргументи в подкрепа на тезата на Соболевски днес е възможно благодарение на появилите се след обнародването на статиите му публикации, свързани със старите славянски литератури. Имам пред вид публикации, посветени на старославянската поучителна проповед. Особено важни в случая са публикуваните проповеди на Климент Охридски, защото те, както сочи и Соболевски, показват голяма прилика с проповедите, отдавани на перото на Григорий Мних — тематика, съдържание, език, стил, фраза. Прилика имат те и със словата на видния представител на Преславската книжовна школа Константин Преславски в неговото известно „Учително евангелие". Словата на Григорий също са предназначени за обществена среда, която все още живее със стари навици и обичаи, за която новите християнски догми са все още доста далечни и трудни за усвояване и прилагане в живота. Поученията или по-точно познатите завършеци на поученията на Григорий Мних трябва да свържем преди всичко с кратките поучения на Климент Охридски „Наставления за празници", „Поучения за апостол или мъченик". Привеждам няколко мисли из поучението за апостол или мъченик: „Темьже не льстимь собе, братне, ни іако бесмьртн мьнимъсіа, ни въданмъ сіа похотьмъ житиискынмъ. Иже бо житню семоу въдастъ сіа, то врагъ божии бываетъ и пагоубьникъ доушн своен. Въспрiанемъ поне от селе, и не аншанмъ сіа от прельстн мира сег, іакоже обещахомъ сіа богоу. . . Сн же соутъ дела сотонина: идоложьртвна, братоненавидьнна, клеветы, гневдьржанна, завнсть, ıарость, ненавнсть, татьбы, разбон, пьяньство, обыадення, плътн оугоженне, обнденна, песни бесовьскыхъ, плъсанна, хоулення, срамословья. . ."[14]

Такива прилики има и с други Климентови слова, по-точно в заключителните им части. Същото наблюдение важи и при съпоставяне словата на Григорий Мних с проповедите на Константин Преславски: тематика, фраза, език, акцент на проповедта и пр. По думите на изследователя на „Учителното евангелие" на Константин Преславски „все его наставления. . . отличаются ясностию, простотою и общедоступностию, и по таким своим качествам конечно вполне отвечали потребностям непросвещенного болгарского народа. Они не богаты разнообразием содержания,

[14] Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. I. 1970, с. 99.

но проникнуты теплотою чувств, любовию к народу, который „мил“ был проповеднику. Он стремится главным образом к обновлению и преобразованию нравственной жизни поучаемых по духу любви Христовой. . . Но больше всего он умоляет своих слушателей сохранять чистоту веры, недавно ими принятой, сохранят драгоценное сокровище, которое должно было привести родному для него народу неисчислимые блага“.[15] Така напр. в края на неговата 28-ма беседа има такива пасажи: Сиде по всѣ недѣлѣ, христолюбци, слышаще, боудемъ лоучьше и глоубины житиа сего избегъше, прнемемъ Христа въ кораблнхъ нашнхъ, снречъ въ доушахъ нашнхъ. . . А не възненавнднши, како же любнти н, аще альчна оузьрнмъ напнтенмъ, аще жадьна напонмъ, аще нага одежемъ, аще страньнына въведемъ, аще болѣща прнсетнмъ, аще въ тьмьницн прнсетнмъ. Къ снмъ же чювьства своа чиста съхраннмъ, ока не напнтетн зъла внденнѣ, оуханнѣ не оудебелнмъ зълымн вонамн, грѣтанн не оусладнмъ горькынмъ вькушеннемъ, слоуха не поставнмъ песнѣмн бесовьскынмн. . .[16]

Като припомням отдавна изнесените от Соболевски материали и изказани негови мисли за разширяване кръга на книжовните занимания на старобългарския писател Презвитер Григорий Мних, мисля, че днес с още по-голямо основание можем да приемем тезата му. Сега на нас остава з а д ъ л ж е н и е т о да издирваме нови преписи на обнародваните вече Григориеви слова, да издирваме нови, съвсем неизвестни негови слова, да привеждаме нови доводи, подкрепящи тезата на Соболевски. Вън от всяко съмнение е мисълта, че слова на нашия книжовник Григорий са били приписвани на видни църковни писатели от древността, напр. Григорий Богослов, Григорий папа римски, Григорий Двоеслов и др. Такова смесване на имената е толкова по-възможно, ако приемем, че презвитер Григорий Мних след време е станал епископ на Мизия, каквото известие намираме в някои ранни старославянски ръкописи. Най-честото преплитане ще е с името на Григорий Богослав (Григорий Назиански). Такива издирвания и уточнения нашата наука е задължена да направи. Тогава ще имаме по-пълна представа за дейността на книжовника Григорий Мних, книжовник от епохата на „Златния век“ на старата българска литература. Този век трябва да се насити с възможно

[15] Архим. Антоний. Из истории христианской проповеди. Очерки и исследования, СПб., 1895, с. 175, 177.
[16] Архим. Антоний. Цит. съч., с. 203.

повече книжовници и книжовни дела, оригинални или преводни. Само при такова положение изразът „Златен век“ получава реално звучене, а не само блестяща фраза, удовлетворяваща наши патриотични чувства.[17]

[17] Обнародваните от Соболевски слова на Григорий Мних аз препечатах в сп. „Старобългарска литература“, кн. 3, 1978, с. 54—55.

ЗА КНИЖОВНОТО ДЕЛО НА ПОП ЙЕРЕМИЯ

Името на поп Йеремия отдавна навлиза в славистичната наука, но безспорно две са основните изследвания върху него — проучването на М. Соколов „Компиляция апокрифов болгарского попа Йеремия“,[1] излязла през 1888 г., и проучването на Емил Георгиев, поместено в книгата му „Литература на изострени борби в средновековна България“ (София, 1966, с. 203—231).

В своята книга Е. Георгиев, като използува досегашните публикации върху поп Йеремия, пръв прави по-цялостен опит да определи книжовното дело на писателя, подлага го на идейно-художествен анализ. Без да споделям някои негови твърдения за създадени от Йеремия съчинения, ще кажа, че изнесеното дава достатъчно сериозни и аргументирани основания вече да считаме Йеремия за важно име в развитието на нашата стара литература. А това на свой ред подсказва, че на него трябва да се отделя повече внимание в нашите бъдещи проучвания. Ще приведа само заключителната мисъл на Георгиев, защото тя синтезира наблюденията му: „Считам, че изнесените данни за живота и дейността на поп Йеремия, разкритите негови произведения и даденият анализ са достатъчно, за да изправят пред нас образа на старобългарски писател от най-ранната епоха на нашето литературно развитие, който не само създава голямо литературно дело, но се намесва в обществено-политическия живот на нашата страна с богатата си и дръзка мисъл, с дълбокото си обществено чувство, с книжовното си майсторство. Те правят очевидно, че проклятието, което виси над него в продължение на цяло хилядолетие, трябва най-сетне да падне в пепелта на миналата черковна светош, за да заеме той мястото си в историята на българската литература, което му се полага. С това българската лите-

[1] М. И. Соколов. Материалы и заметки по старинной славянской литературе. Москва, 1888, с. 73—211.

ратурна история ще получи още едно голямо име и едно дело, което ще отбележи цяла една линия не само в нейното развитие, но и в развитието на средновековното българско общество.“[2]

В настоящия очерк няма да се спирам на вестите за поп Йеремия, които намираме в старите славянски ръкописи, най-вече руски. Главните от тях отдавна са познати и използувани в науката. Тук искам да изнеса една подробност, досега несвързана с книжовното дело на писателя, живял през X в., по времето на разцвета на старата българска литература. Тази вест разширява значията ни както за Йеремия, така и за нашата литература през X в.

Строго погледнато, съчинението, за което става дума, като текст е познато в науката, но като анонимна творба, като едно от многото апокрифни произведения. Досега то не е посочвано като творба, която може да бъде свързана с делото на поп Йеремия. Дума е за една извадка от разпространената в старославянските ръкописи апокрифна творба „Книга Енох“, позната на славянската книжовна старина в три редакции — обширна, съкратена и междинна.[3] Извадката има различни наслови: Отъ кнігъ Єноха праведнаго прежде потопа; Отъ Кнігъ Єноха праведнаго преже потопа и нынѣ жнвъ естъ и др. Начало: „Слышнте, чада, моя (братие), прежде даже вся не быша, господ поставн века творнаго.“ Първа нейна публикация дава А. Н. Пипин през 1862 г. в книгата си „Ложные и отреченные книги русской старины“.[4] Обнародваният от него текст е по руски ръкопис „Кормчая“ от 1620 г., № 238 от сбирката на Румянцовския музей (сега в Москва — ГБЛ, ф. 256, л. 727 об — 728).[5] По оригинала наслованът гласи: Отъ кнігъ Єноха праведнаго преже потопа. Начало: „Слышнте, чада моя, преже даже вся не быша, господь поставн века творнаго.“

Същият текст е обнародван през 1863 г. и от Н. С. Тихонравов по ръкопис „Мерило праведнаго“, XIV в., № 15 от сбирката на Троицко-Сергиевската лавра край Москва: Отъ кнігъ Єноха праведнаго преже потопа и нынѣ жнвъ есть. Начало: „Слышн-

[2] Е. Георгиев. Литература на изострени борби в средновековна България. София, 1966, с. 231.

[3] М. И. Соколов. Славянская книга Еноха Праведного. Тексты, латинский перевод и исследование (посмъртно под редакцията на М. Сперански). Москва, 1910 г.

[4] Памятники старинной русской литературы. Издаваемые графом Григорием Кушлевым-Безбородко. С. -Петербург, 1862, с. 15—16.

[5] А. Х. Востоков. Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музеума. СПБ, 1842, с. 326—327.

те, чада моя, преже даже всѣ не быше, господь поставн века творнаго."[6]

А. И. Яцимирски съобщава за около 20 преписа на тази извадка из „Книга Енох". Само един от тях е от XIV в., споменатият вече препис в „Мерило праведнаго", останалите са предимно от XV—XVI в.[7] Това число, разбира се, не е окончателно, при преглед на описи на старославянски ръкописни сбирки и на самите ръкописи то положително ще бъде увеличено. Важно е, че между сега познатите преписи само един от тях пряко свързва извлечението с името на поп Йеремия. Това срещаме в ръкопис от XVII в. (около 1622 г.), № 253 (по стария каталог) на Московската Синодална библиотека, л. 543—545 об: Отъ книгъ праведнаго Еноха преже потопа. За него първи известяват Горски и Невоструев, които, след като дават начална фраза на извадката по ръкопис № 202(489) от същата сбирка, добавят: „См. № 253 (по преж. катал.) л. 543, где таже статья встречается с именем пресвитера Иеремии (болгарского?). В известной по переводу с ефиопского книге Еноха не встречается сей речи".[8] На тази кратка бележка внимание обръща М. Соколов в труда си за „Книга Енох", дето дава пълно описание на съдържанието на ръкописа, изцяло ортодоксално. Той изтъква: „По составу рукопись составляет огромный сборник, не объединяемый каким либо принципом в подборе статей. Состав рукописи в общем следующий ..."[9] Соколов доуточнява дадените от Горски — Невоструев вести: „В главе 485 (л. 542) кончается Слово Афанасия и здесь через одну пустую строку начинается выписка из книги Еноха (л. 543): Отъ книгъ праведнаго Еноха, написавшаго преже потопа . . . Выписка в том же объеме и составе, что и в „Мериле праведного". Отличие от того последнего текста в том, что весь отрывок, так же, как и Слово Афанасия к Панку, разбит на мелкие параграфы. И здесь то встречаемся с именем Иеремии пресвитера (см. выше, с. 2): ему приписани слова кн. Еноха: „А се азъ, чада моя, прав-

[6] Н. С. Тихонравов. Памятники отреченной русской литературы. I. СПБ, 1863, с. 19—20.
[7] А. И. Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности (Списки памятников). Выпуск I. Апокрифы ветхозаветые. Петроград, 1921. с. 85—88.
[8] А. Горский и К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отдел II, ч. 2. Москва, 1859, с. 626—627.
[9] М. И. Соколов. Славянская книга Еноха Праведного. Москва, 1910, с. 89 (изследването).

лемаѣ по земли . . . и часъ часа.“ Затем, через две цитаты — Тогоже Еремиѣ“: „А еще послушайте, чада, да во дни отца нашего Адама“ . . . и до конца все отнесено на его счет: „тогоже реченне“.[10]

Веднага след установяването на факта Соколов пише: „Какова же связь Книги Еноха с Иеремией пресвитером, связь, на которую указывает настоящий список? Несколько соображений по этому поводу приводится ниже, в заметке об книге Еноха в богомильской литературе и ее отношениях к Liber Joannis. Здесь же достаточно обратить внимание на соседство выписок из нее в настоящей рукописи с антибогомильским Словом Афанасия к Панку, который, несомненно, был знаком со сказанием о крестном древе Иеремия Пресвитера“[11]. За съжаление този специален и изключително важен въпрос е останал неразработен в книгата на Соколов, излязла посмъртно — оставените от него материали са подготвени за печат и редактирани от М. Сперански.

Такова е засега научното състояние на въпроса за извадката из „Книга Енох“ с начална фраза „Слышите, чада моя . . .“, свързана с името на поп Йеремия, както сочи ръкопис № 253 на Московската Синодална библиотека. Изследванията доказват, че „Книга Енох“ има ранен старобългарски превод, направен по гръцкия превод на апокрифа, че този превод е използуван от автора на богомилската „Тайна книга“, че е проникнал и в много други старославянски творби. Поради това, че в българските преписи на книгата „Енох“, по-пълни и по-изправни, са вмъкнати богомилски тенденции, може да се допусне, че „тя се е явила и е била преведена или компилирана в България най-късно през XI—XII в.“[12] Езиковите архаизми също подкрепят подобна теза. Ранният старобългарски превод на книгата „Енох“, нейното широко разпространение и проникване в други апокрифни творби подсказват, че може да се свърже с книжовната дейност на поп Йеремия, пряко свидетелство за което имаме в посочения по-горе ръкопис от XVII в. Славянската редакция предава повече пътуването на Енох по небето, докато етиопската редакция разказва съдържанието на книгите, написани от Енох.

Казаното от Горски и Невоструев въпреки лаконичността му е достатъчно, за да даде основание на науката да обърне вни-

[10] На такива параграфи е разбито и намиращото се в същия ръкопис (непосредствено до извадката из „Книга Енох“) „Слово на монаха Атанасий до Панко“.

[11] М. Соколов. Пос. съч., с. 90—91.

[12] Йордан Иванов. Богомилски книги и легенди. София, 1925, с. 167.

мание на изнесената подробност, свързваща въпросното съчинение с делото на поп Йеремия. Горски и Невоструев не само известяват, че в наслова на съчинението е означено името на поп Йеремия като негов създател, но и определено подсещат, че може би тук става дума за българския поп Йеремия, автор и разпространител на еретическа книжнина. Затова те след името на Йеремия в скоби добавят „(болгарского?)". За поп Йеремия те знаят само по казаното за него в списъка на забранените книги (индекса), широко разпространени в руската средновековна литература. По времето, когато те съставят своето прочуто Описание (този том излиза през 1859 г.), на поп Йеремия определено не се приписва нито едно от многобройните апокрифни съчинения. Едва от 1868 г. с публикация на В. Ягич в науката почва да се лансира мисълта, че поп Йеремия е автор на разпространения апокриф „Повест за кръстното дърво". Тази мисъл е блестящо развита двадесет години по-късно в изследването на М. Соколов „Компиляция апокрифов болгарского попа Йеремия". Близо сто години, след като в науката започва да се разглежда въпросът за авторство на поп Йеремия, у нас Е. Георгиев разшири кръга на съчиненията, които може да му бъдат приписани. На перото на поп Йеремия той отдава и апокрифа „Слово за Рождество Христово". Сега вече след твърдата атрибуция на две Йеремиеви творби може по-лесно да се дирят и други негови книжовни прояви, особено ония, за които се загатва в списъка на забранените книги. Тъкмо това използувам аз, за да отдам на перото на нашия книжовник от X в. още една творба, показваща голяма прилика с неговото „Слово за Рождество Христово".

Разбира се, първостепенно значение в случая има фактът, че в наслова на един от познатите преписи на съчинението поп Йеремия е означен като негов автор. Това едно. Второ важно положение, посочено от Горски и Невоструев, останало досега незабелязано — въпросното съчинение не е свързано с етиопската редакция на „Книга Енох". Повтарям тяхната мисъл: „В известной по переводу с ефиопского книге Еноха не встречается сей речи". От своя страна Соколов след цитиране на горната мисъл добавя: „Таким образом здесь впервые поставлен вопрос об отношении славянской книги Еноха к ефиопской и замечена разность между ними" (с. 2). Тази категоричност стеснява кръга на изворите: щом отпада етиопската редакция, остава да се предположи, че съчинението възхожда към незапазената изцяло гръцка редакция или пък е плод от компилативната дейност на старобългарски книжовник, взел за основа гръцката редакция. В научните изследвания, посветени на „Книга Енох", често се изказва

мисъл, че старобългарската редакция има компилативен характер (напр. Соколов, Й. Иванов и др.).

Въз основа на изнесеното дотук може да се изкаже предположение, че поп Йеремия има дял в изготвянето на старобългарския текст на „Книга Енох“ — да го е превел или редактирал. Второ предположение — въз основа на наличния старобългарски превод, дело на друго лице, поп Йеремия след време да е направил подбор-извадки от отделните глави на „Книга Енох“. Тъкмо това съкращение е получило по-голямо разпространение в старославянските ръкописи, може то да е причина за липсата на повече преписи от по-обширната редакция. В случая особено важно е обстоятелството, че въпросното съкращение е свързано пряко с името на поп Йеремия. Това е важно, дори и в случай че съкращението не е направено от него. Важно е поради факта, че една апокрифна творба се свързва с него, приписва се на неговото перо. Това говори както за известността на поп Йеремия като разпространител на забранена апокрифна книжнина, така и за неговата известност като автор на няколко апокрифни съчинения, отбелязани в списъка на забранените за четене книги.

Разбира се, засегнатият тук въпрос за поп Йеремия чака допълнително изнасяне на материал и ново проучване, за да се изясни по-пълно и задоволително. Направих само преглед на научното състояние на въпроса, привеждох някои факти и изказах някои предположения. В дадения момент за нас е важно да обърнем внимание на посочената извадка из „Книга Енох“, приписвана по вест на ръкопис от XVII в. на българския книжовник от X в. поп Йеремия. Допълнителните изследвания ще внесат изясняване на въпроса. Нужно е да се съпостави текстът по повече преписи, за да се види обемът на извадката в тези преписи, който не е еднакъв; тук особено важно значение имат текстологическите различия и езиковите особености на преписите. Никак не е изключено в някои от тях да бъде отбелязано името на поп Йеремия.

Накрая трябва да дам пояснение за характера на извадката из „Книга Енох“. По обем тя не е голяма — две печатни страници. По съдържание представлява подбор на мисли из различни глави на апокрифа. Понякога е взето само едно изречение, понякога по-голяма фраза, представляваща начало на съответен пасаж в обширната редакция или кратко резюме на пасажа. Така съставено, съкращението-подбор представлява нещо от рода на разпространените мъдри мисли или пък анотирани части на отделни глави из „Книга Енох“ с цел да се препоръча нейното четене. Под наслов „Іеремиа презвитера“ или „тогоже Іеремиа“, „того-

же реченне“ са означени 23 абзаци-глави мъдри мисли и анотирана библиография. Напр.: Іеремиа презвитера. А се азъ, чада моа, правлемиа по земли пременаа и исписахъ, и лето все искладохъ, и часы дневныа и нощныа размернхъ и исписахъ, якоже ми повеле господь, и всих обретъ разность: лето лета честнее есть, и день дне, и часъ часа. Тогоже реченне. Сиа пакости души человека, пакости деетъ своей души.

Трябва да отбележа, че извадките възхождат към старобългарската обширна редакция, но в повечето случаи не се покриват със съответните пасажи в нея; има изпуснати или добавени думи

ТЪРНОВСКИЯТ КНИЖОВНИК ДИОНИСИЙ ДИВНИЙ

Главен извор за старобългарския книжовник Дионисий Дивний е житието на Теодосий Търновски, написано от цариградския патриарх Калист (1350—1353; 1355—1363). В това житие са споменати по-видните Теодосиеви ученици, но единствено за Дионисий се говори най-много, отделеният за него пасаж е най-голям — около 25 печатни реда. Тук за Дионисий се казва: „Мужь некыи и делом и житием, Дионисие тому име. . . в писании премудр, божественое же писание обою (на двата) езику, гръчьское же и словенское, на езыце носе; в разуме глъбок, имеаше же и дар от бога от еллинскаго на словенскыи прелагати език хытре же и чюдне. И многы книгы преложив, црьковное украси състояние.“ (Имаше един мъж, чуден по дело и живот. Името му бе Дионисий. . . В писанието бе премъдър. Божественото писание знаеше наизуст и на двата езика — на гръцки и на славянски; от бога имаше дар да превежда умело и чудно от елински на славянски език. Той преведе много книги и украси църковното имение.)[1]

На друго място в житието, дето се изброяват кои ученици на Теодосий присъствуват на Търновския събор срещу еретиците (1360 г.), за Дионисий е казано: „Іеромонахъ кнръ Дионисіе“ (Златарски, с. 26).

Сто години по-късно Владислав Граматик дава нова вест за нашия книжовник от времето на цар Иван Александър. През 1469 г., след като преписал известния сборник „Маргарит“, който съдържа само творби на Йоан Златоуст, Владислав Граматик изрича следната висока оценка за преводача на словата: „Коньць до зде снмъ богодъхновеннымь словомь, нх'же отъ еллинскаго

[1] В. Н. Златарски. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия. . . СбНУ, кн. XX, 1904, с. 18. (Житието е обнародвано по Рилския панегирик от 1479 г., писан от Владислав Граматик); В. Сл. Киселков. Житието на Теодосий Търновски като исторически паметник. София, 1926, с. 12—13.

писанїа на бльгар'скын езыкъ прѣтворн чьстнѣн и нзреднѣн по истинѣ въ отьцехъ дивныи кнр Дионисїе от книгы, нже в свѧтыхъ отьца нашего Іоанна Златоустааго и езыкомь и оусты."

Тези са двете основни вести от средновековието, свързани с името и делото на книжовника Дионисий Дивний. Патриарх Калист дава най-обща информация за книжовните занимания на Дионисий, за това, че „той има дар да превежда умело и чудно от гръцки на славянски език", че превел „много книги" и украсил „църковното имение с тях". Никаква конкретна подробност. От своя страна Владислав Граматик дава само една подробност — че Дионисий е превел сборника „Маргарит" — слова от Йоан Златоуст, че е „дивный кир Дионисие". Последните твърде емоционални думи на Владислав Граматик говорят за известността на Дионисий, за славата, с която се е ползувал сред славянските книжовници, живели дори около век след неговата смърт. Определението „Дивний" ще е дадено най-вероятно от съвременници—последователи на прочутия книжовник, което срещаме и у книжовници от по-късно време (XV—XVII в.), и то не само книжовници южни славяни (българи и сърби), но и сред книжовници руси и румъни. В ръкописа на Владислав Граматик от 1469 г. срещаме за пръв път въпросната приписка, без това да означава, че той е неин автор. Разбира се, не е изключено приписката да е негово дело, чрез която е изразил възторга си от Дионисиевия превод и изобщо от книжовната му дейност. По-склонен съм да приема, че приписката е от български книжовник, близък по време на Дионисий Дивний, запознат не само с книжовните му занимания, но и с неговия живот — при какви условия живее, как се храни и облича, отношение към другите хора, отзивчивост и топлота в тези отношения и пр., вести, намерили място в по-горе приведения пасаж из житието на Теодосий Търновски. Тук за Дионисий има изрази: „гладомь и жеждею тѣло оудрѹчавае, бдѣнми же въсеношнымн и честымн поклоны толнко нстынн тѣло, ако от начрътанїа образу едва познавати се, . . . сухотою тѣла до конца истъненъ". Тези подробности из живота му също са предпоставка и основание Дионисий да получи прозвище „Дивний", което успешно се съчетава с неговата преводаческа книжовна дейност. Тя вероятно се е отличавала с лекота при превеждането от гръцки на български и с изящност във фразата.

В науката съвсем малко се говори за Дионисий, и то все в духа на споменатите средновековни извори. За него се говори винаги във връзка с изследвания, посветени на патриарх Калист и Теодосий Търновски, споменава се в повечето случаи в най-общ

план като Теодосиев ученик. Някакво специално проучване за него няма досега, а време е вече да се яви. По-специални проучвания няма и върху проповедническия сборник на Йоан Златоуст „Маргарит", за който положително знаем, че е преведен от Дионисий на български език. Най-напред този превод следва да се съпостави с гръцкия му първообраз и да се види изкуството на книжовника-преводач; трябва да се съпостави също и със старобългарски преводи на съответните Златоустови слова, появили се преди него.

Особено важна задача на нашата наука спрямо възторжено очертаната книжовна дейност на Дионисий е да внесе подробности в тази дейност, да посочи по-конкретно негови книжовни прояви и техния характер. Всяка вест от този род има значение, допринася за възможно по-пълно разкриване делото на един виден старобългарски книжовник от прочутия XIV в. Като имам пред вид високата оценка, която му дават патриарх Калист и Владислав Граматик, склонен съм да приема, че Дионисий не ще да е бил само книжовник-преводач, че покрай тази своя дейност, която за него ще е била основна (наложена от обективни исторически условия), той ще да е създал и свои оригинални или някои компилативни творби, както често се е практикувало през средновековието. Следователно нужно е по-грижовно да се издирят и съберат възможно повече вести за него, пръснати из разни старославянски ръкописи (български, руски, сръбски, румънски), преди всичко вести за преведения от него „Маргарит" — преписи, има ли приписки в тях за Дионисий, има ли различие в разните приписки и пр.

В. Сл. Киселков основателно чертае такъв кръг на книжовните занимания на Теодосиевите ученици, сред които е и Дионисий: „Освен с личен пример Теодосий ще е подтиквал и словом учениците си да се отдават на книжовна работа: да преписват славянски текстове или да превеждат от гръцки на български редица литературни творения, потребни при ежедневните служби в манастира, за опознаване на братята с разни религиозно-философски и нравствено-поучителни въпроси и за разширение на техния умствен кръгозор. В тоя род книжовни занятия може да са се отличили мнозина от Теодосиевите ученици, ала нам са познати малцина. Вероятно авторът на Теодосиевото житие е знаел имената на повече труженици на перото в Килифарския манастир, ала за да не измъчвал четците си с дългия си разказ, той се задоволил да ни съобщи името само на едного, именно — на йеромонаха Дионисия."[2]

[2] В. Сл. Киселков. Свети Теодосий Търновски. София, 1926, с. 33.

Писаното за Дионисий е твърде малко. Той навлиза в науката най-вече след публикацията на Д. Даничич за Загребския панегирик на Владислав Граматик от 1469 г., дето е напечатана бележката на Владислав за книгата „Маргарит", превод на Дионисий.[3] Златоустовите слова тук са наречени „кніга глаголѣмаа Маргаритіте".

Въз основа на тази бележка за Дионисий по-късно Константин Иречек пише: „Йеромонах Дионисий знаел св. писание както на гръцки, тъй и на славянски почти наизуст. От трудовете му знаем само плавния му и сполучлив превод на Йоан Златоустовия „Маргарит".[4] Съвсем малко се говори за него и в „Българска литература. Кратко ръководство за средни специални училища" (Пловдив, 1896, с. 129, 136, 138) от Ал. Теодоров-Балан, първа българска книга, посветена на историята на нашата литература.

За нашия писател най-много и най-ценни мисли изказва П. А. Сирку: „Одним из самых ранных болгарских списателей времени Иоанна Александра был иеромонах Келифарской обители Дионисий, сведения о литературной деятельности которого сообщает нам патриарх Каллист в составленном им житии Феодосия Терновского. Уже само место его пребывания указывает нам, что он принадлежал к исихастам и был одним из учеников Григория Синаита, из второго поколения. Как указал я выше, он был большой знаток греческого и славянского языков и весьма искуссно и хорошо умел переводить с греческого языка на славянский. Из его трудов известен его перевод Маргарита Иоанна Златоустого. . . Кроме того, он перевел на славянский язык многие книги и украсил церковное состояние. Досего времени, одноко, нам не известны другие его труды. Под украшением церковного состояния я разумею исправление разных церковных чинов".[5]

За историята на сборника „Маргарит" изключително ценни са наблюденията и мислите на Горски и Невоструев. Като описват ръкопис № 126 от сбирката на Московската Синодална библиотека, те пишат: „Название Маргарит усвоенно в славянских рукописях и печатных изданиях известному собранию слов св. Иоанна Златоустого, заимствованно из греческих рукописей, где

[3] D. Daničič. Rukopis Vladislava Gramatika. Starine, I. Zagrab, 1869, с. 52. Даничич неточно пише, че Владислав Граматик е преписал книгата от българ ски на сръбски: „Na kraju toga clanka javlja Vladislav (ko je preveo besjede), koje su u njemu na „bugarski", po čijem je dakle prijevodu on prepisao srpski."

[4] К. Иречек. История на българите. София, 1929, с. 332.

[5] П. А. Сырку. Из истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Том I. Вып. I. Время и жизнь патриарха Ефтимия Терновского. СПБ 1898, с. 477; вж. още 248, 275.

сим именованием Μαργαρίται, т.е. жемчужины означались некоторые избранные беседы сего златословесного учителя. В разных собраниях разные беседы включались в сие число и в некоторых оно возрастало до семидесяти и осмидесяти. Оттого и в славянских рукописях число их и выбор не везде одиноковы".[6] Разгънато предават съдържанието на сборника, както и на сборника от 1499 г. под № 127. В едно заглавие на № 127 се споменава и думата Маргарит: „Нже въ свѧтыхъ отьца нашего Іоанна Златоустаго архиепископа Констіан'тина града слово, нже от книгъ глаголемыхъ Маргарите, емуже начало о созданіи Адамовѣ и како прiѧтъ душѫ и о страстѣ спасовѣ" (л. 233). Наименование Маргарит срещаме и в ръкопис от 1530 г., № 195 от сбирката на Румянцовския музей (Москва — ГБЛ), дето, след като са преписани словата от „Маргарит", на л. 408 се казва: „Се же прiпiсн въ книзѣ сен кромѣ Маргарита."[7]

Когато се разглежда въпросът за разпространението на Дионисиевия превод на сборника „Маргарит" в старите славянски ръкописи, трябва да се имат пред вид наблюденията на Яцимирски. Въз основа на тях той обобщава: „Нетрудно даже догодаться, что текст Маргарита должен сходиться с переводом известного ученика преп. Феодосия Тырновского — иеромонаха Килифаревского монастыря Дионисия, который, по словам патр. Каллиста, имѣяше и дарь от бога от еллинскiн на словенскiн прѣводнти ѩзыкъ зѣло хнтростнѣ же и чуднѣ, и называется в обычных приписках в конце книги „честным и нзрядным по истине во отцех дивным кнр Дионисiем. . ."

Такой же перевод находим и в сборниках СПБ Публичной библиотеки XIV века (има пред вид ръкопис № F. I. 59 от сбирката на Толстой, сегашен № F. I. 197), рукописи Гавриила 1450 года, многих русских и всех молдавских рукописях XV—XVI вв. В

[6] А. Горский и К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отдел второй. Писания святых отцев. 2. Москва, 1859, с. 124—125. Определението „Маргарит" се среща и в ръкопис от XV в., № 147 от сбирката на Троицко-Сергиевата лавра: „Слово, нже отъ книгъ глаголемыхъ Маргарите, емуже начало о созданiи Адамове. . ." Среща се и в стари руски печатни издания на съчинения на Йоан Златоуст, напр. Острожко издание от 1596 г., Московско издание от 1641 г. (вж. Описание славянских рукописей библиотеки Троицкой-Сергиевой лавры. Часть I. Москва, 1878, с. 121, 123).

[7] А. Х. Востоков. Описание русских и славянских рукописей Румянцовского музеума. СПБ 1842, с. 245—250.

конце-запись писца: Гавріилъ нспнса сін Маргарнть въ лѣто sцна. [6951—5208=1443]. Все известные нам молдавские списки Маргарита не только по переводу, но и по правописанию восходят к текстам Гавриила"[8].

С оглед да се улесни едно бъдещо проучване върху живота и делото на Дионисий Дивний тук ще изнеса вестите за сборника „Маргарит", с които разполагам сега. Ще посоча само преписите, съдържащи приписката за нашия книжовник. Изпущам преписите на „Маргарит" след XV в. (а те не са малко), но без такава приписка, защото е нужна съпоставителна работа на текстовете, за да се види дали възхождат към Дионисиевия превод, или са друг превод от по-късно време. Това не може да се извърши без снимки от съответните ръкописи.[9]

1. Загребски сборник (Панегирик), писан от Владислав Граматик през 1469 г. в Жеглиговския манастир „Света Богородица" (още наричан „Матейче") в Скопска Черна гора. Съхранява се в Загребската Югославянска академия (вж. D. Daničič. Rukopis Vladislava Gramatika. Starine, I, 1869, с. 52; Vl. Mošin. Cirilski rukopisi jugoslavenske akademije. I. dio. Opis rukopisa. Zagreb, 1955, с. 61—67, № III. a. 47). Сборникът „Маргарит" е поместен на листове 247—399: „Нже вь свнтыхь отьца нашего Іоанна архіепнскопа Константина града Златоустаго книга глаголемаа Маргарите." Приписката на Владислав Граматик е на л. 399: „Конь-

[8] А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПБ 1904, с. 357—358; Древности, II, 1898, с. 69; Сборник ОРЯС, т. LXXIX, 1905, с. 715—716, 764.

[9] В ръкопис с аскетическо съдържание (определя се, че е от XIV—XV в.), № 8 от Националната библиотека в Париж, на л. 226 е оставена приписка: „Дншнсіе грѣшнн пнса на какнплацѣ подъ Λфономъ. Тоу же прѣбывахъ сь wцемъ монмъ кнръ ·Θ·ешктнстомь н съ братіамн монмн Сіммономь н съ ·Θ·омомъ, по повѣлѣнію wца н гдна нашего кнръ Ромнла старца" (С. М. Строев. Описание памятников славянорусской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции. Москва, 1841, с. 45; M. Martinov. Les manuscrits slaves de la Bibliothèque impériale de Paris avec un calque. Paris, 1858, p. 43; Л. Стојановић. Стари српски записи и натписи, II, Београд, 1903, с. 408, № 4205). Дали не става дума за нашия Дионисий и за старец Ромил Видински? Дори и да е от XV в., ръкописът може да възпроизвежда текст от предишна книга, както се среща често. В ръкопис № 674 от XIV в. (Софийска народна библиотека), непосредствено след приписката на Пръвослав, се казва: „Да видишъ, старче Дионисие, како уме шарати рабъ честне ти святинъ, имя рекъ." Б. Цонев. Опис, т. II, с. 201). И тук може би става дума за Дионисий Дивний?

ць до зде снмь богодъхновеннымь словамь, нх'же от еллнн'скаго писанїа на бльгар'скїн ѥзнкь прѣтворн чьстнѣн н нзреднѣн понстннѣ въ отьцехъ днвнын кнрь Дионнсїе отъ кнїгы, нже въ свѣатыхъ отьца нашего Іоанна Златоустааго н ѥзыкомь н оусты."

2. Ръкописен сборник от XV в., 604 листа голям формат, сръбска редакция, № 155 от ръкописната сбирка на Академичната библиотека — Букурещ (по-рано № 89 от сбирката на манастира Нямцу). Словата на Йоан Златоуст са до л. 588; след това са поместени послания за латините. (А. И. Яцимирский. Славянские и русские рукописи румынских библиотек.) Сборник ОРЯС, т. LXXIX, СПБ 1905, с. 763—767, № 89 от сбирката на манастира Нямцу; Славянские рукописи Нямецкого монастыря в Молдавии. Древносст. Труды славянской коммиссии императ. Московского археологического общества. Т. II. Москва 1898, с. 69—70; приписката е на с. 69: P. P. Panaitescu. Manuscrisele slave din Biblioteca Akademiei R. P. R. Vol. I. Bucureşti, 1959, с. 219—225. Словата от „Маргарит" са до л. 190 (по Яцимирски л. 168), дето е приписката за Дионисий: „Кон'ць зде богодъхновенымь словомь, нже отъ ѥллньскаго писанїа на бльгар'скы ѥзнкь прѣтворн честнѣн н нзрѣднѣн понстннѣ въ отьцехъ днвнїн кнрь Дїоннсїе отъ кннгн, нже въ свѣатыхъ отьца нашего Іоанна Златоустаго ѥзнкомъ н устн."

3. Рилски ръкопис, от XVI в., № 3/8 от сбирката на Рилския манастир, 440 листа, сръбска редакция. Освен словата от „Маргарит" има и други творби от Йоан Златоуст и от други автори. Сборникът Златоустови слова „Маргарит" заема листове 1—281. На лист 281 е приписката: „Коньць до зде снмь богодъхновеннымь словомь, нхже отъ еллнн'скаго писанїа на българ'скын ѥзыкь прѣтворн чьстнѣн н нзреднѣн понстннѣ въ отьцехъ днвнын кнрь Дїоннсїе отъ кннгы, нже въ свѣатыхъ отьца нашего Іоанна Златоустаго н ѥзыкомь н оусты."[10] По съдържание този сборник показва голяма близост с ръкопис № 155 в Академичната библиотека Букурещ.

По-горе приведох извода на Яцимирски, направен въз основа на съпоставка на много преписи на сборника „Маргарит": „Все известные нам молдавские списки Маргарита не только по переводу, но и по правописанию восходят к текстом Гавриила". А

[10] Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир. София, 1902, с. 60.

преписите на румънския книжовник Гавриил от своя страна възхождат пряко към превода на Дионисий. За историята на Дионисиевия превод особено място трябва да заемат по своята старинност два преписа на „Маргарит", намиращи се в български ръкописи от XIV в., средата на века. Става дума за ръкопис № F. I. 197 (от сбирката на Толстой № F. I. 59) — „Маргарит", 297 листа, голям формат, едро, хубаво писмо (има и листове с Герасимово писмо), изцяло запазен. По оформление и графика той е типичен български ръкопис от средата на XIV в. Няма приписка от или за книжовника — това подсказва за по-голяма близост до времето, в което живее Дионисий Дивний.

Вторият ръкопис е пак от XIV в. — 1370—1380 г. по определението на Димитрие Богданович. Намира се в сбирката на Хилендарския манастир, № 404, българска редакция, типична за средата на века. Ръкописът има 372 листа голям формат. Освен слова от Йоан Златоуст тук са поместени много творби и на други църковни писатели. На л. 8 има наслов: „Нже въ свѧтыхъ отьца нашего Іоанна архіепископа Константіна града Златоустаго отъ книгы нарицаемыа Маргаріте."[11] Доколкото мога да съдя по приложената от Богданович снимка от Хилендарския сборник, съпоставена със снимки от ръкопис № F. I. 197 (Толстой F. I. 59), може да се забележи много голяма прилика в почерка на двата ръкописа. Явно те са дело на книжовници (ако даже не са писани от един и същ книжовник), школували в едно и също книжовно средище. За Хилендарския сборник Богданович не изнася никаква приписка, свързана с делото на даден преписвач.

Тези два текста на „Маргарит" — Ленинградският и Хилендарският, и двата от средата на XIV век, българска редакция — са най-близки по време до Дионисий и неговия превод: те безусловно са най-близки и в текстово отношение до този превод, защото са правени по ръкопис, пряко свързан с Дионисиевия текст или възхождащ непосредствено към него. Това е задача за бъдещо текстологично проучване. Въпросните ръкописи не може да се считат за Дионисиеви автографи, защото възникват след неговата смърт — Хилендарският сборник има водни знаци от годините 1370, 1376, 1379, 1380.

[11] Д. Богдановић. Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд, 1978, с. 158; Албум, № 212.

В друг ръкопис на Хилендарския манастир — № 467, от 1420—1440 г., сборник от слова на много църковни писатели — за Маргаритовите слова е казано: „Доконча се книга Златоуст: Маргариеис" (л. 295 об). Ръкописът е сръбска редакция. — Д. Богдановић. Пос. съч., 179.

* * *

В края на това проучване искам да изнеса една вест, която по мое виждане може да свържем с името на книжовника Дионисий Дивний. Става дума за ръкопис, намиращ се в сбирката на манастира „Света Екатерина“ на Синайския полуостров, дето се пазят стари славянски, гръцки, арабски, сирийски, етиопски, арменски и латински ръкописи. Тази богата сбирка няма научен опис (освен за гръцките ръкописи), за да се използува в разните области на историческата наука. Сравнително по-добро е положението със славянските ръкописи — български, руски, сръбски. За тях има повече информация в публикациите на руски учени (главно В. Розов, М. Н. Сперански, Н. Розов). Техните описания, макар и непълни, даваха и дават представа за сбирката (за нейни по-важни ръкописи) и се използуват за историко-литературни изследвания. Това ценно книжовно богатство сега може да се използува и от нашата родна филологическа наука, понеже в библиотеката на БАН има микрофилми и фотокопия от всички славянски ръкописи, съхранявани в Синайския манастир. Те бяха получени благодарение инициативата на директорката на Академичната библиотека проф. Елена Савова. Прегледах сбирката, която съдържа извънредно интересни по съдържание и важни за нас български ръкописи. Свои по-пълни наблюдения за нея ще изнеса на друго място, а сега ще отбележа само ръкописа, в който има приписка от монах Дионисий.

В най-общ план ръкописът е познат на науката по краткото му описание, което срещаме у Вл. Розов (Болгарские рукописи Иерусалима и Синая — сп. „Минало, III, София, 1914, кн. 9, с. 21–22) и М. Н. Сперански (Славянская письменность XI—XIV вв. на Синае и в Палестине. — Известия ОРЯС, т. XXXII, 1927, с. 108, под № 25).

И двамата автори дават външно описание на книгата: колко листа съдържа, формат на листовете, време на писание, езикова редакция. И двамата не отбелязват името на Дионисий, макар то да се намира на предпоследния лист на ръкописа. Порфирий Успенски и архим. Леонид, които са работили непосредствено със самите ръкописи (описанията на Леонид залягат в публикацията на Сперански), също не отбелязват името му.

В случая имам пред вид ръкопис № 55 — Миней празничен за месеците септември — август, от втората половина на XIV в. (У Сперански погрешно е даден като ръкопис от XVI в.) Тук на последния лист (292) покрай другите приписки е и следната: „Многогрѣшнн Дионнснѥ пнса въ Крнтѣ“ (друго четене: въ Кри-

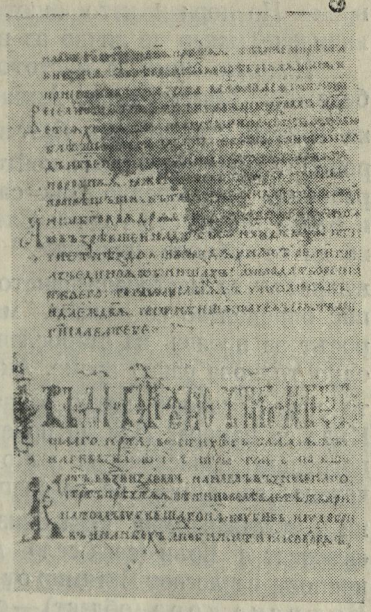

2. Дионисий Дивний — ръкопис от XIV в.

тѣ). В приписката подробности не се дават — книжовникът в духа на традицията накратко отбелязва името си и че е „многогрешен". Може би на друго място в книгата (липсват листове от началото и края) той да е оставил и друга бележка за себе си (по-обширна или по-кратка), вече изчезнала. За съжаление в научната литература не е посочен воденият знак на хартията, което пречи за възможно по-точна датировка на ръкописа. Като излизам от неговата графика, начертание на буквите и оформяне на страниците, от приликата му с други ръкописи от втората половина на XIV в., мисля, че той е от същото време — след 50-те години на века. Климентина Иванова е склонна да приеме датировка между 1361—1372 г.[12] По почерк той прилича на ръкописите, възникнали в столицата Търново и околността.

Разбира се, изказаното тук предположение за идентичност на книжовника Дионисий, ученик на Теодосий Търновски, и Дионисий, споменат в приписката в ръкопис № 25, се нуждае от допълнителна аргументация. Това може да бъде направено след

[12] Кл. Иванова. Неизвестни служби на Иван Рилски и Михаил Воин. — Известия на Института за български език, кн. XXII, 1973, с. 226; още: Възсия като слънце. — В. „За буквите", 24 май 1979, с. 10.

време. Но дори и като хипотеза изнесените факти заслужават внимание, макар че лично аз в случая не се колебая.

Няколко думи за мястото, дето Дионисий е написал своята бележка: „Многогрѣшнн Дионнсне пнса въ Крнтѣ“ (друго четене: въ Крнтѣ). Четене „въ Крнтѣ“ дава сръбският (боснийски) митрополит Сава Косанович, който е измежду първите научни дейци работили непосредно със самия ръкопис, а не по фотокопия, и близо преди сто години. Следователно на това четене заслужава да се обърне внимание.[13] Ако се приеме четене „въ Крнтѣ“, въпросът за местонаписанието на приписката и на самия ръкопис определено се решава, макар че на свой ред възниква въпросът за прояви на старославянска писменост на остров Крит в едно толкова ранно време. Ако приемем четене „въ Крнтѣ“, както сочи Косанович, какво означава това име — град, село, крепост? Къде се намира? Или да приемем, че тук просто имаме работа с погрешно написание на някоя дума? Посоченото от Косанович четене „въ Крнтѣ“ не се среща в други средновековни български и чужди извори. Има близки по звучене названия, които се свързват с Крън (сега село между Казанлък и Шипка), главна крепост на деспот Елтимир от втората половина на XIII в. Крън — Крънска хора (област) — се споменава в така наречената Дубровнишка грамота на цар Иван Асен II от 1230 г.: „нлн Крънстѣн хорѣ“. Дали изразът на Дионисий „въ Крнтѣ“ не се отнася за Крън — седалището на Елтимир? Това е много вероятно. Село Крън е съвсем близо до Енина — (само 3—4 км), дето са били написани няколко ръкописа, и то твърде старинни — например от XI в. (Енински апостол), Енински стихирар (XIV в.) и други от по-късно време. Така изказаното предположение за момента ми се вижда по-правдоподобно. Ясно е, че предстои след време въз основа на нови извори и езикови наблюдения да се изясни изразът „въ Крнтѣ“, подсказващ за неизвестно досега средище на книжовна продукция в средновековна България, или определено да се свърже с Крън — Елтимировата столица, или да се утвърди четеното „въ Крнтѣ“, както приемат някои от учените, които са писали за този ръкопис.

[13] Добро-босненски источник. Сарајево, II, 1887; Л. Стојановић. Стари српски записи и натписи, кн. II, Београд 1903, с. 414, № 4253.

ТЪРНОВСКИЯТ КНИЖОВНИК ПРЪВОСЛАВ

Добре известно е голямото развитие на българската литература през втората половина на XIV в. по времето на царете Иван Александър (1331—1371), на Иван Шишман (1371—1393), което дава основание да се говори за втори „Златен век" на българската литература. Тогава възникват двете прочути книжовни школи — Килифаревска школа (неин създател Теодосий Търновски) и Търновска школа (неин създател патриарх Евтимий Търновски). Когато се говори за тези две школи, особено за Търновската, се борави с няколко имена — Теодосий Търновски, Евтимий Търновски, неговите преки и косвени последователи, например Григорий Цамблак, митрополит Киприан, Йоасаф Бдински, Константин Костенечки и др. А извършената по онова време книжовна дейност е далече по-голяма по размах, по обем и характер. Тя е дело на по-многоброен състав книжовници, работили не само в Търново, както обикновено се говори, а и вън от столицата, в църкви и манастири из страната. В резултат на тази тяхна творческа дейност се създават изключително много ръкописи, от които малко са запазени и известни на науката.

Пред нашата филологическа наука стои важната задача да издири и систематизира по-голям брой вести, говорещи за книжовни прояви през това време, динамично и съдбоносно за българския народ. Нужно е епохата да се насити с повече имена на книжовници и на създадени ръкописи, за да стане по-релефна картината на действително голямата книжовна продукция, извършена тогава. Това изискване важи и за други области на българската култура през XIV в. — живопис, архитектура, музика, философска мисъл.

В настоящия очерк става дума за един такъв малко известен български книжовник от времето на цар Иван Александър. Наричан се Пръвослав. Познатите днес данни за него са съвсем малко. В нашата наука името му за пръв път се изнася от Беню

Цонев, който описва негов ръкопис от XIV в., сега съхраняван в Софийската народна библиотека „Кирил и Методии", № 674 (вж. Б. Цонев, Опис, т. II. София, 1923, с. 198—201). Ръкописът е на хартия, съдържа 16 слова от Григорий Богослов, важни в историята на старите славянски литератури. Особено важна за нас е приписката, оставена от книжовника. Тя се намира към края на книгата, не е датирана, но по изнесените имена узнаваме, че е от времето на Иван Александър, след втората му женитба с царица Теодора (след 1340 г.). Узнаваме още, че книгата е създадена по нареждането на „всепочътенаго въ велмужехъ болгарскаго царства логофетѣ Мнта" („всепочетния между велможите на българското царство логотет Митя"). В същата приписка от името на логотет Митя са изказани мисли, отправени към църковните учители-писатели Григорий Богослов, Василий Велики и Йоан Златоуст — да приемат неговия скромен дар, преписания сборник със слова, укрепващи борбата срещу ересите („малое прнношеніе . . . и сѫпостатом сіа раздроушнка, Нересемъ прогоннтелѣ"). За съжаление цялата приписка на Пръвослав не е запазена, в откъслечен вид са последните 7 реда. Ще приведа само два пасажа от нея, имащи историческа стойност. (С оглед на типографски улеснения внасям някои промени при предаването на текста, разгръщам съкращенията): „Нѫ въı ѹбо, преблазнн господн мон, трне вьселенстне свнтнтеле н ѹчнтеле Грнгорне н Васнлне н Ноан Златоуст, прннмете вашего раба ХѴдаго Мнта Логофете малое прнношенне, вещанна нзрнаднаа богослова Грнгорна премѫдрааго ѹчнтелıа н наставнпка, тронцн сѫпоклоннпка н сѫпостатом сіа раздроушнпка, нересем прогоннтелıа.

Нѫ н пнсавын снѫ кннгѫ, Пръвославъ нарнцааҳсіа, самем повеленіем всепочътенаго в велмѫжех блъгарскаго царства логофетıа Мнта. Тогда же прнмежцу хорѫгвн блъгарскаго стола превысокын н самодръжец всем блъгаром н гръком царь Ноан Александр н прн царнцн его новопросвещеннон н благовернон Теодоре н прн сыне нҳ Шншмане младом царн . . . "

(Но вие, преблаги господари мои, тривселенски светители и учители — Григорий и Василий, и Йоан Златоуст, приемете от вашия роб, бедния Мита логотет, (това) малко приношение — (словата) на изрядния богослов Григорий, премъдрия учител и наставник на (единната) троица поклонник и на нейните врагове унищожител, и на ересите прогонител.

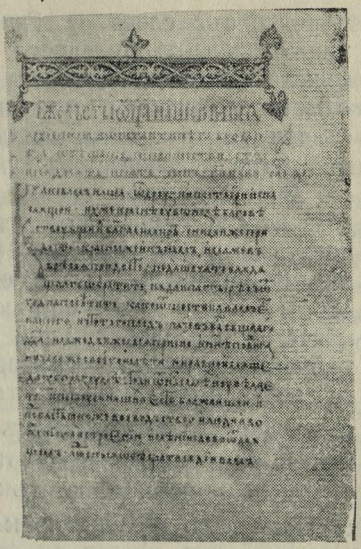

3. Ръкопис на Пръвослав — Софийска народна библиотека, № 674

Тази книга е написана (от мене), (който) се наричах Пръвослав, по повелята на всепочитания между велможите на българското царство логотета Митя.

Тогава държеше хоругвите на българския престол превисокият и самодержец на всички българи и гърци Йоан Александър, и при неговата царица—новопросветената и благоверна Теодора, и при техния син Шишман, младия цар . . .)[1]

Словата на Григорий Богослов в български превод се явяват през XI в., после проникват в руската и сръбската книжнина. Сборникът на Пръвослав обаче няма пълно покритие със старите преписи—включени са само осем слова от превода през XI в. По почерк ръкописът на Пръвослав прилича на други ръкописи, възникнали в столицата или нейната околност. Следователно книжовникът е работил тук, дето е бил в контакт с логотет Мита, видно историческо лице, за когото в нашата историческа наука не се говори.

Всичко казано дотук за Пръвослав е въз основа на неговия

[1] Пълен превод на приписката виж у Ел. Коцева, Александрийско-Попгерасимово писмо в български ръкописи от втората половина на XIV в. — Сборник „Старобългарска литература", кн. I. София, 1971, с. 380. Преди Елена Коцева за същия ръкопис говори Димитър Йоцов (Културно-историческа история на Враца. Том I. София, 1937, с. 40, 75), като без някаква мотивировка го свързва с книжовни прояви във Враца.

ръкопис със слова от Григорий Богослов. Хубавият почерк на книжовника, оформлението на целия ръкопис, сигурността на ръката, която пише, подсказва, че въпросният сборник е дело на опитен, школуван човек. Следователно Пръвослав ще е създал и други книги, нам днес все още непознати. За един такъв негов ръкопис става дума по-надолу.

Вестта за друг ръкопис на Пръвослав е изнесена преди повече от сто години, но досега е останала незабелязана и неизползувана в науката. През 1864 г. сръбският духовник Серафим Ристич обнародва книгата си „Дечански споменици" (Београд, 1864), в която говори за ръкописите, намиращи се в Дечанския манастир (Сърбия). Тук той говори за книга, писана от нашия търновски книжовник Пръвослав. В групата на „старинните книги" той посочва „стара книга на пергамент": „Поученіе празніковъ господскнхъ и богороднчнихъ и всѣхъ свнатыхъ." От казаното от Ристич не е ясно приведеното заглавие по оригинала ли е, или е дадено от него. По-нататък той добавя: „На крае све книге стон ово пнсмо бугарског велнкаше Мнте Логотета." И привежда приписката, но с много грешки:

О Хс̄е свнатін архі кai телосъ(!),

Нсточнику убо на мѣстѣ сущу и жнвотнмъ воды и сі нстѣчѫщу, тѣмже и Христе(!) къ самарѣнынн водн просн: „Жено, даждь мн водѫ пнтн и азъ дамъ тебѣ водн пнтн, нако да въ вѣкн не въжаждешн." Тѣм же убо и снѫ книги нсточнику есть подобна, ежже аще кто съ усердіемъ разгнѫвъ прочтетъ, напонтъ душа своѫ жнвоносніѫ и вѣчніѫ воды и вѣкы не възъжѫждетсн . . . чіа.

Вы убо, прѣблазнн господн мн тріе вселенъстін свнатнтеле и учнтеле Грігоріе и Васіліе, Ноанъ Златоустн, прнмнте вашего раба худаго Мнта Логотетѣ прнношеніе, вѣцанія нздраднаѧ Богослова Грнгорія, премѫдраго учнтелѣ и настаѵнника, тронцн сѫпоклонника и сѫпостатомъ еи раздрушнника, іересемъ прогоннтелѣ.

Нѫ и пнсавы снѫ книгѫ, Пръвославъ нарнцахсн са(!) всепочтенаго въ велмѫжехъ българского царства логофетѣ Мнта. Тогда же прѣнмѫщу хорогви българскаго стола прѣвысокын и самодержецъ всѣмъ бугаромъ и грькомъ царь Ноанъ Александръ, и прн царнцн его новопросвѣщеной и благовѣрной Теодорѣ, и прн сынѣ нхъ Шншманѣ, маладомъ царн" (с. 40—41. При предава-

нето на приписката тук внесох някои поправки чрез съпоставяне със софийския ръкопис).

Тази приписка съвпада изцяло с приписката на Пръвослав от Софийския сборник. Малките отклонения се дължат на издателя или са типографски пропуски при предаването на думите (редовно изпущане на ѫ, ѡ, ы и др.). Тази еднаквост затруднява да се определи съдържанието на дечанския ръкопис — дали Пръвослав втори път е преписал словата на Григорий Богослов, или е преписал (а може и да е превел) друг сборник със слова, като е оставил с ъ щ а т а приписка, с която пояснява, че книгата е съставена по искане на логотета Митя. По-склонен съм да приема второто предположение, което впрочем се подкрепя и от даденото от Серафим Ристич заглавие „Поученіе празніковъ господскнхъ и богороднчнихъ и всѣхъ свіатыхъ“. Уточнение не мога да направя, защото изданието, дето е поместен опис на дечанските ръкописи, в София не се намира. Това предстои да бъде извършено, разбира се, ако ръкописът е запазен и включен в описа.

Изнесеното дотук разширява нашите знания за търновския книжовник Пръвослав. Обработеният му почерк дава основание да предполагаме, че е сътворил още ръкописи, чието идентифициране може да стане чрез съпоставка със софийския сборник.

ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Григорий Цамблак е най-бележитият ученик на патриарх Евтимий, един от най-даровитите старобългарски писатели, чието книжовно дело засяга българската, руската, сръбската и румънската литература. Биографичните данни за него не са така оскъдни, както е за други писатели от онова време, но затова пък те са доста противоречиви. За живота и делото му узнаваме от неговите произведения, от руските и румънските летописи или пък от други исторически паметници. Въпреки наличието на значителни биографични материали в науката остават неизяснени важни моменти от неговия живот и литературно творчество. Особено слабо е осветлен животът на Григорий Цамблак до пристигането му в Цариград (1400—1401). Също така буди спор и въпросът за това, дали той е очевидец на покоряването на Търново от турците, или не.

Григорий Цамблак е роден в столицата Търново през 1364—1365 г. Той произхожда от видно болярско семейство — прочутия род на Цамблаковци. За неговите детски и юношески години знаем твърде малко; първоначално се е учил в Търново под непосредствените грижи на родителите си и на своя учител, бъдещия патриарх Евтимий. В своето похвално слово за киевския митрополит Киприан той ясно дава да се разбере, че се е учил в столицата под ръководството на учителя си Евтимий, за когото запазва скъпи спомени и по-късно написва похвално слово. Още от малък Григорий получил добро образование, за което става дума в прочутия руски Никоновски летопис, където се казва, че той бил „много образован, понеже от детинство бе запознат с всяка книжорна мъдрост“. Когато станал по-голям, приблизително на двадесет години, подтикван от стремеж да получи „книжовна мъдрост“, в духа на тогавашната практика той отива в Света гора. Тук се запознава с устройството на атонските манастири, с видни учени и книжовници, научава гръцки език. Доста време пре-

стоява в лаврата „Свети Атанасий“, дето научил някои разкази за живота на Евтимий. Вероятно е посетил и българския манастир Зограф. След няколкогодишно престояване в Света гора Григорий се озовава като йеромонах в Цариград през 1400 г. Поради настъпилата политическа промяна в България — завладяването на Търново и на цялата страна от турците — той не може да се върне там и постъпва на работа при цариградския патриарх Матей I като негов частен секретар — патриаршески синкел. Службата му при патриарха свидетелствува за неговия социален произход и за високото образование, получено в Търново, Атон и Цариград. Но в Цариград не остава дълго време, патриархът го изпраща през 1401 г. в молдавската столица Сучава, за да уреди възникнал спор между молдавската църква и патриаршията. Тук той е проповедник в митрополитската църква, където произнася няколко религиозни беседи. После е избран за игумен на манастира Нямцу (1403), дето продължава книжовната си дейност. Познати са доста негови беседи от този период, запазени в румънски ръкописни сборници.

По покана на своя чичо — московския и всеруски митрополит Киприан — през 1406 г. Григорий Цамблак потегля за Москва. По време на пътуването си, когато бил в град Вилно, узнава за смъртта на Киприан и заминава за Сърбия, която още не била покорена от турците и приютявала много български книжовници. Такова гостоприемство намира и Григорий Цамблак, който се установява в Дечанския манастир (1407—1408), дето работи при добри условия. Взема участие в книжовния живот на страната, написва две важни в историята на сръбската литература съчинения: „Житие на Стефан Дечански“ и „Разказ за пренасяне мощите на света Петка от Търново във Видин и Сърбия“.

През 1409 г. отива в Русия и взема активно участие в руския църковен и културен живот. По това време Киев се намирал под властта на литовския княз Витовт. Следвайки свои политически и религиозни цели, Витовт като католик искал да отдели Киевската митрополия от общоруската църква, от Москва. Григорий Цамблак минава на негова страна, поради което бива избран за киевски митрополит въпреки отрицателното отношение на московския митрополит и на цариградската патриаршия (1414). Като доверено лице на литовския княз през 1418 г. той бил изпратен на известния църковен събор в Констанц (1414—1418), където пристига с голяма делегация (около 300 души) — руски князе и боляри, литовски първенци и духовници. На този събор били осъдени на смърт чрез изгаряне великите чешки патриоти Ян Хус и Иероним Прашки заради тяхната реформаторска проповед.

Присъствието на Григорий Цамблак на Констанцкия събор дава повод да се засили борбата срещу него като киевски митрополит: той е обвинен в симпатии към католическата църква, враждебното настроение срещу него се засилва, губи благоразположението на видни политически лица, оставането му повече в Киев като митрополит е невъзможно и е принуден на напусне митрополитската катедра. Завръща се в манастира Нямцу, където се отдава на книжовна дейност, укрепва традициите на славянската писменост всред румъните. Точната дата на неговата смърт не е известна — предполага се, че е починал през 1419—1420 г. в манастира Нямцу.

* * *

Книжовната дейност на Григорий Цамблак е богата и разнообразна, тя допринася много за развитието на руската, сръбската и румънската литература. Съчиненията си той писал на различни места — в България, Сърбия, Румъния, Русия, Атон. Днес са познати повече от 25 негови творби — проповеди, похвални слова, жития и др., които разкриват голямата начетеност на писателя, добре запознат не само със свещеното писание, но и с творбите на видни гръцки писатели и философи. Освен многобройните проповеди на Григорий Цамблак други по-важни негови творби са: „Житие на Стефан Дечански", „Разказ за пренасяне мощите на св. Петка от Търново във Видин и Сърбия", „Похвално слово за митрополит Киприан", „Похвално слово за патриарх Евтимий". Когато бил в Сърбия, той написал житие на Стефан Дечански, основател на Дечанския манастир. Според преценката на В. Ягич „това житие не е просто извлечение из Даниил, а самостоятелен, изработен въз основа на много източници труд на Григорий Цамблак, забележителен човек не толкова в историята на сръбската литература, колкото, ако не е и повече, в историята на умственото развитие на руския народ"[1].

Все по това време Григорий Цамблак написва и „Разказ за пренасяне мощите на св. Петка от Търново във Видин и Сърбия", който е допълнение към нейното житие, написано от патриарх Евтимий. Разказът е запазен по много преписи. Заедно с житието на Стефан Дечански то има важно значение в историята на сръбската средновековна литература. В него най-напред авторът говори за ненадейното нападение на турците върху град Търново, за което не иска да разказва подробно, понеже ще пробуди пе-

[1] В. Ягич. История сербохорватской литературы. Казань, 1871, с. 225.

чални настроения у читателите си. После разказва за пренасянето на мощите от Търново във Видин, станало по молба на цар Срацимир, говори за Никополската битка, при която унгарците биват победени, Видин е покорен, а цар Срацимир е пленен и заточен в Бруса. По това време във Видин пристигат Стефан Лазаревич (сръбски княз) и майка му, които искат разрешение от турските управници да пренесат мощите на светицата в Сърбия.

Освен като творение, което разкрива големите дарби на писателя, това произведение има значение като исторически извор за епохата. Под силния натиск на спомените за родния град и с дълбока скръб в душата си той разказва за покоряването на града от „варварския цар": „Но като дойде срещу чудния град, недоумяваше как да го превземе, защото виждаше непристъпността на мястото, затворено от стръмнините на високи планини и хълмове, а отвътре три пъти по-силно укрепено с честните мощи на преподобната, която местните жители имаха в своята среда като непобедим воин. И след това варваринът щеше да се върне без сполука. И каквото и да би предприел против стените на крепостта на преподобната, то успехът му не би бил по друг, отколкото на сено при огън. . . А сетне що? Ако дам на вашата любов подробно описание на ония неща, които се извършиха тогава, зная, че сигурно ще ви доведа до скръб и сълзи. Но поради тържеството на деня, макар че е полезно, обаче за да не ридаете, премълчавам тоя разказ."

Наскоро след пристигането си в Русия през 1409 г. Григорий Цамблак произнася своето „Похвално слово за митрополит Киприан", съдържащо ценни исторически сведения, които осветляват важни моменти из неговия живот, а също така и из живота на митрополит Киприан и патриарх Евтимий. Особен интерес представлява онова място на похвалата, в което се говори за посрещането на Киприан в Търново през 1379 г., което било много тържествено — излезли да го срещнат вън от града „и стар и млад, и жени и деца; нито бременната жена желаеше да остане у дома и да се лиши от случая да види Киприана, нито бедният, нито богатият. Пазачите напуснаха пазирищата на къщите, търговците оставиха незатворени дюкяните си, продаваното се пръсна по пода; едно мислеха всички — да излязат от града и никой вътре да не остане. Дори робите напуснаха господарите си и занаятчиите своята работа. Всички бързаха извън града, за да видят Киприана. Дори и девица, никога не излизаща, забравила своя свян, бързаше тук." В този пасаж е дадена широка и интересна картина от живота на столицата с неговите обществени прослойки, с черти из бита на хората, търговски прояви, обществени нрави и пр.

Едно от най-ценните произведения на Григорий Цамблак е неговото прочуто „Похвално слово за патриарх Евтимий", запазено по преписи от XVI—XVII в. В него се разказват най-важните събития из живота и делото на последния български патриарх Евтимий. Първата част запознава с произхода, детството и учението на Евтимий, разказва за неговото отиване в Цариград и Света гора, образованието, което получава там, заточението му от византийския император на остров Лемнос, неговото освобождаване и завръщане в родината. Авторът изтъква подбудите, които го накарали да напише творбата: „И тъй, смеем ли да го похвалим? Всячески смеем, тъй като обич към него ни влече. Не защото за нас, когото се наричаме чедо на този отец, е опасно да мълчим; не и защото чрез нашите похвали той ще стане по-велик — та и как, когато вече той живее заедно с апостолите и умножава техния брой! — а за да подтикнем слушателите към ревност и да ги възпламеним, за да му подражават." По-подробно е изложена дейността на Евтимий в България — като продължител на делото на Теодосий Търновски, като исихаст, книжовник, патриарх, защитник на столицата и на народа. За редактирането на книгите от Евтимий се казва: „Но било защото първите преводачи не познавали в съвършенство езика и учението на гърците, било защото те си служили с груб език, издадените от тях книги бяха несходни по реч и несъгласни по смисъл с гръцките книги и груби и нестройни откъм израз. И те бяха считани за точни само затова, защото бяха наричани благочестиви книги. А в тях се криеха много грешки и бяха несъгласни с истинските догми. И затова от тях са произлезли много ереси."

Втората част на похвалното слово разкрива най-трагичния момент от историята на българския народ в края на XIV в. — завладяването на столицата от турците. Като предава държането на Евтимий по време на отбраната, авторът изнася редица подробности за покоряването на града. Турците отдавна обградили столицата, предприели много нападения, дали много жертви, но все не можели да я превземат. Според него врагът завладял града не поради силата си, а защото божията воля допуснала това: „Варварският цар (Баязид) — пише той, — който се беше възгордял с победата си и със завладяването на много народи, реши — доброненавистникът! — да разори града (Търново), понеже бил слушал, че той е много голям, красив и укрепен със стени; че местоположението му е такова, че мъчно би се завладял, защото освен със стени, достатъчно е защитен природно, а освен това — има големи богатства и многобройно население и

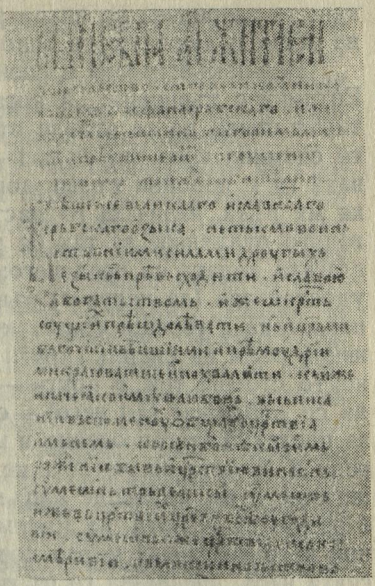

4. Григорий Цамблак — Житие на Стефан Дечански

че е прочут както с църковните, така и с царските сгради... Той го обсади отвсякъде с войска, а не само откъм една или две страни. И голямо пространство заеха свирепите! Варваринът се лютеше и заплашваше. Той обещаваше, че с огън ще изгори (жителите), на късове ще ги насече и на друга мъчителна смърт ще ги предаде, ако така продължават да се съпротивляват. И постигна той целта си, но не чрез силата си, а защото божията воля допусна."

Изпъден от патриаршеската църква, Евтимий отива в друга църква в града, където продължава своята пастирска работа, насърчава гражданите, успокоява ги в тежките им беди. Особено труден момент изживява той, когато управителят на Търново чрез измама повиква при себе си по-видните граждани и нарежда те да бъдат избити. Григорий Цамблак описва „посичането" на Евтимий — неговото чудотворно избавление от смъртта: „После си наведе главата, като с готовност си протегна шията. И той (палачът) дойде и се приготви да му нанесе смъртния удар. Но който някога изведнаж вкаменил ръката на беззаконствуващия цар, която се простряла да улови пророка, той по същия начин превърна убийствената десница в неподвижна и недеятелна. Ся-

каш тя заприлича на някоя ръка на мъртвец, която е прилепена на живо и движещо се тяло."

Най-покъртителна е сцената, в която се предава раздялата на Евтимий с търновци: „А когато дойдоха до мястото, където пастирът щеше да се отдели от тях против волята си — ах, кой би си спомнил това без сълзи! — те паднаха пред краката му: обливаха ги с поройни сълзи допираха устните и лицата си, целуваха му ръка, наричаха го пастир, учител и чедолюбив баща. Неговото отлъчване за тях бе раздяла с душата. Едни от жените слагаха децата си пред него; други пък, които бяха наблизо, се удостояваха (да целунат) ръката му, а трети — дрехата му, що напояваха с горещи сълзи, когато се допираха до нея като до някоя ръка на светец, други поради вяра скубеха тревата, въз която стоеше той, а други — притискани от тълпата и безсилни да се доближат (до него) — с горчиви сълзи стенеха отдалеко за последно благословение и молеха за прошка, защото бяха уверени в душата си, че вече не ще го видят жив. А той ги утешаваше и им държеше напътствено слово." Творбата завършва с разказ за живота на Евтимий на мястото на заточението му: при него се стичат много хора, които той укрепва в християнската вяра, предпазва ги от разни ереси и от мохамеданството. Поради това, казва нашият писател, „името на Евтимий подобно на някоя светиня се разнасяше по всички градове и села, по пътища и пазарища, по къщи и храмове".

* * *

Колкото и чудно да изглежда, но печалният факт е такъв — днес ние не знаем в пълнота книжовната дейност на писателя Григорий Цамблак. Истинският брой на съчиненията му е все още неустановен, понеже след капиталния труд на известния руски славяновед А. И. Яцимирски „Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжевной деятельности" (СПБ 1904) за нашия писател малко извороведческа работа е извършена. Почти всичко, което в по-ново време се пише за него, се изгражда въз основа на този труд на Яцимирски. А между това прегледът на стари славянски ръкописи, както и запознаването с публикуваните описи на старославянски ръкописни сбирки убедително показват голямата популярност на Григорий Цамблак — ръкописите съдържат извънредно много преписи на негови творби. Въз основа на техните показания се изгражда впечатление, че той е един измежду ония български писатели, които проникват дълбоко в руската книжнина (редом напр. с Климент Охридски,

Йоан Екзарх, Черноризец Храбър). И нещо изключително рядко явление в средновековната славянска книжовна практика — срещат се ръкописи, съдържащи само съчинения на Григорий Цамблак. Този факт говори за авторитета на писателя, за трайната актуалност на творбите му, за техните достойнства.

Но количествената неустановеност на творчеството на Григорий Цамблак е само едната слаба страна на досегашните изследвания върху писателя. В тази насока има още един много важен пропуск — издадени са съвсем малко негови съчинения: „Похвално слово за патриарх Евтимий", „Похвално слово за митрополит Киприан", „Житие на Йоан Нови Сучавски", „Разказ за Петка Търновска" и „Житие на Стефан Дечански". Всичко останало стои пръснато по разни ръкописи. Съжденията си за големите художествени качества и за дълбоките философско-етични възгледи на писателя учените изграждат предимно въз основа на публикуваните няколко негови творби. Само Яцимирски използува частично градиво из останалите Цамблакови съчинения.

Явно е, пред българската славистична наука стои важна задача, в близко бъдеще тя трябва да осъществи по-пълно издание на съчиненията на Григорий Цамблак (казвам по-пълно, защото при писател като него пълно издание е почти невъзможно). Само тогава ние ще добием реална представа за ролята и значението на писателя, колос на мисъл и образ. Такъв замисъл впрочем е изказал А. И. Яцимирски още през 1911 г. в писмо до Българската академия на науките. В него той пише: „Старите български писатели отдавна очакват научно издание на техните произведения. Аз бих предложил на Академията за издаване съчиненията на блестящия писател — българина Григорий Цамблак... В основата на произведенията ще бъде положен най-изправният търновски текст или друг, но вън от всяко съмнение, възхождащ към него, напр. руски или ресавски, и към него приведени най-важните варианти не само стилистически (от литературен, редакционен характер), но и графически (от правописно, лингвистическо значение)." Предполагал е книгата да бъде около 20 коли (вж. Българо-руски научни връзки XIX — XX век. Документи. Издание на БАН. София, 1968, с. 377). За съжаление въпреки положителния отговор на Академията Яцимирски не успял да осъществи тази своя важна научна задача, с която щеше да облекчи много учените след него. Впрочем останали са копия от съчиненията на Григорий Цамблак, които сега се пазят в архива на Яцимирски, 122 листа голям формат (Ленинград — Академична библиотека, фонд 58— А. И. Яцимирски, № 13.7.35). При прегледването на тези материали поради заетост по други задачи не

съм отбелязал от кои съчинения са копията. Нужно е в архива на Яцимирски да се потърсят и други материали, свързани с тази негова идея.

За по-скорошно задоволяване на острата нужда от по-пълно представяне на нашия писател бих предложил на първо време да се издадат само онези негови произведения, които се намират в някой ръкопис, *състоящ се само от творби* на Григорий Цамблак, или пък са поместени много негови слова в такъв ръкопис. Понякога броят на съчиненията му в подобен род старославянски ръкописи (почти само руски) не е малък — 10, 15, 18 и нагоре. Такива ръкописи например са:

1. Ръкописен сборник от XVI в., № 1157 от сбирката на В. М. Ундолски (Москва — Държавна библиотека „В. И. Ленин", Ф. 310, без запазени начало и край) — поместени са 14 слова.

2. Ръкописен сборник, XVI—XVII в., № 168(43) от сбирката на Софийския събор в Киев — поместени са 13 слова.

3. Ръкописен сборник от XVI в., № 31 от сбирката на П. Н. Никифоров (Москва — Държавна библиотека „В. И. Ленин"), 272 листа голям формат. Поместени са 18 Цамблакови слова.[2]

4. Ръкописен сборник от XVI в., № 1131 от сбирката на М. П. Погодин (Ленинград — Библиотека „Салтиков-Шчедрин") — поместени са 18 слова.

5. Ръкописен сборник слова от XVII в., 233 листа; намира се в Ленинград — БАН, Арханг. Д. 485 (Викторов № 56).

6. Ръкописен сборник от сбирката на Кирило-Белозерския манастир, XVI в., означен като „Книга Григорїи Самблакъ". Съдържа 18 Цамблакови слова (вж. Н. Никольский. Описание рукописей Кирилло-Белозерского монастыря, составленное в конце XV века. СПб 1897, с. 101—103).

7. Сборник от XV—XVI в., № 242 от сбирката на Н. С. Тихонравов — Москва, Държавна библиотека „В. И. Ленин". Има 108 листа (вж. Г. Георгиевский. Собрание Н. С. Тихонравова. Часть I. Рукописи. Москва, 1913, с. 40).

8. Велики чети минеи на митрополит Макарий, за месец юли, № 996 от сбирката на Московската Синодална библиотека, XVI в. Съдържа 18 Цамблакови слова (вж. Т. Н. Протасьева. Описание рукописей Синодального собрания... Часть I. Москва, 1970, с. 186).

9. Сборник от XVI в., № 235(384) от сбирката на Синодална-

[2] Г. Данчев. Неизвестен сборник на дяк Андрей с Цамблакови съчинения, сп „Литературна мисъл", XXI, 1977, кн. 4, с. 103—108. Според мене ръкописът е от XVI в., а не от XV, и е дело на руски книжовник, а не на южнославянския книжовник дяк Андрей от началото на XV в.

та библиотека — Москва. Съдържа 21 Цамблакови творби (вж. А Горский и К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отд. II, часть 3. Москва, 1862, с. 134—140).

10. Сборник от XVII в., № 236(386) от сбирката на Московската Синодална библиотека. Съдържа 22 Цамблакови творби (вж. А. Горский и К. Невоструев. Описание..., Отд. II, часть 3. Москва, 1862, с. 146).

11. Ръкописен сборник от XVII в., от сбирката на Антониево-Сийския манастир. Сега в Ленинград — БАН, Собрание Архангельское, № 1. Има заглавие „Книга Григорія Цамблака" (вж. А. Е. Викторов. Описи рукописных собраний в книгохранилищах северной России. СПб, 1890, с. 123).

12. Сборник от XVII в., № 92 от сбирката на И. А. Вахрамеев. Сега в Москва — Държавен исторически музей. Поместени са 18 Цамблакови слова (вж. А. А. Титов. Рукописи славянские и русские, принадлежащие И. А. Вахрамееву. Вып. I. Москва, 1888, с. 71—73).[3]

13. Ръкописен сборник от 1448 г., писан от румънския книжовник Гавриил, съдържа няколко Цамблакови слова (Ленинград — БАН, сбирка А. И. Яцимирски, № 13.3.19).

14. Много Цамблакови слова има и ръкопис № 205 от сбирката на Толстой, XVI в. (Ленинград — Библиотека „Салтиков-Шчедрин").

15. С много Цамблакови слова са два сборника на Новгородската Софийска библиотека, № 524 и 525, от XVI в.

Други такива ръкописи са посочени в книгата на А. И. Яцимирски „Григорий Цамблак" (с. 453—455). Той пише, че има ръкописи, които са означени като „Книга Григорія Самблака" (с. 453—454), че „произведения Цамблака существовали уже как нечто цельное, как особая „книга" (с. 453).[4]

Когато се подготвят за издаване съчиненията на Григорий Цамблак, следва да се вземат под внимание преписите от такива съчинения, които се съхраняват в архивите на руските изследователи Порфирий Успенски (Ленинград — Библиотека „Салтиков-Шчедрин", № F. I. 586) и А. И. Яцимирски (Ленинград — БАН, № 13. 7. 35).

[3] Някои от вестите за ръкописи, съдържащи слова на Григорий Цамблак, заех от изследването на Невена Дончева-Панайотова. Сборниците „Книга Григория Цамблака". Възникване, съдържание, разпространение (под печат).

[4] Посочени такива ръкописи вж. още Ю. К. Бегунов. Малоизвестные и неизвестные сочинения Григория Цамблака. Byzantinobulgarica, V, София, 1978, с. 312.

Има и втори вариант — да се обнародват 10—12 творби на Григорий Цамблак, като на първо място се включат печатаните вече негови съчинения, към които да се притурят досега непубликувани слова на писателя, извлечени из стари славянски ръкописи, по възможност по-ранни, от XV—XVI в. Изискването да се привеждат варианти към отделните слова би забавило своевременното излизане на така необходимия том със съчинения на Григорий Цамблак. Към критично издание на съчиненията му може да се пристъпи след това.

Григорий Цамблак е измежду тези наши средновековни писатели, които заслужават да бъдат по-скоро и по-пълно представени на научния свят и на нашата културна общественост. Да се надяваме, че в близките години това ще бъде осъществено, което ще представлява ценен принос на нашата литературна наука. Впрочем тази отговорна научна задача вече е подета от Великотърновския университет „Кирил и Методий" — определен е колективът, който трябва да я осъществи. Издадени са две книги: „Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература" — от П. Русев и А. Давидов (1966 — „Мъчение на Йоан Нови Белградски", 197 с.) и „Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак" — от П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев (1971, 447 с.). Под печат е „Житие на Стефан Дечански", подготвено от А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева, П. Ковачева и Т. Генчева.

* * *

„Похвално слово за патриарх Евтимий" е измежду най-ценните творби на Григорий Цамблак, написана наскоро след трагичната съдба на Търново при завладяването на града от турците през 1393 г. До неотдавна тя бе позната само по три преписа от XVI—XVII в. Археографските занимания в богатите руски книгохранилища, проведени през последните години, направиха достояние на науката още три преписа. Сега са известни следните шест преписа:

1. Московски (Румянцовски) препис. В молдавски ръкопис от XVI в., № 3171 от сбирката на Румянцовския музей в Москва (Москва — Държавна библиотека „В. И. Ленин"). На листове 52—60: „Гръгорїа архіепископа росінскаго похвално, иже въ свѧтыхъ отьца нашего Евѳимїа патрїарха трънovскаго." — Издаден е от Е. Калужняцки — „Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven." Wien. 1901, с. 14—88; Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, София, 1971, с. 113—233.

2. Вилненски препис. В руски ръкописен сборник от XVI в., № 104 от сбирката на Публичната библиотека във Вилно (сега в ръкописната сбирка на Академичната библиотека във Вилно, Ф. 19, № 104). На листове 24—42: „Месяца декемврія кѕ. день Григорія архіепископа русскнскаго слово похвалное, нже въ свѣтыхъ отьцю нашемоу Евѳимню патріархѫ терновьскомоу.“ —Използуван е от Калужняцки за варианти в горепосочената негова книга, където той печата текста изцяло на два листа от този препис за попълване на Московския препис.

3. Ленинградски (Петроградски) препис. В руски ръкописен сборник от XVII в., № 205 от бившата сбирка на Толстой (Ленинград — Публична библиотека „Салтиков-Шчедрин“). На листове 254—279: „Григорнѣ архіепископа росінскаго слово похвалное, нже въ свѣтыхъ отъцоу нашемоу Евѳтнмню патрніархоу трънов-скомоу.“ — Издаден от архим. Леонид, Нова грађа за бугарску историју. Гласник Српског ученог друштва, кн. XXXI, 1871, с. 258—291.

4. Барсов препис. В руски ръкописен сборник с творби на Григорий Цамблак, № 350 от сбирката на Е. В. Барсов (Москва — Държавен исторически музей). На листове 72—100: „Похвалное нже въ свѣтыхъ отьцю нашемоу Евѳнмню патріархѵ теръновско-моу.“ — За него извести Ангел Давидов.[5] Той е склонен да приеме датировка за ръкописа XV в., както е дадена в каталога и служебния ръкописен опис на сборника. И заключава; „Ако това е така, излиза, че Барсовият препис е най-стар от известните досега. Без да оспорваме сега датировката (защото това изисква специални проучвания), ние не можем да не изтъкнем голямото значение на този препис, още повече, че е предстоящо ново издание на тази забележителна Цамблакова творба“ (с. 10—11). Според мене, доколкото мога да съдя по двете снимки, поместени в публикацията, ръкописът е от XVI в. Преписът не е обнародван.

Въз основа на извънредно хубаво езиково и палеографско проучване на Барсовия препис в съпоставка с останалите познати нему преписи Давидов прави такива изводи:

а. Барсовият препис, дело на руски копист, представя в езиково отношение своеобразно кръстосване на среднобългарски и руски ортографски и фонетични особености.

[5] Ангел Давидов. Неизвестен препис на „Похвално слово за патриарх Евтимий“ от Григорий Цамблак. — сп. Език и литература, XXIII, 1968, кн. 5, с. 9—26; вж. още „Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак“. София, 1971, с. 90—93.

б. Четирите преписа могат да се групират в две групи — от една страна, Московски — Барсов, а, от друга — Вилненски — Петербургски. Барсовият и Московският възхождат към един архетип независимо един от друг.

в. Никой от известните преписи не е точно копие на протографа, но всички те се доближават твърде много до него.

г. По старинност на отразените форми Барсовият препис отстъпва на Московския, който следва по-близко нормите на патриарх Евтимий.

д. Целесъобразно ще е при бъдещото издание на „Похвално слово за патриарх Евтимий" в основата на текста да се положи Московският препис, а липсващите части да се попълнят по Барсовия. Във всички случаи е нужно да се привеждат разночетения от Барсовия препис (с. 26).

5. Тихонравов препис. Намира се в ръкописен сборник с жития и слова, XVI в., № 631 от сбирката на Н. С. Тихонравов (Москва — Държавна библиотека „Вл. И. Ленин", Ф. 299). Ръкописът е руска редакция, 283 листа голям формат. Словото е на листове 168 об — 189. Текстът не е издаван.[6]

6. Овчинников препис. Намира се в руски ръкописен сборник от XVI в., 300 листа голям формат, № 261 от сбирката на А. Н. Овчинников (Москва — Държавна библиотека „Вл. И. Ленин", Ф. 209). Съдържа жития и слова. Почеркът е четлив — едро полукурсивно писмо, дело на книжовник с опит. На листове 159 об — 184 е поместено като 14 поред съчинение в сборника похвално слово: „Гр҃игорїа архіепископа рос҃ійскаго похвално, иже во свѧтыхъ отца нашего Єв҃ѳмїа патрїарха трънов҃скаго."

Съпоставен с Московския препис, този препис не показва съществени отклонения. Както винаги при такива случаи, различията са предимно правописни и морфологични. Подобно на всички познати преписи на Похвалното слово и този препис определено говори за връзка с българска правописна практика, свързана с Търновската книжовна школа, с реформата на патриарх Евтимий. Неговите особености в тази насока са по-големи, по-типични, отколкото в другите преписи. В случая по-важно е нещо друго — твърде често има думи, написани от книжовника така, както той ги заема от ръкописа, послужил му за подлога, а после нанася върху същата дума поправки в духа на руския език. Напр. млъчати — молъчати, връху — верху, съвръше — совръше, вьси — веси, дръжава — деръжава и др. На много места преписвачът-

[6] Ст. Смедовски. Неизвестен препис на Похвалното слово за патриарх Евтимий от Григорий Цамблак. — сп. Български език, XXVIII, 1978, кн. 5, с. 442—445.

русин е поправил ѫ на ѹ, ъ на о и др., но после се отказал да нанася поправките в целия ръкопис. Напр.: сѫщенѫ — сѫщенꙋ, жрътвѫ — жрьтвꙋ, възвращаѫ — возвращаю, премѫдро — премꙋдро, хѫдожнѣ — художнѣ, бѫдетъ — бꙋдетъ, разсѫжденіе — разсꙋжденіе. Твърде често поправя ѣ на е: прѣже — прежде и др. Изобщо в това отношение преписът представлява значителен интерес, показва здрава връзка (правописна и текстова) с оригинала.

И така познатите досега шест преписа на „Похвално слово за патриарх Евтимий" са все от XVI в. насам. Второ — пет са в руски ръкописи, а един — в молдавски ръкопис. Няма нито един южнославянски препис. Ясно е — особено ценно за науката ще се окаже откриването на такъв южнославянски препис, макар и сегашните преписи да показват здрава връзка с южнославянската, по-точно с българската книжнина.[7]

[7] Архим. Леонид в свое писмо от 7 септември 1867 г. до О. М. Бодянски говори и за препис на словото, който се намирал в Московската Синодална библиотека. Той пише: „Прилагаю краткое (по невозможности составить полное) биографическое исследование о болгарском патриархе блаженном Евфимии, к которому хорошо было бы приложить из сборника слов Григория Цамблака (есть и в Румянцевском музеуме и в Синодальной библиотеке похвальное слово ему — Цамблака. . ." (Л. Минкова, О. М. Бодянски и Българското възраждане София, 1978, с. 71). Досега в науката няма по-точна вест за препис на похвалното слово за Евтимий, намиращ се в Синодалната библиотека. Казаното от Леонид подсеща, че трябва по-грижовно да се работи с богатата ръкописна сбирка на Синодалната библиотека.

Има съвсем кратки вести за още два преписа на „Похвално слово за патриарх Евтимий": 1. Ръкопис във фонд 1015, оп. 3, л. 171—205 (Ленинград — ЦГИАЛ); 2. Копие от ново време, по неустановен стар ръкопис (Москва — Държавна библиотека „Вл. И. Ленин", ф. 310 — Ундолски, № 1421, л. 16—27) (вж. Ю. К. Бегунов и П. Бойчева. Новый труд болгарских ученых о творческом наследии Григория Цамблака. Советское славяноведение, 1974, кн. 2, с. 88).

ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК И СРЪБСКИЯТ КНИЖОВНИК ТЕОДОСИЙ

Като всеки голям писател и видният старобългарски писател Григорий Цамблак е оказал силно влияние не само върху своите съвременници, но и върху славянските книжовници, работили десетилетия и векове след него. Добро свидетелство за това са многобройните преписи от негови съчинения, поместени в старославянски ръкописи, главно руски. Най-много са преписвани, следователно най-силно въздействие са оказали словата му, свързани с важни християнски празници или прославящи видни църковни дейци. Нещо повече дори — познати са няколко руски ръкописа, в които са поместени слова само от Григорий Цамблак, явление твърде рядко в старите славянски литератури спрямо други известни средновековни писатели. Голямото книжовно наследство на бележития наш писател чака не само издирване и публикуване, но и задълбочено, всестранно проучване: жанрове, извори, стилно-художествени похвати, разпространение в отделните православни литератури (българска, руска, сръбска, румънска), въздействие върху други средновековни книжовници. Тази важна задача от няколко години е предмет на внимание от страна на университета във Велико Търново, дето вече се предприемат някои определени задачи.

Григорий Цамблак е оказал силно влияние върху съвременници и следовници като книжовник и личност. Разбира се, по-голямо и по-резултатно е било творческото му въздействие, което, както казах, трябва да бъде предмет на специално проучване. Интересна е една вест, която говори повече за въздействието на личността на нашия писател върху друг книжовник. Това е съвсем нов въпрос, непоставян и неразглеждан в нашата научна литература. Вестта говори за личното обаяние на Григорий Цамблак, за авторитета, с който се е ползувал, за обичта към него. Редом с всичко това, разбира се, говори и за ролята на неговото кни-

жовно творчество, за проникването му в творби на други писатели.

Става дума за сръбския книжовник Теодосий, който е написал служба и житие на прославилия се през XIII в. сръбски анахорет Петър Коришки, починал вероятно към края на същия век. В сръбската наука има доста изследвания, посветени на въпроса за авторството на тези две съчинения. Доминира схващането, че житието и службата в чест на Петър Коришки са написани от мних Теодосий Хилендарец, живял и творил, както сега се приема, в края на XIII и началото на XIV в. Написал е няколко творби в прослава на прочутите сръбски светци Симеон и Сава — жития и служби, както и обща похвала за тях. Приема се, че службата в чест на Симеон Неман е възникнала около 1309—1310 г. Приема се също, че службата и житието на Петър Коришки са писани през 1310 г.

Най-важно изследване по въпроса е от Др. Костић, Кад је Теодосије писао Живот и Службу св. Петра Коришкога?[1] Това съчинение за мене остана непознато, защото не се намира в софийските библиотеки, но неговата основна теза добре е предадена от други сръбски учени, третиращи същия въпрос.[2] Казаното от тях е достатъчно, за да взема отношение по засегнатия въпрос, по-точно казано, да възкреся една теза, изказана отдавна в сръбската наука, още през втората половина на XIX в. Тази теза има основание, поради което някои сръбски учени от ново време, когато засягат въпроса, са внимателни, не така категорични в изводите си. Напр. проф. Дж. Сп. Радойчич — най-авторитетният и най-критичният измежду тях, — като пише за богородичния канон, отбелязва: „Ушао је у службу Петру Коришком, коју је по свој прилици написао Теодосије биограф св. Саве и писац Службе Симеону и Сави. Служба Петру Коришком је постала на почетку XIX века."[3] Или други негови мисли — за житието на Петър — „Koji se takođa smatra za Teodosiev spis", както и за Петровата служба — „i služba Petru Koriškom uzima se da je Teodosijeva".[4]

[1] Вж. Богословље, IX, 1934, кн. 4, с. 371—382.

[2] Л. Павловић. Култови лица код срба и македонаца. Смедерево, 1965, с. 81—85; Ђ. Сп. Радојичић. Књижевна збивања и стварања код срба у Средњем веку и у турско доба. Нови Сад, 1967, с. 203; Đ. Sp. Radojičić. Antologija stare srpske književnosti (XI — XVIII veka). Beograd, 1960, с. 318—319; Ђ. Трифуновић. О Србљаку. Струдије. IV. Београд, 1970, с. 186—187, 289—291.

[3] Ђ. Сп. Радојичић. Књижевна збивања и стварања код срба у среднем веку и у турско доба. Нови Сад, 1967, с 203.

[4] Đ. Sp. Radojičić, Antologija, с. 319.

Неизтощимият Стоян Новакович е първият южнославянски учен, който дава по-голяма публикация за Петър Коришки — през 1871 г. той напечатва житието на светеца по ръкопис № 123 от сбирката на Сръбската академия на науките, от XV в. Липсва началото на житието, понеже съответните листове са били откъснати.[5] Както се вижда от друг препис на житието, по-късно открит пак от Стоян Новакович, в това начало се говори за „отец и брат Григорий", който подтикнал книжовника да се заеме с написване житието на светеца. В първата си публикация, когато още не знае тази важна подробност, Новакович основателно пише: „На питања ко је писао и како је писао живот Петру Коришкому, наш рукопис врло лијепо одговора. Да се није почетак изгубио, видјели бисмо може бити ко је управо повод био, свако из друге главе видимо толико, да је писано по нечијој наредби, јер стои: Сего бо ради мы о бозѣ и твоеи любьви повынувше се прѣподобнаго житіе по твоему прошенію сказати начинаемъ. . . Да се није изгубио први лист, на ком је била прва глава, из њега бисмо могли дознати ко је то позвао Теодосија на овај посао, и држећи да није могао нико други бити него каква висока личност из црквене јерархије, ако не и иначе какав знаменит човек из народа, могли бисмо по томе дознати кад је ова живот писан."[6]

Щастието да открие началото на житието има пак Ст. Новакович. Открива го в сръбски ръкопис от 1688 г., писан от Христофор Рачанин. Същият ръкопис съдържа и служба за Петър Коришки, която за пръв път се публикува от Новакович в неговата работа „Teodosija mniha Hilandarca djelo o Petru Koriškom".[7] Тук Новакович отпечатва и началото на Петровото житие, което липсва в другия препис; така се попълва текстът на житието. С основание изследователят обръща особено внимание на новооткритото начало на житието, защото то му дава повод да уточни свои мисли, изказани през 1871 г., и да изкаже нови мисли, да постави задача на историко-литературната наука след него. Понеже тези мисли са важни, нови, за пръв път изказани в науката, и то от учен като Ст. Новакович, целесъобразно е да бъдат припомнени и изнесени тук изцяло. Той пише: „Где је још што рађено о овоме делу Теодосијеву, може се видети из чланка у „Starinama IX". Овде ћемо још нешто дадати о писцу Теодосију и о оно-

[5] Ст. Новаковић. Прилози к историји српске књижевности. V. Живот српског испосника Петра Коришког. Гласник, кн. XII. Свеска XXIX старога реда. Београд, 1871, с. 308—346.

[6] Ст. Новаковић. Пос. съч., Гласник, XXIX, с. 312.

[7] Starine, XVI, Zagreb, 1884, с. 9—34.

ме, који га је потакао да ради дело о Петру Коришком. Почетак легенде, који ја нисам имао пред собом, кад сам у „Гласнику XXIX“ издавао живот Петра Коришкога, у овом је рукопису цео. Из њега се види и ко је то био, што је Теодосија на писане потицао: Благо и къ благому оумыленію, себе оубо и слышештимь оуспѣшно поученіе Петра прѣподобнаго въспомнианіемь житіе его навыстъвно съставити вѣдалъ есн, отче и брате Григоріе, много же о семь, якоже вѣсть твое прѣподовіе и т. д. Види се дакле, да је онај, који је Теодосија на рад подтицао, био и сам калуђер и да му је било име Григорије. Али који Григорије? Није ли Григорије Цамблак? Он би врло лако могао бити, и кад би био он, више би се заметених литерарно-историјских питања расправило, па би се одмах више и сигурније знало и о времену живљења Теодосија мниха Хиландарца и о Петру Коришком, и тд. Али ово тек као напомена на случај да време помогне изнаћи још који и податак који би литературној историји нашој помагао да ово питање реши.“[8]

Преди Новакович руският учен архим. Леонид също така изказва предположение, че Григорий Цамблак е настоявал Теодосий да напише житие на Петър Коришки. Като описва един ръкописен сборник от XVI в. (той погрешно дава XVII в.) от сбирката на Хилендарския манастир (сега е под № 479), Леонид съобщава между другото и за житието на Петър Коришки, написано от монах Теодосий. Той дава почти цялото послесловие на житието, дето писателят съобщава своето име и че е дошъл от Света гора, от Хилендарския манастир: „Азъ же сумыленнін Ѳеодосіе, слышавь о чюдесѣхъ. . . желаніе много любовію и вѣрою къ нему имѣе. . . пріндохъ съ Святыє горы Аѳона отъ обителн св. Савы Сербскаго и св. отца Симеона и чюдотворным мощемь поклонних се. . .“ Веднага след послесловието Леонид добавя: „Феодосий, обращаясь к брату некоему, Григорию (не Дечанскому ли игумену Цамблаку?), убедившему его составить житие преподобного Петра, говорит. . .“[9] Макар и не категорично, това е първото печатно изказано предположение, че под посоченото име Григорий трябва да разбираме Григорий Цамблак.

[8] Starine, XVI, 1884, с. II. В друга своя работа (Teodosija mniha Hilandarca pohvala Svetome Simeonu i Savi. Starine, XI, 1879, с. 153—180) Новакович приема, че авторът на съчиненията за Петър Коришки е идентичен с Теодосий Хилендарец, автор на творби за сръбските светци Симеон и Сава.

[9] Архим. Леонид. Славяносербские книгохранилища на святой Афонской горе. . . Чтения ОИДР, 1875, кн. I, с. 16.

Аз искам да възобновя именно това забравено или пренебрегвано в науката мнение за въздействие на Григорий Цамблак върху Теодосий да напише житие на сръбския светец Петър Коришки. Както се вижда от краткия преглед на научните публикации, свързани с въпроса, нито Леонид, нито Ст. Новакович привеждат някакви аргументи в полза на своето предположение. То е само предположение за тях, което очаква бъдещи доводи, за да бъде по-убедително. Леонид дори го поставя в скоби. У Ст. Новакович мисълта е по-разгърната, той пó е склонен да приеме името на Григорий Цамблак, изказвайки надеждата, че литературната история след време ще приведе градиво, което би спомогнало за правилното решаване на въпроса. Ще се опитам да дам малък принос по този въпрос, поставен в науката преди сто години.

1. Теодосий — той се нарича „ѹмыленный Ѳеодосіе“ — казва, че като узнал за „чюдесата“, вършени от мощите на Петър Коришки, и имайки „желаніе много любовію и вѣрою къ немоу. . . сподобленъ бывъ пріндохъ отъ Светые горы Аѳона“, за да се поклони на мястото, дето отшелникът се подвизавал, дето е и гробът му. Мястото, дето се е подвизавал светецът, е „кромѣ мира и въсакомоу страданію достойно“, говори за църквата, в която е гробът, за наученото от монаси и от местни жители за живота и „подвизите“ на отшелника.

2. Изглежда, че оттук — планината Кориш, недалече от Призрен — монахът Теодосий е отишел между другото и в прочутия Дечански манастир. В началото на XV в., между 1403—1406 г., игумен на манастира е Григорий Цамблак, дошел тук от Сучава и манастира Нямц, Молдавия, дето е бил виден проповедник в катедралната църква, и е написал няколко поучителни слова, а също житие и служба в чест на мъченика Иван Нови Белградски (Акермански).

3. Намирайки се под въздействието на силните впечатления, непосредствено получени от мястото на постническите подвизи на Петър Коришки, както и от разказите на местните жители, Теодосий е разказал всичко това на игумена на Дечанския манастир, славещ се и като книжовник. Григорий Цамблак добре оценява разказвача като впечатлителна личност, надарена с дар слово (това ярко изпъква от текста на житието), и го подтиква да се заеме с богоугодно дело — да опише виденото и чутото, да напише житие за този славянски светец, каквото дотогава явно не е имало. Предложението ще е смутило Теодосий, защото станало нужда Григорий да го убеждава в необходимостта и ползата от та-

кова дело. Това виждаме от глава втора на житието (по разчленението на житието, дадено от Ст. Новакович). Тук се говори изобщо за значението на писанията, прославящи живота на божи угодници, на „воинството небесно". Теодосий пише: „Благосмысльнн твон разоумь о семь н доброе оть нась прошеніе н божьственоу любовь, юже къ светынмь, его благо похваляю н много оублажаю. Благо бо, что доушн своен снмы сьннскаешн, еже бо светынхь жнтіа н тѣхь нздѣьноу н благолюбьзноую жнзнь последнымь родомь пнсаніемь оставнтн добро н зѣло пользно н благооугодно... Сего бо ради мы о бозѣ н твоен любьвн повнноувше се прѣподобнаго жнтіе по твоемоу прошенію сказатн начннаемь..."[10] В глава първа има изрази, подсещащи за разговор между двамата, в който се изтъква необходимост от написване на житието: „Благо н къ благомоу оумнленію себе оубо н слышештнмь оуспѣшно поученіе Петра прѣподобнаго въспомнннаніемь жнтіе его ıавьстъвно съставтн бѣднль есн, отче н брате Грнгоріе... ıако да не радештнхь о твоен любьвн помышлıаешн нась... твое прошеніе... ıако твоен надѣжди достонно слово оудостонтн възьможемь."[11] И той написва житието, познато днес на науката по четири преписа.

4. В глава първа има мисъл, която срещаме в житието за Иван Сучавски, написано от Григорий Цамблак. Тази мисъл е била един от важните доводи на Григорий към Теодосий, тя му е направила силно впечатление, тя го е убедила, щом я предава в своето съчинение. Мисълта е:

Григорий Цамблак	Теодосий
Мнозн оучнтелства, нже добрѣ н ıакоже боговн любезно пожнвшінхь образн. Оть ннхьже оубо еднн естъ н пръвын настоящін, аще н врѣменнымь много прѣшествіемь послѣднін показа сѧ. Не бо пръваго врѣмене тьчіѫ страдалцѧ вѣнцы почьте	Прѣподобны бо, аште н въ послѣдніе роды, нъ не хоужьдьше древнінхь нздѣныхь подвнзавь се н ıако бесплътьнь поштеніемь молнтвамн же н слъзамн, да снце рекоу, ангелскы въ Корншкон поустынн достонно боговн пожнвь, ıавн се.[12]

[10] Гласник, кн. XXIX, 1871, с. 320—321.
[11] Starine, XVI, 1884, с. 27, Гласник, XXIX, с. 320.
[12] Starine, XVI, с. 27.

ВЛАДЫКА, НО Н НИНѢ НАПОСЛѢДОКЬ ДВЕРЬ ОТВРЪЗАЕТЬ ПРОИЗВОЛѢВАЮЩИМЬ Н ТѢМНЖДЕ ТѢХЬ ВЪЗДѢВАЛ ЧЬСТІН ЖЕ Н ДАРОВАНІН.[13]

Въз основа на изнесеното може да предположим дори, че Теодосий се е запознал с написаното от Григорий Цамблак житие за Иван Сучавски, че то му е въздействувало и от него пряко заема мисълта за новите божи угодници, също заслужаващи прослава.

5. Теодосий мних е автор и на Служба за Петър Коришки. Позната е само по два преписа; Ст. Новакович публикува преписа от 1688 г. в Starine, XVI, с. 12—27. Тази служба, както повечето служби, представлява компилация от други, възникнали по-рано. В нея напр. има стихири, заети из службите за Иван Рилски, Иван Сучавски и Стефан Дечански. Последните две съчинения са дело на Григорий Цамблак, от които Теодосий заема доста градиво. Въз основа на такива факти по-правдоподобно е да мислим, че службата за Стефан Дечански, написана от Григорий Цамблак в чест на основателя на манастира, чийто игумен е той, е била първообраз, от който Теодосий е заемал и комбинирал, послужила му е като образец за написаната от него служба за Петър Коришки. Нашият писател е в Сърбия между 1403—1406 г., когато написва прочутите си и ценни съчинения: Житие и служба на Стефан Дечански, Разказ за пренасяне мощите на Петка Търновска от Видин в Сърбия. При писането на службата в чест на Стефан Дечански той е заемал отделни стихири изцяло от своята написана по-рано служба за Иван Сучавски и ги е включил в новата си творба.

6. При такова положение не е възможно Григорий Цамблак да заимствува буквални и точни пасажи от съчинение, писано, както приемат сръбските учени, сто години преди него — през 1309—1310 г. Следователно службата за Петър Коришки е писана сто години по-късно от приеманата в сръбската наука дата, а именно между 1403—1406 г., докогато Григорий Цамблак е игумен на Дечанския манастир, когато той вече е бил написал своята служба за Стефан Дечански (както и житието за същия сръбски крал). Тя е била не само образец за Теодосий, но от нея той е заел немалко градиво при съставянето на своята служба за Петър Коришки.

[13] П. Русев и А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. София, 1966, с. 90.

Приведените по-горе съпоставки убедително говорят за тази общност между тях, за влиянието на едната творба върху другата.

7. Службите са съчинения силно компилативни, техните съставители свободно използуват по-ранни служби, внасят някои стилни промени, като поставят името на светеца, за когото пишат. Дж. Сп. Радойчич изнесе една много ценна подробност — един и същ канон за Богородица се среща поместен в няколко служби: Служба за Стефан Дечански (написана от Григорий Цамблак), Служба за Ромил (написана от Григорий), Служба за Петър Коришки (написана от монаха Теодосий), Служба за Георги Софийски (написана от Поп Пею), Служба за Стефан Слепи и др.[14] При направените съпоставки само между службата за Петър Коришки и службата за Стефан Дечански се откриват много общи пасажи.

8. Приема се, че Петър Коришки е умрял към края на XIII в., а службата му била написана около 1309—1310 г.[15] Съмнително е за толкова кратко време той да бъде канонизиран от сръбската църква, за да стане нужда да се напишат за него служба и житие съобразно богослужебните нужди на църквата. Толкоз повече, че той не произхожда от знатен род, а е човек из народа, напр. от рода на нашия Иван Рилски (житията им показват голяма прилика в описанието на живота им, в борбите срещу демоните и пр. — това е отделна задача). От някои изрази в предисловието към житието се добива впечатление, че дотогава за светеца не е писано нищо, че тъкмо затова Теодосий трябва да задоволи тази нужда, да напише „повѣсть“ за него, за да го предпази от „забьвенїа“. Другояче зазвучава въпросът, ако приемем, че Теодосий работи сто години по-късно, че е съвременник на Григорий Цамблак, който го насърчава към книжовно дело, като му припомня и за други наскоро просияли светци, заслужаващи прослава. Той му услужва и със съчинения като образци за бъдещия писател. Така стават по-понятни разказите за голямата слава на светеца, за изграждането на църква на мястото на неговия подвиг (Пештера твоꙗ прѣподобне отче, бѣсомь прѣвѣе жилиште, бывїи, нынѣ честнаꙗ и светаꙗ естъ цр҃квы божествьнаꙗ — осма песен), за разграбването на тленните му останки (разграбиште, отнесоше кьждо вь своемь отъ-

[14] Ђ. Сп. Радојичић. Књижевна збивања и стварања код срба у Средњем веку и у турско доба. Нови Сад, 1967, с. 203—207.

[15] Друга датировка дава Дж. Трифунович. След разсъждения за времето, когато е била издигната църквата в чест на Петър Коришки, Трифунович заключава: „Према томе, Теодосије би и Житије и Службу Петру Коришком писао, вероватно, у XIII веку, а не у првим деценијама XIV века“ (О Србљаку, IV, с. 291).

чьствѣ во лѣпоту цркъвамъ користь раздѣлише). Най-ранният познат живописен образ на Петър е от XIV в., преди 1383 г., после има образ от 1491 г., 1561 г., 1570 г. и пр. Този факт може би не е случаен, той вероятно е в пряка връзка с късното канонизиране на Петър Коришки за светец.[16]

9. Заслужава изтъкване и този факт — днес на науката са известни съвсем малко преписи от двете творби, посветени на Петър Коришки. От житието са познати само следните преписи:

а) В ръкопис от XV в., № 123 от сбирката на Сръбската академия на науките. Издаден от Ст. Новакович е Гласник, XXIX, 1871, с. 308—346;

б) В ръкопис от 1688 г., от сбирката на В. Богошич. За него говори Ст. Новакович — Starine, XVI, 1884, с. 9—12, 27—34.

в) В ръкопис от XVI в. № 479 от сбирката на Хилендарския манастир. Издаден в Труды Киевской духовной академии, 1871, февраль, с. 408—481.

г) В прочутия Рилски панегирик на Владислав Граматик от 1479 г. Не е издаван. За този препис пръв кратка вест дава В. Ив. Григорович — „Жизнь преподобного Петра, иже въ Коришкой горе".[17] Следващите учени също само споменават за наличието на преписа, но никой нищо не е изнасял от него. А това е необходимо, понеже рилският препис е най-старинният измежду сега познатите преписи; той заслужава да бъде обнародван.

Службата е позната само по два преписа:

а) В ръкопис от XV в., № 30(123) от сбирката на Академия на науките — Белград, непълен текст.

б) В ръкопис от 1688 г. от сбирката на В. Богошич. Издадена от Ст. Новакович в Starine, XVI, 1884, с. 12—27. Печатана е също в книгата „Срблак. Книга прва". Београд, 1970, с. 467—507.

10. Петър Коришки е чествуван на 29 юни заедно с апостолите Петър и Павел. Поради това, че той е доста локален светец, вести за него не се срещат в месецословите по стари славянски ръкописи. В капиталния труд на архим. Сергий „Полный месяцослов Востока" (Владимир 1901) името му също не се посочва.

Трябва да изтъкна и следното — към края на житието има един пасаж, който трудно може да се свърже с тезата, застъпвана от мене, за чиято подкрепа приведох няколко съображения и градиво. Става дума за израза, според който авторът се е срещнал с хора, които са съвременници на отшелника, които дори са го по-

[16] О Срблаку, IV, 1970, с. 187.
[17] В. Ив. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции — Москва, 1877, с. 159.

гребали. Книжовникът пише: Сіа вьса вндѣвь н о сінхь разумѣхь іако велика соушта поштеніемь... н испитахь же оть соуштінхь тоу н оть окрьстныхь, іаже о житін его хоте разумѣти н іаже оть онѣхь нюкь, нже прѣподобнаго погребьшнхь н нже тогда бывьше, сь нмн слышаніемь прѣюше, сню н по ныхь боудоуштінмь родь родоу повѣстію прѣдрьжати, сіа о немь сказаше мн, сіа же писаніемь іавьстівьно вьсакому прочнтати сьтворнхь...[18]
Макар с някои малки различия, същата фраза срещаме и в другите преписи на житието, включително и в рилския препис от 1479 г., най-старинен за днес. Ако този израз не е послешна добавка, трудно може да се допусне, че Теодосий е говорил със съвременници на Петър Коришки приблизително сто години след смъртта му (1310—1410). Ако е автентичен, следва да допуснем, че отшелникът е живял по-късно от сега приеманото време (средата на XIII и началото на XIV в.), а следователно починал е и по-късно. Тази важна подробност успешно ще се разреши чрез изнасяне на нови вести за живота на Петър Коришки и при издирване на нови преписи от неговото житие. Въпросът остава открит, неразрешен, но следва да се коригира досегашното почти общоприето мнение в сръбската наука, че в случая става дума за монаха Теодосий Хилендарец, активен сръбски книжовник от първата половина на XIV в., автор на ценни съчинения за Стефан Неманя и за сина му архиепископ Сава. Във връзка с казаното дотук искам да посоча' че единствен Иван Снегаров изказва колебание, че в случая определено става дума за Теодосий Хилендарец. Снегаров пише: „Житието на св. Петър Коришки (стр. 352) било написано от атонския монах Теодосий, но не е известно дали той е един и същ с животописеца на св. Сава. Житието е изпълнено с видения и изкушения на дявола, както в житията на българските исихасти. Авторът съставил още канон и химни за св. Петър Коришки."[19]

В резултат на изнесеното следователно трябва да считаме монаха Теодосий за съвременник на Григорий Цамблак, което на практика означава въвеждането на нов книжовник в историята на сръбската литература от края на XIV и началото на XV в. С други думи казано, не трябва авторът на житието и службата на Петър Коришки да се смесва с Теодосий, автор на съчинения за прочутите сръбски светци Симеон и Сава, живял век по-рано от съвременника на Григорий Цамблак.

[18] Гласник, XXIX, 1871, с. 346.
[19] Ив. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви (българска, руска и сръбска). София, 1946, с. 360.

СТАРОБЪЛГАРСКИЯТ КНИЖОВНИК КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ ЗА ДЕЛОТО НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ

Един от големите български книжовници през XV век е Константин Костенечки. Поради покоряването на българския народ от османците своя творчески живот той прекарва в съседна Сърбия, гдето активно работи на книжовното поприще и е един от ранните дейци на сръбско-българската дружба. Тук именно Константин Костенечки пише своето прочуто граматическо съчинение „Сказание изявлено о писменех" (Разяснено изложение за буквите) — най-добрия източник днес за запознаване с правописната и редакционната реформа на патриарх Евтимий от втората половина на XIV век, чийто ревностен последовател е той.

Между другите важни въпроси, засегнати от Константин Костенечки в тази негова бележита творба, е и въпросът за произхода на първия славянски книжовен език — Кирило-Методиевия език. От неговите мисли добре личи, че тогава съществували три схващания за този език — българско, сръбско и руско. Макар и българин, Константин Костенечки пламенно застъпва тезата, че братята Кирил и Методий взели руския език като о с н о в е н, към който притурили и елементи от останалите славянски езици — български, сръбски, босненски, словенски, чешки, хърватски. Той пише: „О ихже прелъщают се неціи, глаголюще ови яко сръбскым езыком подобает тако рещи, иным же, яко блъгарскым или иным. Не соут сия тако. В начале бе хотещем издати в словенскыи езык яве ест яко не возмогаше блъгарскыим езыком, аще и глаголют неции, яко сим изда се. Како бо тънкота еллинскаа, или сириискаа, или евреискаа можаше издати се дебелеишим езыком? Нь ни сръбскым высокыим глаголом и тескныим. Темже поразсудивше д о б р и и о н и и д и в н и и м у ж и е и избравше тънчаишии и краснеишии рушкыи езык; к нему же помощь въда се блъгарскыи, и сръбскыи, и босныскыи, и словенскыи, и чешкаго чес, и хравътскыи език, в еже въместити божественаа писания. . . въса божественаа писания рушкыим езыком соуть; разве помощи от иных

негде и негде. . . яко от всех език сих събра се по чести в издание". („За тях (буквите) някои грешат. Едни казват, че само на сръбски език подобава да се говори, други — на български, или на друг някой (език). Но това не е така. Отначало искащият да преведе на славянски език явно не е могъл (да си послужи) с български език, макар някои да говорят, че на този се преведе. Защото как тънкостта на гръцки, сирийски или еврейски език можеше да се предаде с дебелейшия език. Но нито пък с високия и тесен сръбски език. Затова, като разсъдиха онези добри и дивни мъже и като избраха тънчайшия и краснейшия руски език, към него в помощ придадоха български, и сръбски, и босненски, и словенски, и чешки и хърватски език".)

По-нататък авторът пише, че Кирил „избравъ отъ въсѣхъ снхъ племенъ мужe вѣдоцінхъ гръчьскаа писмена и словѣнскые языкы", създал общия славянски език, който затова именно, че съдържа елементи от всички славянски езици, се нарича славянски език: „того ради и книжевнін сынн ни блъгарскy, ни сръбскy сію нарнчютъ, нъ словѣнскy, еже есть въсѣхъ снхъ племенъ, нъ обаче русь вещше".[1]

Това схващане на Константин Костенечки за сборния характер на езика на Кирил и Методий, разбира се, е изцяло погрешно. По времето, когато този език се изгражда, по-голямата част от останалите славянски племена са били още езичници и не са имали преки връзки. Безспорно сам Константин Костенечки вярва в правдивостта на тази теория. Той живее в Сърбия, работи в царския дворец, трудът му е предназначен като ръководна книга за феодалната сръбска държава, за нейната интелигенция. И при тази конкретна обстановка той нарича българския език „дебелейши", а сръбския — „високим гласом и тескним". На тях противопоставя „тънчайший и краснейший рушкий език". За да се постъпи така при дадената обстановка, се изисква не само абсолютна убеденост в застъпваното схващане, но и смелост. Константин Костенечки показва едното и другото.

Константиновата теория за Кирило-Методиевия език трябва да се свърже, първо, със здравите и традиционни вече културни връзки на балканските славяни с Русия, второ — с политическото състояние на балканските славяни през първата половина на XV век, и, трето — с политическия и културния подем на Русия през същото време. По съвкупност всички тези причини

[1] В. Ягич. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянскому языку. Исследования по русскому языку. Том I. СПБ 1885—1895, с.396, 398.

естествено насочват южните славяни към Русия, пораждат у тях надежди за избавление. Това от своя страна се отразява и върху идеологическата работа на южнославянските културни деятели. В най-обща форма тази надежда се изразява в идеята за славянското единство, за родството и братството на балканските славяни с русите. Разбира се, такава тенденция е имало и в Русия, добре изразена например в ранната „Повесть временных лет", в която, като се говори за Кирил и Методий, под година 898 се казва: „А словянский язык и русский едино есть". В друг руски ръкопис още по-ясно е изказана мисълта за руския език като основа в делото на Кирил и Методий, които поучават останалите славяни чрез руския език: „А грамота руская явилася богомъ дана въ Корсуне русину, отъ него же научися Константинъ Философъ, и отъ туду сложивъ и написавъ книги русскимъ языкомъ. . . ; и там шедъ (в Моравия — Б. А.), научи мораву и ляхи, и веру въ нихъ утвръди праву и книги написавъ рускимъ языкомъ и добре ихъ научивъ, оттуду иде въ Римъ"[2].

В оня исторически момент (българският народ е изцяло покорен от османците, сърбите водят упорити борби срещу тях) — крайно наложително за южните славяни е било да обърнат взор към възхождаща Русия. Политическият подем на Русия поражда и авторитета към нейната църква, литература, език и култура изобщо. Тъкмо през този период започва да се засилва руското културно и политическо влияние на юг.[3]

Благодарение на това всестранно руско проникване Константин Костенечки се запознал (в каква степен, не се знае) с особеностите на руския език. Във всеки случай познанията му в тази област не ще да са били малки, за да се реши да съпоставя руския език с останалите славянски езици (предимно с българския и сръбския) и да му даде преднина. Големият хърватски славист В. Ягич, който пръв издава и коментира „Сказанието" на Константин Костенечки, по повод на неговите сравнения на руски със сръбски думи пише: „Всички тези примери, разбира се, още не доказват руския произход на църковнославянския език (старобългарския — Б. А.), но от тях може да се заключи, че Константин е знаел руския език и че това знание му е правело в сравнение със сръбския език такова впечатление, че руският език е много по-близък до църковнославянския, отколкото сръбският."[4]

[2] В. Ягич. Рассуждения о южнославянской и русской старины о церковнославянском языке, с. 309.
[3] М. Н. Тихомиров. Исторические связи русского народа с южными славянами. . . Славянский сборник. Москва, 1947, с. 172—173.
[4] В. Ягич. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославян-

Трябва да се отбележи също, че Константин Костенечки има не само предходници и съвременници по този въпрос, но и последователи, какъвто в нашето културно развитие е Паисий Хилендарски. В своята „История славяноболгарская“ от 1762 г. той пише: „И сложили писмо на словенски език. . . и рекли им учити болгари и словени по язику их. . . Тако събирали речи изредни и правии от болгари, от сербие, от руси, от москове, от словене, от лехове. То са за много време ловили речи от тия народи.“

С така изказаните мисли за произхода на Кирило-Методиевия език Константин Костенечки изпъква не само като ярък изразител на идеята за славянско единство, породена твърде рано всред славянските народи през средновековието, но и като изразител и проводник на руското културно проникване на юг, на добре изявена южнославянска културна и политическа ориентация към Русия.

ском языке, с. 378; вж. още Г. Петков. Взгляды Константина Костенечкого на литературный язык славянских народов. — Старобългаристика, IV, 1980, кн. 1, с. 93—99; Ив. Харалампиев. Константин Костенечки и Григорий Цамблак за делото на Кирил Философ. — Константин-Кирил Философ. Материали от научните конференции. . . София, 1981, с. 188—198.

ВЛАДИСЛАВ ГРАМАТИК

Биографичните вести за Владислав Граматик са твърде оскъдни, черпим ги от някои съвсем кратки изрази в съчиненията му. Роден се е през двадесетте години на XV в. в сръбския град Ново бърдо, югоизточно от Прищина — важен рударски и търговски център по онова време. Поради богатите железни и сребърни залежи предишното село през XIII—XIV в. бързо разраснало в цветущ икономически и културен град с няколко църкви и дори с епископско седалище. В него се заселили от други места не само сърби, но и българи от Североизточна Македония и Моравско. Тъкмо поради това има основание да се мисли, че Владислав Граматик произхожда от българско семейство.

След разоряването на родния му град Ново бърдо от турците през 1455 г. той отива в с. Младо Нагоричино, северно от Куманово. Само една година от престоя̀ването му в това селище и той завършва своя пръв (засега познат в науката) труд — един доста обемист сборник от 1456 г. Тринадесет години по-късно се появява друг ръкопис на Владислав, написан в Жеглиговския манастир „Св. Богородица", известен под името „Матейче" (между Скопие и Куманово, в Скопска Черна гора, 1469 г.). Изказва се мнение, че тук той е живял до края на живота си — приблизително за времето 1465—1485 г.[1] Но по-правдоподобно изглежда мнението, според което Владислав за известно време живее в Рилския манастир, гдето именно имал възможност да се запознае добре с живота и делото на Ив. Рилски и да напише за него специално съчинение.[2] По думите на проф. Йордан Иванов „Владислав се издава като един от най-учените книжовници на

[1] В. Сл. Киселков (Проуки и очерти по старобългарска литература. София, 1956, с. 312—313) приема до 1480 г., а новите вести дават основание да се стигне до 1485 г.

[2] Йор. Иванов. Жития на Иван Рилски. Годишник на Соф. университет. Историко-фил. факултет, XXXII, 1936, с. 21.

славянския юг през XV в. и най-ревностен разпространител на Евтимиевите и на други старобългарски трудове".

По-голямата част от своя творчески живот Владислав Граматик прекарва в Жеглиговския манастир, гдето написва обемистите си и извънредно ценни сборници от 1469, 1473 и 1479 г. Достоверните сведения за него стигат до 1485 г. Взема участие в съставянето в Рилския манастир на сборника на книжовника Мардарий от 1483 г. Дали е живял след тази дата и какво е създал, днес не се знае в науката. Голямата скромност на писателя е главна причина за малкото биографични вести за него. В своите приписки към сборниците си откъслечно съобщава някои сведения за себе си — къде е преписал някой сборник, по чие настояване, за кого, от чий ръкопис. Почти навсякъде се назовава „мъншін н непотрѣбнѣншін въ человѣцѣхъ", „много грѣшнын н послѣднын въ діацѣхъ", „нарнчемын тахъ дїакь Владнславъ".

Кратката биография на Владислав Граматик го разкрива като ревностен и съзнателен радетел за южнославянско културно сближение, активен деец за тяхната сплотеност в борбата за народностно опазване. Това той постига не само със съдържанието на своите сборници, но и като писател, който грижливо прилага и утвърждава сред сърбите правописната реформа на българския патриарх Евтимий. В това отношение той заема особено място в историята на културните връзки между двата братски народа.

Владислав Граматик е един от големите и талантливи южнославянски писатели, работили през XV в. Той е образован книжовник, даровит разказвач, с големи научно-литературни интереси; добре познава съдържанието на славяните и византийските патерици и панегирици, оказали силно влияние върху книжовните му занимания, върху неговия стил и език. Засега е познат повече като вещ съставител на сборници и преписвач, отколкото като творец на собствени оригинални произведения. Причина за това е обстоятелството, че неговите обемисти сборници не са добре проучени, че от тях са издадени съвсем малко произведения. Трябва да се допусне, че той е написал повече оригинални творби освен разказа за пренасяне мощите на Иван Рилски. Човек, който показва такива енциклопедически за времето си интереси и знания, умел разказвач като него, с изработен свой стил и език, не е могъл да не напише и други съчинения.

И най-общото групиране на творбите, преписани от Владислав Граматик, говори за съзнателно свързване на литературата с жи-

вота, разкрива схващането му, че литературата трябва да бъде по-близка до живота, да задоволява нуждите на народа в оня исторически момент. Негова основна грижа като книжовник-преписвач не е да даде изобщо благочестиво верско четиво; цел на писателското му дело е чрез поднесените съчинения като четива да укрепи народностното чувство у своите читатели, да им вдъхне вяра, да укрепи твърдостта у тях при тежките условия на робската действителност. Поради това в сборниците си помества доста произведения, които са писани от български книжовници, отнасят се за български културни и църковни дейци или пък които са свързани с живота на славяните. След тази група съчинения Владислав подбира творби, подпомагащи актуалната по онова време борба на православието срещу католицизма. На трето място идат разните религиозно-поучителни слова и жития, разказващи за проявена упоритост у последователите на християнската вяра, за техните мъчения и подвизи. Безспорно чрез преписването на такива съчинения Владислав Граматик поднася на своите читатели-съвременници примери за подражание в борбата за опазване на християнската (източноправославна) вяра, укрепва у тях убеждението за превъзходството на тази вяра над католицизма и мохамеданството, иска да укрепи народностните съпротивителни сили срещу асимилацията. Трябва да се припомни, че това е време, когато Турската империя е в своя разцвет, след завладяването на Цариград (1453 г.), време на брутално отношение към иноверците, от които все по-често се иска да приемат мохамеданството. Владислав Граматик обича своя народ и своята вяра, поради което именно изразходва много творчески сили, за да просвети народа в културно отношение, да ободри народния дух. Ръкописите му — огромни по обем, с богато четиво, написани извънредно четливо и художествено оформени — най-добре говорят за тази негова любов и грижа.

В своите ръкописни сборници Владислав Граматик показва широка за времето си култура, плод не толкова на системно обучение в някоя манастирска книжовна школа, колкото на упорита самообразователна работа и на голяма любознателност. За тия интелектуални качества на писателя са допринесли извънредно много неговите пътувания по разни културни огнища на Балканския полуостров, срещите му с културни дейци — гърци, българи, сърби; особено полезни за него са били срещите с представители на западноевропейската култура, на католическата църква, с които той е общувал в своя роден град. Покоряването на Цариград е причина не само за унищожаване на големи културни ценности, но става причина за разнасяне на културните ценности и

по други места на Балканския полустров, за разселване на културни дейци, които оказват благотворно въздействие по местата, гдето престояват. Ренесансовите идеи на Западна Европа проникват сред българи, гърци и сърби. Тази ренесансова атмосфера намира известно отражение в писателското дело на Владислав Граматик — съзираме я в енциклопедичните интереси на писателя, в позоваванията към античните писатели (Аристотел, Платон и др.), в засилващата се реалистична струя на разказа, в подчертания филологически и естественонаучен интерес и др.

Владислав Граматик бил широко известен книжовник — на него възлагат съставянето на големи и важни по съдържание сборници; това се вижда и от обстоятелството, че книжовници-съвременници заемат отделни съчинения от сборниците му при съставяне на свои ръкописи. Владиславовите сборници като че ли били образец в това отношение. Особено характерен в случая е примерът с рилския книжовник Мардарий, който при комплектуването на своя голям ръкописен сборник от 1483 г. заел доста съчинения от Рилския панегирик на Владислав от 1479 г. Всичко това дава сериозни основания да се предполага, че Владислав Граматик е автор и на други оригинални и компилативни трудове, които са изчезнали или които сега все още не познаваме.

Владислав Граматик е познат днес преди всичко със следните съставени от него обемисти сборници:

1. **Сборник от 1456.** Най-старият познат негов сборник, писан в село Младо Нагоричино през 1455—1456 г., не е запазен целият. Известен е още под името „Предели“ по названието на първата поместена статия, под наслов: „Прѣдѣлы съ богомь разлнчны по прѣданню и вѣрѣ свѣтне съборные и апостолскые цркве ...“ В сегашно състояние има 77 листа, на които са поместени 23 отделни съчинения с богославско-догматичен и поучителен характер; повечето от тях са насочени срещу разбиранията на римската църква, срещу „жестоковинним латинам“. Осемнадесет отделни съчинения са посветени на този въпрос; почти всички от тях по-късно той помества и в сборника си от 1469 г. Този факт намира своето обяснение в твърде изострената тогава борба между източната и западната църква, когато папската власт предявява все по-големи аспирации към диоцезите на Цариградската патриаршия; нещо повече дори — по едно време цариградският патриарх Григорий Мамма (1446—1451) се изказал за уния с латините, но срещу него се обявили светогорските манастири. Влиянието на римската църква безспорно се засилило след поко-

ряването на Цариград. Като противодействие на това проникване се явява все по-честото преписване на съчинения, насочени срещу римската църква.[3] Цел на поместените в сборника полемични съчинения е да създаде отрицателно отношение към омразните „латинци".

За сборника от 1456 г. заслужава да се изтъкне, че в него (на л. 31) Владислав Граматик счел за нужно да помести текст из византийските летописи, разказващ за покръстването на българския княз Борис и на целия български народ при византийския император Михаил. Все тук се говори още за покръстването на Русия при Василий Македонянин. Тази статия е добър показател за народностното съзнание на писателя. От този сборник не е издадено нито едно съчинение. Заслужава да се обнародва поне разказът за покръстването на българите и русите. Сборникът се съхранява в Одеса — Научна библиотека „А. М. Горки", № 28.

2. **Загребски сборник (панегирик)** от 1469 г. Този огромен сборник (771 листа) бил написан през 1469 г. в Жеглиговския манастир „Св. Богородица" (Матейче), както се вижда от неговото послесловие. Оформен е художествено — с разноцветни заглавия и орнаменти. Писмото е ясно, хубаво и четливо. Обширното послесловие показва, че сборникът е писан по поръка на Владиславовия съвременник, писателя Димитър Кантакузин.

Поместените в него 87 съчинения представят богато и разнообразно съдържание: жития, проповеди на изтъкнати християнски писатели (Василий Велики, Йоан Златоуст. Ефрем Сирин, Кирил Александрийски, Йоан Дамаскин, Атанасий Синайски и др.), исторически разкази, догматични статии, похвални слова. Тук също не липсват полемични съчинения — само срещу латините са поместени 26 съчинения, заемащи 225 листа, споровете между паламити и варлаамити, съчинението на Евтимий Зигабин срещу ересите. Важни са и съчиненията „Шестоднев" от Василий Велики и „Маргарит" от Йоан Златоуст. Голяма част от съчиненията Владислав Граматик е поместил по-рано в сборника си от 1456 г. — тук те се явяват втори път. Сборникът съдържа творби и от български автори: 1) Пространно житие на Константин Философ (Панонска легенда). 2) Похвално слово за Кирил и Методий и 3) Житие на Иларион Мъгленски от патр. Евтимий. Всичко това придава енциклопедически характер на сборника, говори за енциклопедическата образованост на писателя.

[3] Вж. Андрей Попов. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI—XV в.). Москва, 1875, с. 326—395.

Особено важни са добавките на Владислав Граматик, направени към някои от преписаните съчинения. Тъкмо тези добавки го разкриват не като обикновен преписвач на по-раншни творби, но като внимателен съставител и редактор на сборника, стремящ се да даде на читателя по-пълни и по-точни сведения по засегнатите въпроси: житийна литература, исторически съчинения, естественонаучни и географски въпроси, филологически въпроси и пр. В тях е изявена не само голямата начетеност на книжовника, но също така и неговата критичност към изворите и склонност към точност. Тези добавки и бележки по израза на руския славист М. Н. Сперански може „да дадат доста любопитни черти за характеристиката на Владислава, а главно на неговите интереси и кръга на познанията му"; от тях излиза наяве преди всичко „неговата любознателност и критичен такт, желанието му не само да допълни, но и да достигне по-голяма точност".[4] Всички те спомагат за изясняване на литературните, историческите и философските схващания на Владислав Граматик, за неговите патриотични чувства. Преди всичко у него е подчертан стремежът към историческа точност, към по-голяма конкретност и яснота в историческия разказ, по-пълно свързване на литературата с живота. Към лицата и събитията, за които става дума в преписваните съчинения, той не проявява чувството на безстрастен и безразличен преписвач, а, напротив, разкрива отношение на един страстен, темпераментен и културен редактор, който твърде често дава израз на преживените от него чувства, мисли и настроения. И тъкмо тези моменти дават възможност да изпъкне по-пълно писателският образ на Владислав Граматик, който в живота си бил скромен човек, всецяло погълнат от любимите си книжовни занимания, отдавайки талант и сили в служба на народа.

Ето напр. някои от добавките на Владислав: към името на Тома Компийски е прибавено: „съ Тома латинскын иесть сучитель". Или за латинците: „нъ зри латинское безоумие... О, горе высокопарству латинскому, о Аристотели..." Владислав Граматик не се бои да изрази и своите чувства спрямо поробителя на народа — на две места той дава допълнителни бележки за тях: „зри зде о турцехъ пророчение; зри туркы нескусни хотещихъ вселенную" (л. 591).

Най-големи са допълненията му, засягащи покръстването на

[4] М. Н. Сперански, Загребският ръкопис на Владислав Граматик. СбНУ, кн. XVI—XVII, 1900, с. 326—327.

българския и на руския народ. За тези две важни събития в живота на славянските народи е казано съвсем малко в поместената в сборника „Повѣсть пользна о латинѣхъ, когда отълоучише се отъ грькъ“. За Владислав Граматик това е съвсем недостатъчно, поради което се заема да допълни казаното там с два разказа, заети из хрониката на Йоан Зонара. Особено интересно е, че разказът за покръстването на русите е поставен в рамка още при самото писане на сборника, което липсва при разказа за покръстването на българите, независимо от това, че е на същия лист (527). Докато първият разказ буквално съвпада със Зонара, то вторият е по-скоро компилация по хрониката на Зонара и представлява хубава илюстрация за писателската дарба на Владислав Граматик.[5] И нещо друго за отбелязване — същите тези два разказа, дадени пак като добавки към „Повестта за латините“, Владислав Граматик помества и в сборника си от 1456 г. Това говори за неговото народностно чувство и за чувствата му към великия руски народ, който тъкмо по онова време е в политически и културен възход.

От Загребския сборник са издадени само съчиненията: „Пространно житие на Кирил Философ“ (варианти спрямо Рилския сборник от 1479 г.), „Похвално слово за Кирил и Методий“, „Житие на Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий“ и послесловието.[6] Българската славистична наука е задължена да направи нещо повече в това отношение. Особено внимание заслужават съчинението на Евтимий Зигабин—Въоръжение православне и вере, съчинението „Маргарит“ на Йоан Златоуст, „Шестоднев“ на Василий Велики и „Повест за латините“. Това ще спомогне за по-пълно разкриване образа на писателя.

3. **Сборник от 1473 г.** Съставен е също в Жеглиговския манастир (Матейче). Съдържа 31 проповеди, поместени на 562 листа. Първите 22 проповеди са от Йоан Златоустовия сборник „Андрианти“, поради което понякога и целият сборник се нарича така. Пази се в библиотеката на Рилския манастир, № 3 (6/14)[7].

[5] Пасажите за покръстването на българите и русите по Загребския сборник не са печатани, но за тях може да се съди по други преписи на „Повѣсть пользна о латинѣхъ“. Един текст на тази Повест по препис от XV в. обнародва А. Попов. Историко-литературний обзор древнерусских полемических сочинений против латинян, с. 186—187. В друг препис на повестта, по ръкописен сборник от 1512 г. (№ 685, в Румънската академия на науките), разказите са обособени и с отделни заглавия „О българехъ“ и „О роусохъ“.

[6] И четирите са издадени от Д.Даничич в Starine, кн. 1, 1869, с. 45—49, 55—85.

[7] Пълно описание вж. Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир. София, 1902, с. 52—56.

Трогваща и ценна е приписката на преписвача (лист 337б — 338а), в която изнася пълни подробности по превода на Златоустовите „Андрианти", а също и за своето голямо усърдие при преписването му, къде и кога извършил това: „Аз, най-малкият и най-непотребният между човеците, многогрешният и последният между дяците, нарицаемият уж дяк Владислав, като пожелах това с голяма сърдечна любов... преписах това от гореказаното съчинение и общо цялата книга, е наредена, съставих."

4. **Рилски сборник (панегирик)** от 1479 г. Написан е също в Жеглиговския манастир, вероятно по поръка на управата на Рилския манастир, гдето се пази сега, № 4(8/61). Състои се от 735 големи листа и съдържа общо 111 съчинения. За разлика от предишните му два сборника, голяма част от чието съдържание се повтаря, този сборник включва само четири произведения, които той вече веднаж е поместил в тях (Житие на Атанасий Александрийски, Житие на Кирил Философ, Похвално слово на Кирил и Методий, Житие на цариградския архиепископ Григорий). Останалите творби се появяват за пръв път в сборника. Поместените тук съчинения са подредени по реда на църковните празници през годината — жития на видни християнски дейци, поучителни слова, беседи. И тук главни автори са Йоан Златоуст, Григорий Богослов, Василий Велики, Атанасий Александрийски, Кирил Александрийски, Ефрем Сирин, Йоан Дамаскин, Андрей Критски и др. Особено показателен е фактът, че Владислав Граматик счел за нужно да помести в сборника си съчинения от български писатели, поставяйки ги редом с най-големите църковни дейци и авторитетни писатели. Това са преди всичко български книжовници, които по време не са много отдалечени от него или пък които са негови съвременници — Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, Йоасаф Бдински, Димитър Кантакузин. Поместени са също творби, свързани с българската история и литература — Житие на Кирил Философ, Похвално слово на Кирил и Методий, Жития на Иван Рилски, Григорий Синаит, Теодосий Търновски, Димитър Солунски и др. И този сборник има енциклопедически характер, и тук Владислав Граматик се показва прецизен съставител и редактор на подбраните съчинения, преписани грижовно и красиво. Самият обем и външното оформление на ръкописа говорят за духовните качества на неговия създател — голяма грижа за просвещаването на народа, начетеност в съвременната литература, пословично трудолюбие, художествено дарование.

Въз основа на всичко това основателно е да се мисли, че „Владислав Граматик е познавал много добре българската литература и особено писателите от Евтимиевата школа. Изтъкването на толкова български произведения е израз на неговата сла-

5. Владислав Граматик — Рилски панегирик от 1479 г.

вянска гордост и патриотизъм в период, когато южнославянските книжовници работят задружно на един културен фронт."[8]

5. **Шестоднев.** Владислав Граматик е превел един „Шестоднев", приписван на Йоан Златоуст, въпреки че последният не е писал такова съчинение. Преводът на Владислав — неговият автограф — днес не е познат, вероятно е изчезнал. Писан е в Жеглиговския манастир, както може да се съди от запазената приписка на рилския монах Мардарий, който през 1480 г. направил свой препис на „Шестоднева" за нуждите на Рилския манастир.[9] И от този препис е запазена само приписката на Мардарий, която се съхранява в Москва — Държавна библиотека „Вл. И. Ленин", Музеен № 1734. Може да се свърже с ръкопис № 4/2 (39) от сбирката на Рилския манастир.

6. **Сборник слова и жития.** Съхранява се в Рилския манастир, № 2/23. Има 572 листа голям формат (21·5×14 см), в края са загубени няколко листа, където вероятно е имало бележка от книжовника. За това, че е дело на Владислав Граматик, се съди от почерка и общото оформяне на книгата — колебание не може да има. Поместени са осем произведения от византийската литература — жития на Йоан Златоуст, Григорий Омиритски и преният му с Ерван, Йоан Дамаскин, слово за рождество Богородично от Йоан Дамаскин и др. Особено ценни са многобройните бележки на нашия книжовник, оставени по полето на листовете, както той е правил и по други свои ръкописи, напр. в Загребския панегирик от 1469 г. Те заслужава да бъдат обнародвани и проучени, както постъпи М. Н. Сперански с глосите в Загребския сборник.[10]

Тези са досега оповестените в науката ръкописи на Владислав Граматик. Към тях искам да известя и за следните ръкописи, които също може да считаме за негово дело:

1. **Панегирик.** Така е наречен ръкописът още в наслова му. Намира се в Букурещ — Академична библиотека, №152. Преди това е бил в сбирката на манастира Нямцу, № 86(79) по Описа на Яцимирски. Има 434 писани листа голям формат, полуустав, два почерка, по 30 реда на страница. В началото има винетка от четири кръга на черен фон и под нея наслов: „Господу богу

[8] П. Динеков. Стара българска литература, ч. II, с. 128.

[9] Отчет Московского Публичного и Румянцевского музеев за 1876—1878 г. Москва, 1879, с. 40—41; Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература, кн. II. София, 1967, с. 254—256.

[10] М. Зафиров. Един неизвестен ръкопис на Владислав Граматик — сп. „Старобългарска литература", кн. 6, София, 1980, с. 92—98.

вьсемогощуму начинаемъ панагирикь, сирѣчь съборникь, имее и словеса душеполезнаа. . .“

Подробно описание на панегирика е дадано от Яцимирски и Панаитеску.[11] С оглед на съдържанието му ще кажа само това, че сборникът прилича извънредно много на другите два Владиславови панегирика — Загребския от 1469 и Рилския от 1479 г. В Букурещкия сборник са поместени доста творби, намерили място в посочените два сборника. За ръка на Владислав убедително говори оформлението на книгата, нейният правопис и особено нейният почерк. Както вече казах, цялата книга не е изписана в един стил букви, по думите на Яцимирски „полуустав неровный нескольких почерков“. Според мене два са почерците — първият е на листове 1—18, 100—108, 219 сл.; вторият почерк е на останалите листове. Ако за първия почерк може да има съмнение, че е от Владислав Граматик, то за втория такова съмнение не може да има. С оглед на въпросното графично различие нужно е да кажа, че по познатите книги на Владислав Граматик то е същото налице, като понякога даже се среща в една и съща книга. Това различие се дължи на перо, на умора, на настроение, на време, с което разполага книжовникът за преписване на дадена книга и пр. Внимателното вглеждане в начертанието на буквите в едната и в другата част на ръкописа показва еднаквост в тях ното изписване. Такава общност има и по оформлението на страниците, по разните надредни букви, надредни и препинателни знаци. И още нещо — първият почерк показва прилика с почерка на Владислав Граматик в ръкописа му „Предели“ от 1456 г.

2. **Сборник.** Запазен изцяло, има 194 листа, осмина. Едро, хубаво писмо, с червени заглавия и орнаментирани начални букви. В началото има цветна винетка — плетеница. Сега се съхранява в Ленинград — Публична библиотека „Салтиков-Шчедрин“, в сбирката на княз Павел Петрович Вяземски, № Q.279. Вяземски е бил на служба в Руското консулство в Цариград, дето вероятно е придобил ръкописа. Почти целият ръкопис е зает от съчинения, посветени на Димитър Солунски. Две от поместените тук съчинения са написани от българските писатели Григорий Цамблак и Димитър Кантакузин.[12]

Този ръкопис аз прегледах още през 1966 г. в Ленинград, от

[11] А. И. Яцимирский. Славянские и русские рукописи румынских библиотек. Сборник ОРЯС, т. LXIX, Санктпетербург, 1905, с. 746—754; P. P. Panaitescu, Manuscrisele slave. Vol I. Bucureşti, 1959, с. 200—210.

[12] По-пълно съдържанието предавам в публикацията си „Три неизвестни ръкописа на Владислав Граматик“ — сп. „Език и литература“, XXVIII, 1973, кн. 3, с. 91—93.

когато имам снимки от него; после през 1971 г. отново го прегледах, за да укрепя впечатлението си, че той е писан от Владислав Граматик. Носех със себе си снимки от други Владиславови ръкописи. Съпоставката бе в полза на Владислав Граматик. Още едно уточняване — писмото на ръкописа е еднакво с писмото на сборника „Андрианти", писан от Владислав през 1473 г. Освен по писмо и оформление за Владислав Граматик говори още и съдържанието на ръкописа, което срещаме и в други негови ръкописи.

За този ръкопис у нас пръв извести Георги Данчев в публикацията си „Неизвестен препис от „Похвално слово за Димитър Солунски" от Димитър Кантакузин"[13]. За Данчев обаче сборникът само „наподобява твърде много по външно оформление сборниците на Владислав Граматик. Южнославянският произход на сборника, посветен на Димитър Солунски, е очевиден, макар че в него не се среща никаква приписка и сведение за съставителя и преписвача му, както и за мястото на неговото създаване."

С оглед на писмото на Владиславовия ръкопис „Андрианти" от 1473 г. без всякакво колебание вече може да считаме и ръкопис № Q 279 от сбирката на Вяземски за дело на нашия книжовник Владислав Граматик.

3. **Ръкописен сборник — панегирик** от 1483 г. Сборникът се съхранява в библиотеката на Рилския манастир, № 4/5, дето е и писан. По-голямата част е писана от рилския монах Мардарий, поради което обикновено се нарича Мардариев сборник. Внимателното преглеждане на ръкописа показва, че при съставянето му участие е взел и Владислав Граматик, от когото има листове главно в края на книгата (л. 109—110, 252—257, 532—533). Това е хубав израз на сътрудничество между учителя Владислав Граматик и ученика му Мардарий Рилски. Подражанието е изразено не само в съдържанието на Мардариевите ръкописи, но и в неговия почерк, твърде много напомнящ за почерка на Владислав; подражание има и в общото оформяне на ръкописите. Тъкмо участието на Владислав Граматик в съставянето на панегирика от 1483 г. ми дава основание да изкажа предположение, че той живее и работи докъм 1485 г. (според сега познатите вести).

За участие на Владислав Граматик в изработването на този сборник се изказва Йордан Иванов още през 1917 г. — „участвувал е и в други сборници като ръководител, напр. в панегири-

[13] Известия на Института за литература, кн. XXI, 1972, с. 67—78.

ка от 1483 г. и др."[14] Към това ценно наблюдение на нашия виден учен съмнение изказва Георги Данчев, който пише: „Нито в тоя панегирик (Мардариевия от 1483 г. — Б. А.), нито в другите сборници от онова време намираме бележки, които биха подкрепили това предположение . . . Но това не е аргумент за Владиславовото участие в създаването на панегирика от 1483 г. По това време (1483), ако Владислав Граматик е бил още жив, той би пребивавал в Жеглиговския манастир."[15] Внимателният преглед на ръкописа обаче, както вече казах, опровергава изказаното съмнение на Данчев и потвърждава мисълта на акад. Йордан Иванов — вече определено може да се говори не само за Владиславово общо ръководство при съставянето на сборника, но и лично негово участие чрез преписването на някои текстове.

4. **Голям ръкопис „Тактион"** на Никон Черногорец, който по-рано се е пазил в светогорския манастир „Свети Павел". За този ръкопис и за приписката в него извести архим. Леонид през 1875 г.: „Тактикон Никона (Черноризца), в лист, болгарского письма XV столетия. Внизу надпись: „Многогрѣшный Владиславъ (не известный ли Граматик?) начрьта книгоу сію трѣмн прьсты тлѣнными"[16]. Направих опити да се снабдя със снимки от ръкописа, но досега без резултат. Усилията трябва да продължат, защото само при съпоставка на снимките с положителните Владиславови ръкописи би могло да се установи, че и този ръкопис е негово дело. Формата на книгата, определението, че тя е от XV в. б ъ л г а р с к о п и с м о, както пише Леонид, отбелязаното име на книжовника подсказват, че в случая наистина тя може да е писана от многотрудолюбивия и разностранен по духовни интереси Владислав Граматик. Книгата на Никон Черногорец е изключително богата, интересна и важна за монашеството, поради което може да се допусне, че Владислав по игуменска поръка или по своя преценка се е заел да я препише. Друг негов ръкопис на тази книга не е познат, нито пък има извлечения от нея в други негови ръкописи. И още нещо — в южнославянските литератури има малко преписи от това съчинение на Никон Черногорец (до и след Владислав).

[14] Й. И в а н о в. Свети Иван Рилски и неговият манастир. София, 1917, с. 112
[15] Г е о р г и Д а н ч е в. Владислав Граматик книжовник и писател. София, 1969 с. 81. Тук е направен хубав преглед на изказани досега предположения за други ръкописи на Владислав Граматик (с. 78—84). Издирването на някои от тях или на запазени снимки от тях трябва да продължи, за да може окончателно да се вземе решение относно тяхното написване от Владислав.
[16] А р х и м. Л е о н и д. Славяносербские книгохранилища на святой Афонской горе в монастырях Хилендаре и святом Павле. Чтения ОИДР, 1875, кн I, с. 47.

5. Изключителен интерес за науката поражда една мисъл на архимандрит Леонид, изказана в негово писмо от декември 1866 г. до О. М. Бодянски: „Есть у меня одна замечательная грамматика, приписываемая Владиславу Грамматику“[17]. Повече подробности той не дава, но и казаното е много важно и ценно поради своята категоричност: Леонид има в ръцете си (есть у меня) забележително съчинение — граматика, приписвана на Владислав Граматик — определен е нейният автор или поне преписвач. За пръв път става дума за граматически труд на Владислав Граматик. Такива съчинения в старите славянски ръкописи не се срещат често, особено за по-ранните векове в книжовното развитие на славянските народи, поради което ръкописът, попаднал в ръцете на архимандрит Леонид, му е направил силно впечатление и решил да извести един от големите руски слависти тогава, какъвто е О. М. Бодянски, който изследва старите славянски литератури и по-специално граматически произведения в тях. Би следвало да се потърси някое писмо на Бодянски до Леонид, което може да изнесе нещо повече по въпроса за този Владиславов ръкопис. Без да изключвам възможността, че граматическото съчинение е от Владислав Граматик, искам тук да изкажа предположение, че то може да е негов препис на прочутото и тогава съчинение на Константин Костенечки „Сказание о писменехъ“, чиято съкратена редакция има наслов „Словеса вькратце избранна. . . “[18]

6. **Шестоднев на Василий Велики.** Ръкописът се съхранява в Рилския манастир, № 4/14. Има 546 листа голям формат (29.5 × 21.5 см). Освен Шестоднева съдържа и други съчинения — Юлиново сказание, архиепископ Теофилакт Охридски, Йоан архиепископ Солунски и др. Почеркът му определено подсказва, че е писан от Владислав Граматик.[19]

7. **Требник.** Ръкопис от XV в. Намира се в библиотеката на Рилския манастир (№1/42 по Описа на Е. Спространов). Владислав Граматик е участвувал в написването му — от негова ръка са листове 301—307. Другата част е писана от рилския книжовник Давид, един от братята-възобновители на Рилския манастир. „Втори-

[17] Д. Минкова. Осип Михайлович Бодянски и Българското възраждане. София, 1978, с. 70.

[18] Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература, кн. II, 1967, с. 200—227.

[19] Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир. София, 1902, с. 57—58 (не отбелязва, че ръкописът е от Владислав Граматик).

ят писач със сигурност може да се идентифицира с известния книжовник Владислав Граматик."[20]

8. **Миней за месец октомври.** Ръкописът се намира в библиотеката на Рилския манастир, XV в., 231 писани листа голям формат. Писан е от двама книжовници — от Владислав Граматик и друг неуточнен книжовник. Владислав пише листове 88—105, 130—150, 231. „Почерковите и другите палеографски белези позволяват този втори преписвач с пълна сигурност да бъде идентифициран с известния книжовник Владислав Граматик."[21]

* * *

Владислав Граматик не е само обикновен преписвач и редактор на чужди съчинения. Той е и даровит писател, умел разказвач, творец на оригинални произведения. Това добре се вижда от неговия разказ за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир, който му определя важно място в историята на старобългарската литература.

Разказът е познат по две реакции — по-обширна и по-кратка. В науката преобладава мнението, че и двете са лично дело на Владислав Граматик. По-обширната, макар и запазена по препис от по-късно време, се приема, че е написана първоначално, и то наскоро след самото събитие, за което разказва — пренасяне мощите на Иван Рилски през 1469 г. от Търново в Рила. Допуща се дори, че авторът възпроизвежда лични преживявания и впечатления от това важно за българския народ събитие. След 7—8 години, когато Владислав съставял своя Рилски сборник от 1479 г., той преработил своето творение (изпущайки някои пасажи) и го прибавил като допълнение към преписаното от него житие на Иван Рилски от Патриарх Евтимий.[22] Тази съкратена редакция е поместена също и в големия сборник на рилския преписвач мо-

[20] Хр. Кодов, Б. Райков, Б. Христова. Славянски ръкописи в Рилския манастир. I. София (под печат), № 35.

[21] Хр. Кодов, Б. Райков, Б. Христова. Славянски ръкописи в Рилския манастир. I. София (под печат), № 16 (по Описа на Спространов № 2 (16). Б. Христова говори за ръкописен патерик на Владислав Граматик, но не сочи номера на ръкописа (вж. Б. Христова. Владислав Граматик и рилският книжовен център. — В. „Рилски манастир". Специално издание, посветено на научната сесия „Рилският манастир в историята и културата на българския народ". София, декември, 1981, с. 4.

[22] В. Сл. Киселков смята само кратката редакция на рилската повест за творение на Владислав, а обширната за дело на друг книжовник от софийската книжовна среда или от рилската школа („Проуки и очерти по старобългарска литература", София, 1956, с. 319—320).

нах Мардарий, писан през 1483 г. с участието на самия Владислав за Рилския манастир.

Владислав Граматик започва своята повест с разказ за покоряването на балканските народи от турците, от който лъха определено чувство на ненавист към покорителите („безбожниците"), както и голяма скръб от съществуващата вражда между гърци, българи и сърби в оня тежък исторически момент. Турците са „персе безбожнеишее", те напредват „със свирепост", те са „лют насилник", проявяващ своето „безбожие". Накратко Владислав Граматик отбелязва важните моменти в борбата срещу турците — Чирменската битка при Марица (1371 г.), Косовската битка (1389 г.). Веднага след това изтъква, че турците овладели българските „пределн" и българската столица.

В резултат на враждата между балканските народи те са разорени, опустошени са градове и села, разрушени са манастири и черкви. Такава тежка съдба сполетяла „и пресветата обител на богоносния отец, която е в Рилската пустиня". Но това било отдавна. За тези минали печални събития писателят не иска да разказва повече. Сега той иска да разкаже за по-ново, скорошно събитие в живота на българите, направило силно впечатление на своите съвременници — за възобновяването на Рилския манастир и за пренасянето в него на мощите на Иван Рилски, които дотогава били в Търново.

И започва разказът за възобновяването на манастира от тримата братя Йосаф, Давид и Теофан (синове на крупнишкия епископ Яков). Владислав Граматик съобщава, че до тях стигнала вест — останките на Иван Рилски се пазят в Търново. Разказва за радостта и съмнението на братята за истинността на тази вест, за тяхното пратеничество до султанката Кера Мария (дъщеря на сръбския деспот Георги Бранкович, жена на султан Мурад II, която след неговата смърт живеела в чифлика си край с. Ежево, Серско); пристигането на манастирските пратеници в Търново, споровете им с търновските граждани, получаването на мощите, потеглянето за Рила; пристигане и престояване (шест дни) в София, потегляне за Рилския манастир — софийските граждани изпращат шествието; тържествено посрещане в манастира, заключение.

Разказът е жив отклик на едно важно събитие в живота на българите, което ободрило тяхното народностно чувство. Преживяванията и чувствата на българите, изпитвани по време на шествието, говорят за това — те се чувствуват именно като българи, със своя вяра, език и бит, обособени от покорителите-турци. Като обсъждали как да изпратят процесията за Рила, някои софи-

янци казали: „Боим се от завистта на агарянските синове, да не би нещо неочаквано да ни сторят.“ Дори и в този случай въпреки разрешението на султана българите не били спокойни. Достатъчна гаранция за спокойствие не били и видните българи (боляри), които участвували в процесията.

Разказът на Владислав Граматик разкрива социалното разслоение сред българите от онова време, показва някои характерни страни на техния бит. Писателят изтъква проявите и заслугите на някои богати българи (наречени у него боляри, велможи, като например никюпския жупан Богдан, софийския ктитор Георги). Редом с тях е даден и народът, опора във всички инициативи от обществен характер. В това отношение е важно описанието на двореца на жупана Богдан, на тържеството в неговия дом. Тук например се казва: „И така всички заедно влязоха в града, отидоха в неговите палати и внесоха раклата в домашната му църквица, гдето бяха запалени много свещи и се носеше благоухание от тимиян и други аромати . . . Там се бе събрал едва ли не целият град, жени и деца, малки и велики, радващи се и пеещи божествени песни.“ Социалната диференциация сред българите добре проличава и от онази бележита сцена, когато софиянци провождат Ивановите мощи за Рила: „И така дигнаха светеца с народа и тръгнаха. Мнозина от изпращачите бяха видни мъже на коне, други от народа вървяха пеша, а най-много бяха боси, с жени и деца.“ Писателят също така добре изразява патриотичния подем, обхванал българите във връзка с това събитие в живота им. При изпращането на процесията за Рила те казват: „Отиваш си от нас, дивни отче, а нас, сираци, оставяш сами, както и по-рано.“ И веднага след това авторът добавя: „Па като се удряха по гърдите, връщаха се назад.“ Това е лаконичен, но силен израз на народната неволя и безпомощност.

Рилската повест на Владислав Граматик е извънредно ценна творба в развитието на старата българска литература. Преди всичко тя очертава талантлив разказвач, който умее да заинтригува и да поддържа вниманието на читателя. Навсякъде се чувствува отношението на писателя към излаганите събития и когато разказва за покоряването на балканските християни, и когато пише за възобновяването на Рилския манастир, за рилското пратеничество до султанката Мария или до първенците в Търново. Вълнението му обаче е особено голямо, когато говори за преминаването на процесията през българските земи, когато предава дόсега на народа с мощите на Иван Рилски. Тук масовите картини са най-силни и вълнуващи, в тях има най-пълно покриване между преживяванията на писателя и народа.

Разказът е естествено продължение на преписаното от Владислав Граматик в същия сборник житие на Иван Рилски от Патриарх Евтимий. Като човек, който вече знае за станалото събитие в живота на българския народ през 1469 г., той не може да се задоволи с предишното житие, защото то говори само за съдбата на мощите до установяването им в Търново. Владислав Граматик си поставя за задача да опише тяхното завръщане в Рилския манастир и поради това, че готвеният сборник е предназначен за самия манастир. Почитането на българските светци през средновековието и особено през тежките години на робството играло важна роля за поддържане на народностното чувство. Това съзнание е причина за преписването на житията на българските светци Кирил и Методий, Иван Рилски, Петка Търновска, Иларион Мъгленски и други, поместени във Владиславови ръкописи. А още по-невъзможно е било да остане неотбелязано такова важно събитие в живота на народа, каквото е пренасянето на Ивановите мощи от Търново в Рилския манастир. Това събитие намерило широк отглас сред българите, пробудило светли спомени за далечното минало, породило радостни преживявания и надежди. Чрез своята творба Владислав Граматик не се стреми да даде едно обикновено, сухо допълнение към предишното житие, да запълни празнина. Това той е могъл да стори само с няколко фрази. Неговата задача е по-сложна и по-трудна: той трябва да отрази народния подем, настроенията и надеждите на народа; редом с всичко това да отрази също своите чувства, мисли и настроения. Оттук епичността в разказа, широкият обхват на разказаните събития, подчертаният стремеж на автора към проучване и документиране; оттук и показаната темпераментност на разказвача; прокарва някои реалистични тенденции в творбата си. Тази особеност се обуславя от неговата дълбока наблюдателност, от стремежа му да бъде по-близък до действителността. С това той продължава делото на някои свои предшественици, създава предпоставка за развитието на реалистичните тенденции в българската литература през XVI—XVII в.

Патриотичното чувство на Владислав Граматик определя възторжените му изрази за българската столица — „тако и съ чюденшімь онемъ градомъ, отъ Трѣновскаго славнаго града“. Това чувство особено добре е изявено в края на разказа му. Мощите на Иван Рилски са пренесени „от преславния град Търново и от Загорската земя в славния манастир“, за да се просветят и западните български земи и те да заживеят по-добре („и западните български земи пак да се осветят и да се напътят към добро“)

Рилският манастир е „велнкое свѣтнло“ за целия свят, крепост на вярата („вѣрѣ забрало“). Така с последните думи на своята творба авторът разкрива подбудата си за нейното написване. Патриотичното му чувство проличава и от неговото отрицателно отношение към покорителите, от дълбоката му скръб за тежките страдания, които балканските народи са претърпели при завладяването им и сега още търпят от тях.

Книжовното дело на Владислав Граматик говори за неговата постоянна грижа за просветата на българина, чрез която той ще запази своята вяра и народност. Затова писателят грижливо и извънредно красиво преписва десетки съчинения на стари книжовници, в които е показана твърдостта на християнина, готовността да се понесат всякакви мъчения за вярата. Това е изисквало времето, през което живее, и това той се е постарал да даде на съвременниците си.

Значението на Владислав Граматик в развитието на старата българска литература се обуславя не само от състава на неговите сборници, но и от тяхното въздействие върху книжовниците през XV—XVIII в. Мнозина по-късно черпят знание и поука от тези сборници, преписват от тях и разпространяват в нови преписи ред съчинения, особено онези, които са свързани с българската литература и история. Разказът на Владислав Граматик за Иван Рилски, преписван от български и сръбски книжовници, оказва силно и благотворно въздействие върху читателите. И нещо повече дори — той не само е преписван, но и е послужил (редом със съчинение на Димитър Кантакузин) за написване на една съвсем нова повест със същия сюжет. Това е още едно потвърждение за актуалността на Владиславовата творба, за художествените ѝ достойнства.[23]

[23] Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература, кн. I, София, 1958, с. 69—97; Стари славянски текстове. Известия на Института з българска литература, кн. IX, 1960, с. 247—255.

РЪКОПИСИ НА МАРДАРИЙ РИЛСКИ

Нанесеният от османците в края на XIV в. удар върху живота на българския народ е съкрушителен, но не и унищожителен. Похитени са безброй материални и културни ценности, избити са много хора; особено настървено е отношението на покорителя спрямо местната интелигенция и духовенството. Ярък израз на тогавашната народна неволя дават някои съвременници на тези съдбоносни събития, например Григорий Цамблак и Йоасаф Бдински. Подобни жалби-протести често се срещат също у някои византийски и сръбски писатели. Въпреки събрания значителен материал за историята на балканските литератури все още пред науката стои открита такава важна задача — да проследи турското завоевание на Балканския полуостров, както и самото робство, намерили отражение в литературата. Преди всичко изпъква тази особеност — литературата се свързва с живота, зове на борба срещу покорителя.

Но въпреки всички ужаси на завоевателя народният дух не е унищожен; макар и намален числено, българският народ не само продължава да съществува, но и търси средства за духовна изява. Предишната българска култура бавно и неусетно кълни и ражда нови ценности. Бавното възстановяване на църковния и духовния живот, оцелялата от миналото книжнина, както и останалите живи грамотни хора са предпоставка за книжовни прояви, които постепенно се засилват. Колкото и невероятно да изглежда, но безспорен факт е, че през XV в. българската литература е доста активна и богата, тогава работят няколко продуктивни книжовници, тогава се комплектуват големи ръкописни сборници, тогава се написват и някои български оригинални творби. Това наблюдение се отнася преди всичко за втората половина на века. Важна причина за това, особено след завладяването на Цариград през 1453 г., е отношението на покорителя към подчиненото вече християнско население — с оглед на предстоящите му походи на

Запад султанът и тук показва нужната дипломатичност. Той не винаги посяга към ятагана, а умело си служи и с дипломацията, която е дала резултати при завладяването на балканските народи. За чест на българските църковни и културни дейци трябва да се каже, че те, като се възползуват умело от това отношение на политическата власт, за кратко време проявяват завидна книжовна дейност, оставила трайна следа в нашата литература. В тази своя дейност те грижовно използуват и стигналото до тях книжовно наследство на миналото.

През втората половина на XV в. Рилският манастир е възобновен и там започва по-организиран духовно-просветен и книжовен живот. Добър израз на неговата роля е безпорният факт, че тогава той става важно книжовно средище за поробените южни славяни, имената на няколко видни книжовници здраво се свързват с този най-голям български манастир: Владислав Граматик, Димитър Кантакузин и Мардарий Рилски. За последния измежду тях, чието книжовно дело не е по-малко по обем според данните, с които разполагам, в науката е писано твърде малко. Повечето вести за книжовника имат археографски характер, известяват за един или друг негов ръкопис. Единствено по-голямо проучване дава В. Сл. Киселков през 1939 г., когато публикува изследването си „Рилският книжовник Мардарий".[1] За Мардарий не е отделено достатъчно внимание и в академичната „История на българската литература. Том I. Старобългарска литература" (София, 1962).

За книжовника няма никакви биографични вести с изключение на общото маркиране рамките на неговия живот — втората половина на XV в. и началото на XVI в. (познат е негов ръкопис от 1509 г.). Сега известните материали показват, че той е бил в много близки лични и творчески връзки с Владислав Граматик, от чиито ръкописи заема градиво при съставянето на своите ръкописи. Ето защо основателно е да предположим, че Владислав Граматик е негов учител, че той е запалил толкова дълбоко в душата му пламъка на знанието, любовта към родното слово и писмо. Мардарий подражава на Владислав не само в съдържанието на своите ръкописи, но и в тяхното външно оформяне — размер, украса, писмо. Тези елементи добре подсказват за отношението на ученика към делото на учителя.

Засега Мардарий е известен като книжовник, който е работил в Рилския манастир; не е изключена възможността той да е пребивавал и в други южнославянски книжовни средища (български

[1] Сп. „Училищен преглед", 1939, кн. IX, с. 1009—1026.

и сръбски), преди всичко в Света гора, дето е обогатявал своите знания и художествения си вкус, отразени в ръкописите му.

На науката досега бяха известни следните три ръкописа на Мардарий:

1. Миней за месец септември, № 133 на Народната библиотека „Кирил и Методий".

2. Рилски сборник (панегирик) от 1483 г., № 4/5 от ръкописната сбирка на Рилския манастир. В написването на тази книга взема участие и Владислав Граматик.

3. „Шестоднев", преписан през 1480 г. Самият ръкопис не е намерен; за него знаем само по голямата приписка, оставена от Мардарий, която се намира в Москва — Държавна библиотека „Вл. И. Ленин" (Ф. В. И. Григорович, ф. 87, Музеен № 1734).[2]

А между това се оказва, че Мардарий Рилски е обогатил нашата книжнина и с няколко други ръкописа, на които попаднах в продължение на многогодишните си археографски занимания със стари славянски ръкописи у нас и в чужбина. Идентификацията в повечето случаи се прави въз основа на познатия почерк на Мардарий по ръкописи, дето е означено неговото име; почеркът му е типичен, прави силно впечатление и се запомва. Именно въз основа на такива широки палеографски съпоставки като непознати досега ръкописи на Мардарий Рилски тук ще посочи следните книги:

1. **Сборник от 1509 г.** Ръкописът сега има 561 листа голям формат, едро, хубаво писмо, без начало и без край. Намерен от Гилфердинг през 1857 г. „в монастыре Пива в Герцеговине", както е казано в бележка на предната корица. На предната и задната корица има по една бележка (не от политически характер) из живота на сърбите. Подвързия дебела, кожа орнаментирана. Сега се съхранява в Ленинград — Държавна публична библиотека „Салтиков-Шчедрин", сбирка Гилфердинг, № 56.

Оформлението на книгата напомня на Мардариевите ръкописи — почерк, хартия, мастило, широки полета по страниците долу и встрани, по 30 реда на страница. Колите са по осем листа. Под всяко слово има означение колко листа заема.

От приписката на лист 417 об. узнаваме, че книгата е писана през 1509 г. от двама български книжовници: Мардарий и Пахомий.

Такава практика — съвместно писане на книги — зачестява от

[2] Обнародвана от мене в „Из старата българска, руска и сръбска литература", кн. II, София, 1967, с. 254—256. Може да се свърже с ръкопис № 4 (2/39) от сбирката на Рилския манастир.

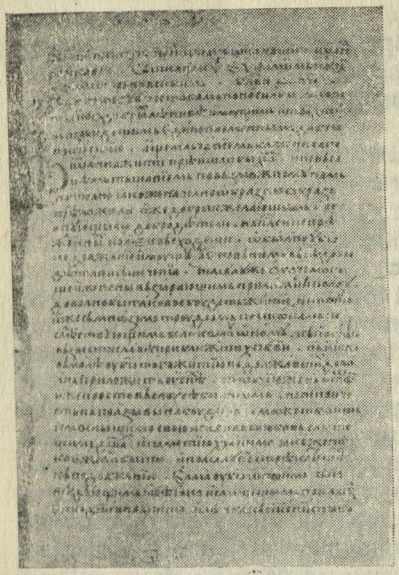

6. Мардарий Рилски — Сборник от 1509 г.

XV в. насам и трябва да се свърже тясно с назрелите нужди от повече книги в живота. Мардарий е преписал съчиненията, поместени на листове 1 — 417 об., а Пахомий пише останалото, листове 418—561. Погледнато откъм обем на извършеното, Мардарий е преписал два пъти повече от Пахомий. Какви са причините за общата им работа, не е ясно, но трябва да допуснем, че Пахомий е бил негов ученик, комуто Мардарий е поверил да препише остатък от книгата. Това предположение намира подкрепа в почерка на двамата книжовници — прилика много голяма, говореща за обща школа. Понеже Мардарий е известен като книжовник от по-ранно време, естествено е да приемем, че Пахомий е негов добре школуван ученик, усвоил дори графиката на своя учител, неговото оформление на ръкописите. Няма вести за книжовник Пахомий в Рилския манастир преди и след Мардарий. Разбира се, книжовник Пахомий, ученик Мардариев, може да работи и на друго място, но вестите за южнославянски книжовници с такова име са редки. Доста продуктивен книжовник, Пахомий, работил в Слепчанския манастир, се появява през средата на XVI в., но той се различава по почерк от Мардариевия ученик.[3] Ще посоча, че през

[3] Вж. ръкописи № 443 и 914 на Народната библиотека „Кирил и Методий"; срв.

1503 г. игумен на Рилския манастир става йеромонах Калиник, когато монах Спиридон преписал един апостол и едно евангелие-апракос.[4]

Съдържанието на съвместно изработения ръкопис е много богато. Поместени са 74 съчинения — жития и похвални слова от прочути църковни писатели. Не са пропуснати и творби на български автори като Климент Охридски, Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак. В това отношение сборникът изцяло напомня на Рилския панегирик на Мардарий от 1483 г. — значителна част от съчиненията се намират и в двата панегирика. Ръкописът е познат на науката още от 1869 г., когато в „Отчет императорской Публичной библиотеки за 1868 года" е поместено описание на ръкописната сбирка на Гилфердинг (с. 10—159). Тук е дадено подробно постатийно описание на този ръкопис (с. 123—134), но досега не беше свързан с дейността на големия рилски книжовник. През 1966 г. имах възможност да поработя със самия ръкопис, който още при пръв поглед създаде асоциация с познатите на мене по-рано Мардариеви ръкописи.

2. **Ръкописен сборник**, голям формат (19,5×29,5 см), по 30 реда на страница, червени заглавия, без начало и без край; сега има 396 листа, а някога е бил доста по-голям, защото в началото му липсват 41 листа, а от края са изгубени неизвестно колко листа — вероятно е имал не по-малко от 450 листа. Съхранява се в Ленинград — Държавната библиотека „Салтиков-Шчедрин", № 58 от сбирката на Гилфердинг, който го е намерил в Призрен. Подробно описание на съдържанието му е дадено в „Отчет императорской Публичной библиотеки за 1868 года" (СПБ, 1869, с. 138—142).

Тъй като липсват началните и крайните листове на сборника, не е запазена конкретна вест за това, че той е написан от Мардарий, каквато вероятно е имало. Съпоставката на почерка на този ръкопис с положително известните ръкописи на Мардарий категорично показва, че той също е дело на трудолюбивия български книжовник Мардарий Рилски. За такава идентичност съмнение не може да има. В сборника са поместени и съчинения, някои от които срещаме в други Мардариеви ръкописи.

още Л. Стојановић. Стари српски записи и натписи. Кн. I, Београд, 1902, с. 164, 191; Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература, кн. III. София, 1978, с. 256—264.

[4] Е. Спространов. Опис на ръкописите в Рилския манастир. С., 1902, с. 16; А. И. Яцимирский. Славянские и русские рукописи румынских библиотек.— В: Сборник ОРЯС. Т. LXXIX. СПБ, 1905, с. 266; Б. Христова-Краева. Рилският книжовник монах Спиридон. Сп. „Старобългарска литература", кн. 3, С., 1978, с. 113—121.

3. **Ръкописен сборник** с неопределена дата, понеже е запазен частично — само седем листа голям формат. Те били взети от Гилфердинг от някакъв голям ръкопис, вероятно намерен в Охрид, както може да се съди по бележката на самия Гилфердинг „1446 год., „Охрид", отнасяща се за лист от друг ръкопис (пролог), но към него са сложени и седем листа от въпросния сборник. Листовете се съхраняват в Ленинград — Държавната публична библиотека „Салтиков-Шчедрин", № F. I. 488 (втората част от сбирката на Гилфердинг не е обособена отделно, а е включена в общата сбирка на библиотеката, поради което има шифър, различен от шифъра на първата част). Описание на ръкописа е дадено в „Отчета" на библиотеката за 1873 г., с. 13—17.

На въпросните седем листа е поместено едно сръбско съчинение — прослава на княз Лазар.

4. **Беседи на Йоан Златоуст**. Ръкописът се намира в Рилския манастир, № 4/2 (39). Има 494 листа голям формат (21×14 см). Не е запазен изцяло — липсват листове от началото и от края. Някои листове са останали неписани. В сегашния вид на сборника са поместени 67 беседи на Йоан Златоуст върху библейската книга Битие. Няма приписка, от която да се вижда, че книгата е писана от Мардарий, но почеркът убедително говори за негово дело.[5]

5. **Сборник слова за Великия пост**. Намира се в Букурещ — Библиотека при Румънската академия на науките, № 303 (№ 148 от сбирката на Националния музей по описа на Яцимирски), 199 листа голям формат (29×22 см). Едро, хубаво писмо. На първия лист над заглавието има плетеница в синьо, зелено, червено. Заглавия — с червено мастило. Пред заглавието има знак ·>. Долу в полето е означено всяко съчинение на колко листа е поместено. Колите се означават в началото и в края на всяка кола с поставяне на ударение върху буквеното означение на числото.

На л. 1—12 е поместено съчинение от Йоан Златоуст, означено от самия преписвач като 39, което показва, че въпросният сборник слова е част от колекция, продължение на друг ръкопис от същия книжовник, дето са били поместени предшествуващите 38 слова. Кой е този ръкопис и дали е запазен, засега не мога да дам отговор.

6. **Сборник от слова и поучения.** Ръкописът се съхранява в Букурещ — Академична библиотека, № 305 (по описа на Яцимирски

[5] Сравни с ръкопис от 1447 г., № 402 и 403 от сбирката на Хилендарския манастир (Д. Богдановић. Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд, 1978, с. 157—158) и ръкопис от 1451 г., № 123 от сбирката на Патриаршеската библиотека — Белград.

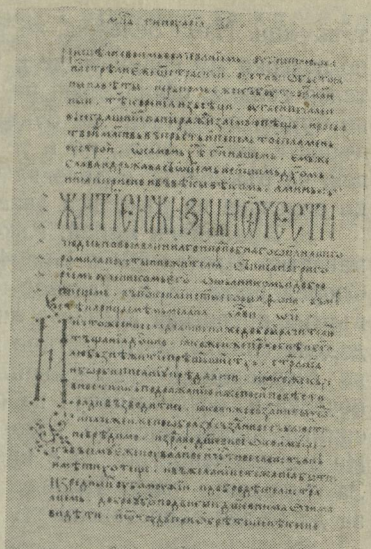

7. Мардарий Рилски — Сборник, № 58 от сбирката на Гилфердинг — Ленинград

№ 150). Има 462 листа голям формат (30,5×21) см, по 30 реда на страница.

По обем и съдържание много напомня на панегирика на Мардарий от 1483 г., намиращ се в Рилския музей. По почерка на ръкописа определям, че той е писан от Мардарий — съпоставката с други негови ръкописи убедително показва това. Поместени са 81 съчинения: Григорий Ниски, Григорий Богослов, Василий Велики, Йоан Златоуст, Козма Веститор, Йоан Евхаитски, Кирил Ерусалимски, Максим Ритора Оловола, Григорий Цамблак, Прокл Константинополски, Теодор Студит, Йоан Дамаскин, Ефрем Сирин, патриарх Герман Константинополски и др.[6]

7. **Миней служебен за месец февруари.** Ръкописът сега се съхранява в Букурещ — Академична библиотека, № 263 (по описа на Яцимирски № 104 от сбирката на Националния музей на старините). Има 136 листа голям формат (29×21). Съдържа служби за всички дни, без синаксарни (проложни) жития. В началото има винетка — цветна плетеница. Сръбско правописание. В края на ръкописа по-късно са добавени от Матей Граматик ірмосн єгда

[6] Съдържанието подробно е предадено от А. И. Яцимирский. Славянские и российские рукописи румынских библиотек. Сборник ОРЯС., т. LXXIX. СПБ 1905, с. 471—476.

положение може да се документират с откриване на негови книги, писани преди и след посочените години.

И още една много важна подробност, свързана с книжовната дейност на Мардарий — сам той ни известява, че за 11 месеца е преписал 417 листа голям формат на ръкописния сборник № 56 от сбирката на Гилфердинг: Пнса до зде грѣшны Мардарiе ѡ мца септемврiа а. днь въ лѣтъ ҂зѯн. (=1509) н съвръшн мца августа ѳ. днь. Тези думи говорят за опитността и сръчността на книжовника, те подсказват, че съвсем естествено е да допуснем, че е написал и други книги освен изброените по-горе, но досега непознати. За такъв опитен книжовник при 30-годишни книжовни занимания познатите сега 11 ръкописа са малко. Разбира се, не трябва да забравяме и този факт — продуктивността на един книжовник не зависи само от неговото желание и подготвеност за книжовни занимания; то много зависи и от обективни причини — здраве, условия за работа, наличие на хартия и др.

И така сега знаем следните ръкописи на Мардарий Рилски:

1. Шестоднев от 1480 г. Москва — ГБЛ, сбирка В. Ив. Григорович, № 1734.
2. Панегирик от 1483 г. Рилски манастир, № 4/5.
3. Сборник от 1509 г. Ленинград — ГПБ, сбирка Гилфердинг, № 56.
4. Сборник. Ленинград — ГПБ, сбирка Гилфердинг, № 58.
5. Пролог, част от ръкопис. Ленинград — ГПБ № F. I. 488.
6. Миней. Софийска народна библиотека, № 133.
7. Миней за февруари. Букурещ — Академична библиотека, № 263.
8. Сборник. Букурещ — Академична библиотека, № 303.
9. Сборник. Букурещ — Академична библиотека, № 305.
10. Беседи на Йоан Златоуст. Рилски манастир, № 4/2.
11. Празничен миней — манастир Пантелеймон, Света гора.

Тези ръкописи показват, че Мардарий е бил много продуктивен български книжовник, работил през втората половина на XV в. и началното десетилетие на XVI в. Той подготвя различни ръкописи — миней, шестоднев, сборници с проповеди, жития, похвални слова, полемични съчинения. Особено влечение е имал към ръкописи от последния тип, в които прави подбор на съчинения на най-видни църковни писатели. В нито един от тези сборници Мардарий не пропуща да включи творби на български писатели или творби, свързани изобщо с живота на южните славяни. На него дължим преписи на съчинения на Патриарх Евтимий

за Иван Рилски, Петка Търновска, Иларион Мъгленски, разказа на Григорий Цамблак за пренасяне мощите на Петка Търновска, слово на Климент Охридски за Гавриил, житие на княз Лазар, житие на Ромил, написано от монаха Григорий, кратко житие на Кирил Философ и др. Не ще правя сега текстологични съпоставки на преписите на тези съчинения, за да се види тяхната връзка с други старославянски преписи и тяхното значение в историята на южнославянските литератури. Този въпрос, както и въпросите, доколко Мардарий само преписва чужди съчинения, дали той самият не е и преводач, дали не внася добавки към преписани творби, не е ли написал някое съчинение, биха могли да се разгледат по-обстойно в по-цялостен труд за писателя, като се приведат и нови вести за книжовните му занимания.

Засега бих желал да изнеса само следните наблюдения. При съпоставка на ръкопис Гилф. 56 с Рилския панегирик от 1483 г. се вижда, че почти всички слова до лист 353, т. е. до слово 35, се срещат и в Рилския панегирик, като се дават почти в един и същ ред. Малко слова в двата сборника не се повтарят. По-нататък се срещат и други творби, общи за двата сборника. В наслова на житието на Петка Търновска в Гилф. 56 не се уточнява, че е притурен и разказът на Григорий Цамблак, макар да се съдържа в самия ръкопис, както е показано в Рилския панегирик от 1483 г. В този панегирик в наслова на житието на Иван Рилски се казва, че е поместен и разказът на Владислав Граматик. Такава подробност в Гилф. 56 няма, защото в преписа не е включен самият Владиславов разказ. По този повод основателно възниква въпросът, защо Мардарий две десетилетия по-късно, когато преписва житието на Иван Рилски от Евтимий, пропуща неговото естествено продължение — разказа на Владислав Граматик. Може би не е писал втория сборник в Рилския манастир, та не е имал под ръка своя предишен ръкопис, нито пък панегирика на Владислав Граматик от 1479 г.?

БЪЛГАРСКИ КНИЖОВНИЦИ ОТ XVII В.

Голямото богатство на старата българска литература е плод от дейността на много книжовници, работили през вековете на нейното продължително развитие. За съжаление литературната история знае имената на малка част от тези творци, повечето от тях остават съвсем непознати. Следователно важна задача на нашата наука е не само да издирва или научно да описва запазените стари славянски ръкописи, но и да уточнява кой ръкопис от кого е написан (разбира се, когато липсва в самия ръкопис конкретна вест за такова определение), да съпоставя почерци на ръкописи, да събира и обработва разпръснати вести за даден книжовник, да покаже възможно повече творци на книжнината, да попълни нашето литературно развитие с имена, с техните дела. След това въз основа на установените факти може да се правят изводи от по-общ характер, да се дирят тенденции в тази книжовна продукция, връзки с традицията и пр.

Може би нашата литературна история най-слабо познава българската книжовна продукция през XVII в., макар тази продукция да е доста богата. За нея се говори най-вече във връзка с дамаскините, които отдавна са предмет на езикови и историко-литературни изследвания. Но литературният живот през този век има и други жанрове, други имена и средища освен досега отбелязаните. Най-напред трябва да се каже, че книжовните прояви са твърде значителни за онова неспокойно време, в което изпада тогава Турската империя; грамотността е разширена между народа, книжовни дейци се обаждат от различни места на българската земя, предимно из планинските селища. Сведения за такива прояви има в наши или чужди публикации във връзка с описване на стари български ръкописи. Досега няма публикации, в които да се съберат на едно място разпръснатите вести за български книжовници през XVII в. и да се изнесат нови вести за тях. Изпълнението на такава задача ще хвърли по-ярка светлина

върху състоянието на духовния ни живот по това време, ще разкрие имена и средища на българската култура. С оглед на това тук изнасям вести за някои малко познати или съвсем неизвестни старобългарски книжовници през XVII в. Материалите са събирани в продължение на години при непосредствена работа с ръкописите, за които е дума (у нас и в чужбина) или по чужди публикации. Основна моя цел бе да покажа възможно по-пълно дейността на известен книжовник, а редом с това и съответните книжовни средища из страната. Разбира се, изнесените наблюдения не са окончателни — те са само начална сводка за книжовници и книжовни средища, които подлежат на попълване и корекция.

Спирам се на книжовни прояви, свързани със XVII в., без някакви предварителни изисквания за характера на тези прояви; не вземам под внимание също и броя на ръкописите, създадени от някой книжовник. Вниманието ми е насочено предимно към книжовници, изявили се с повече от два ръкописа. Това като правило.

Б. Цонев изнесе кратки сведения за познати нему български книжовници-преписвачи през XVI—XVII в. За XVII в. той бележи: „Затова ще посочим и за тоя век някои граматици, за които сме уверени, че са българи, а пишат или преписват сръбски черковни книги. Нека тия посочки бъдат първите колчета, що забиваме, за да покажем приближните книжовни огнища и размери на българската книжнина за онуй тъмно време, когато не е имало ни общо средище, ни правилни сношения между българските книжовници.“[1] За съжаление тази хубаво формулирана задача на родната филологическа наука и днес все още остава неосъществена. Направеното от мене тук е само скромен принос към нейното изпълнение в бъдеще; то е нови „колчета“, притурени към „колчетата“, поставени от историка на българския език.

Много вести за книжовния живот у нас през XVII в. за поважни книжовници и книжовни средища изнесох в други свои публикации — за средищата в Аджар (Свежен — Карловско), Враца, Тетевен, Карлово, Котел, за книжовниците поп Недялко и син му даскал Филип (познати с около 10 ръкописа), Аврам Димитриевич от Карлово (познат със 17 ръкописа), Даниил Етрополски, който пише предимно в Етрополе и Враца, Кръстю Граматик (ученик на Аврам Димитриевич и работещ в Кукленския манастир), за когото тук става дума на друго място.[2] Следващите страници

[1] Б. Цонев. История на български език. Том I. София, 1919, с. 271.
[2] Б. Ангелов. Старобългарски книжовни средища. Аджар (Свежен) — Карлов-

обогатяват знанията ни с имената на други книжовници у нас през XVII в. Така картината за века става по-пълна, без, разбира се, да е окончателна.

Голяма част от нашите ръкописи не са запазени изцяло, често липсват техните начални или завършващи листове, дето обикновено са били оставяни приписки от книжовниците. Този факт много затруднява определянето на безименните ръкописи. Означаването на името на известен книжовник в даден ръкопис бе ключ нему да бъдат приписани и други ръкописи. Това извършвах след грижовна съпоставка на основния ръкопис (където името е означено) с ръкописите, където липсва името му. Това ми даде възможност да представя по-пълно дейността на един или друг български книжовник от XVII в.

ПОП БОГДАН ОТ СЕЛО СЛАВОВИЦА

Вестите за книжовника Богдан са съвсем малко; знаем само това, което лично той известява в свои приписки към написаните от него книги — че е свещеник в село Славовица „на рѣцѣ Искъръ“[3]. Дали е родом оттук, къде и при кого е учил, не е известно. Знаем още пак от него, че е бил и подвързвач на книги. Почеркът на ръкописите му показва изключителна близост с ръкописи, работени в Етрополския манастир „Варовитец“. Това ми дава основание да предположа, че поп Богдан се е учил в този манастир, че той е един от представителите на прочутата етрополска книжовна школа, характерна със свое специфично писмо и оформление на книгите. Познатите ръкописи на поп Богдан показват хубаво, обработено писмо, пишещата ръка е сигурна в графика, в изграждане на страница и цяла книга. Това подсказва, че дейността на книжовника ще е започнала преди 1641 г., откогато е най-ранният датиран негов ръкопис и дето името му е означено.

Известни ми са засега следните ръкописи на поп Богдан от Славовица:

ско. Известия на Народна библиотека „Кирил и Методий“, т. XII (XVIII). София, 1971, с. 43—58; I. Аджар (Свежен) — Карловско. II. Карлово. Книжовна дейност на Аврам Димитриевич. Т. XIV (XX). София, 1976, с. 35—52; Враца като книжовен център (XVI—XVIII в.). — История на град Враца. Т. I. Враца, 1976, с. 114—127; Из историята на старобългарската и възрожденската литература. София, 1977, с. 96—160.

[3] Става дума за село Славовица, Плевенски окръг, което съгласно първото преброяване на населението в България след Руско-турската освободителна война имало 870 души православни.

1. Требник от 1641 г. Намира се в Софийската народна библиотека „Кирил и Методий“, № 251. Има 160 листа осмина, без начало и край, липсват листове и от средата. В същност в тази книга са подвързани листове от три различни ръкописа. Поголямата част от ръкописа е дело на поп Богдан, а именно листове 1—5, 17—19, 21, 26—115.

На л. 115 е разположена календарна таблица, след която непосредствено е поместена следната доста обширна и ценна автобиографична приписка: „Пнсахъ азъ грѣшны попъ Богданъ в лѣто зр҃мѳ. (7149—5508=1641). Тогда бысть зима зла и гладно, крина брашно чисто по р҃. (100). И пакы брашно просѣно по п҃. (80) аспри. И пакы храна за добнтъкъ растеть слама по с҃. (1000) и по т҃. (300) аспри. И сѣно такожде. И пакы помрѣ много добнтъкъ и овце, и биволе, и коне. И людіе тегланхѫ гладь лють. И тозн (sic) лѣто скѳбахѫ жито и емчнкь, а пр со не нма.“[4]

Тази приписка бе ключа за определяне и на други ръкописи, създадени от поп Богдан, за които става дума по-надолу в настоящата публикация.

2. Требник (Молитвеник). Намира се в Софийската народна библиотека, № 621. Доста е голям — 285 листа осмина, с орнаменти (заглавки и заставки). Писмо и оформление на книгата изцяло напомня за требника под № 251. Подробно описание на този ръкопис дава Б. Цонев в том втори на своя Опис (София, 1923, с. 129—132). Изнася текстове на молитви за различни случаи в живота на човека, тропари, указания за църковни треби и пр. За нас са особено важни поместените тук молитви от цариградския патриарх Филотей (1353—1354; 1364—1376), защото разкриват една тревожна епоха, която за читателя пряко се свързва с българската действителност преди покоряването на страната от турците. Посоченият в текста правоверен цар Йоан се е възприемал като българския цар Иван Шишман, а не като византийски император, най-вероятно Йоан V (1341—1376). Свидетелство за това е приписката, оставена по бялото поле на лист 267; на мястото, дето се говори за „вѣрнаго цара нашего Iwана“, в ново време е написано: „Види се, че тая книга е писана, кугато нападнали турците България. Свещенник Манчо Джуджов.“

[4] Б. Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Софийската народна библиотека. Том I. София, 1910, с. 160—161. Тук са изнесени и всички по-ценни приписки в книгата.

Същата мисъл свещеник Манчо Джуджов от Панагюрище изказва и в бележка върху предната корица: „Види се, че е писана тая книга във времето на цар Йоан Шишман. Познава ся по някои молитви, които се намират в нея куга са нападале турците на българската земля. Цар Йоан се споменува на няколко места в речените молитви. Писах свещенник Манчо Н. Джуджов в гр. Панагюрище, 1876 г., септември 14.“

Написаните от патр. Филотей молитви, поместени в ръкописа, за нас са важни и поради това, че показват голяма близост с известната „Молитва към Богородица“ на старобългарския писател от XV в. Димитър Кантакузин. Вероятно е нашият книжовник да е познавал творбите на Филотей и да се е повлиял от тях.[5]

Много църковно-богослужебни текстове от този ръкопис съвпадат с текстове, намиращи се в ръкописа от 1641 г.

3. Типик. Намира се в Софийска народна библиотека, № 997. Има 231 листа осмина. Липсват листове от края. Едро хубаво писмо, етрополска школа. На лист първи квадратна цветна винетка. Орнаменти има и по други листове. С подробни месецословни указания, между тях и за Петка Търновска (14 октомври, л. 26 об), Иван Рилски (19 октомври, л. 27—28), Иларион Мъгленски (21 окт., л. 28 об.), Кирил Философ (14 февруари, л. 78 об.) и др. Месецословът свършва на л. 113, а от лист 114 започва типикът пак с указания за празници, служби и тропари. По долните полета на листове 140—143 е оставена приписка, от която узнаваме, че книгата била подвързана през 1692 г.[6]

4. Требник. Ръкописът се намира в Софийската народна библиотека, № 971. Не е запазен изцяло, липсват листове от началото му и вътре. С богата цветна украса (заставки, начални букви). По почерк и украса най-много се свързва с ръкопис № 621. По листовете и кориците му има приписки от XVII—XVIII в. Подробно описан от М. Стоянов и Хр. Кодов (Опис, т. III, 1964, с. 121—123). В месецослова е посочена памет на Кирил Философ (л. 304).

5. Осмогласник. Поп Богдан е попълнил липсващите листове на една южнославянска печатна книга — Осмогласник, печатан от йеромонах Макарий в Цетина през 1494 г. Към дефектното печатно тяло в началото той притурил 59 листа голям формат. Има

[5] Д. Петканова-Тотева. Димитър Кантакузин. Жизнена съдба и поетическо откровение. Сборник „Старобългарска литература“. Книга I, София, 1971, с. 255—258.

[6] Подробно описание у М. Стоянов и Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи. Т. III, София, 1964, с. 150—152.

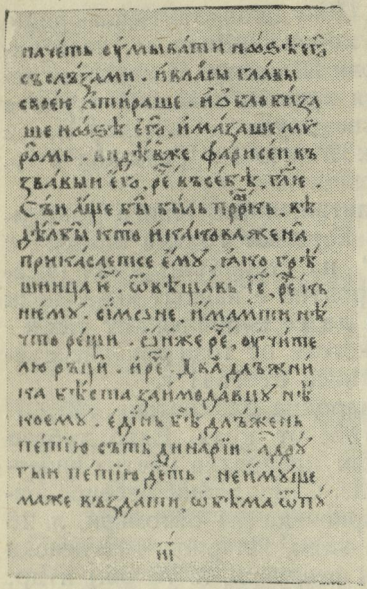

8. Поп Богдан — Ръкопис № 971— Софийска народна библиотека

допълване на текста и по някои от последните листове (322—324). На първия лист се намира голяма цветна винетка. Украса и почерк — типични за етрополската книжовна школа. На долните полета на листове I—II е приписката: „Сиꙗ книга, глаголема овтанкь осмогласникь Митре сина Вѣковь и брать емѹ Пешо откѹпиха и ѡ повезниа. Дадоха ен цѣна г. гроша и приложиха и 8 храмь свеꙗ преподобнаꙗ Петка, да работи живемь за здраве, а мрътвем за дѹша. Богь да прости.“

Книгата се съхранява в Софийската народна библиотека, отдел „Редки книги“, № R. ц. 494, 1а.

6. Молитвеник. Ръкописът не е запазен изцяло — липсват листове от началото и от края. Сега има 91 листа, 21×15.5 см, с хубави винетки на отделни листове. Намира се в Църковния историко-археологически музей — София, № 124 (103). Съдържа молитви за разни случаи: коливо, кога падне нещо нечисто в съд с вино, масло или мед; има също кратък номоканон (за родствата, за престъпленията — какъв пост се налага за извършено наказание и пр.). Няма приписка от поп Богдан, но по съдържание-

то, оформлението и главно по почерка на книгата може да се счита, че е дело на този наш книжовник.[7]

7. Служебник. Намира се в Софийската народна библиотека, № 957. Ръкописът е от средата на XVII в. Липсват няколко листа от края му — сега има 75 листа, едро писмо, правилен полуустав, с калиграфски удължения на някои букви, с украсени начални букви и винетки, червени заглавия. По украса се приближава до ръкопис № 971 на Софийската народна библиотека. Няма запазена приписка от преписвача, но почеркът и оформлението на целия ръкопис определено показва, че той е дело на поп Богдан.

КОЙКО ГРАМАТИК

Вестите за този наш книжовник от XVII в. узнаваме от негови приписки, оставени по книгите, които е преписал. Знаем, че той е светско лице с високо за времето си звание — граматик. От това звание следва да заключим, че той се е занимавал с книжовна дейност, че е бил учител, начетен човек. Засега са ми известни два негови ръкописа, единият от които е писан в Гложенския манастир. Тези ръкописи са ценни най-напред като културна проява на района, където са писани, и после с обширните приписки в тях, говорещи за книжовника и за други лица, с които той е общувал.

1. Октоих. Написан е през 1609 г. Ръкописът се съхранява в Ленинград — Библиотека при Академия на науките, Ръкописен отдел — сбирка И. И. Срезневски, № 24.4.29. Запазен добре — сега има 271 листа четвъртина. В духа на средновековието книжовникът говори за своята недостатъчна подготовка (понеже оу даскала не оучих), за духовника Мардарий и за друг книжовник Йоан Граматик, не посочени по място на дейност. За съжаление не е означил и мястото, дето е работил, обаче по почерка му може определено да се каже, че е свързан със средногорско-етрополската книжовна школа.

Оставената от Койко Граматик приписка се намира на последния лист 271 об. и гласи: „Нзвелен'емь отьца и послешен'емь сына и съвръшен'емь святаго доуха, амнь. Нспнса се сіа и божествена книга, глаголемн охтонкъ и съвръшн се въ лѣто з҃. тнсоущное рзі҃. (7117—5508=1609), прін доуховника Мардарія и прін Іоанна граматника. Аще что боудеть, братіе, погрѣшенно, и віе

[7] Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката на Светия Синод. София, 1900, с. 171—172.

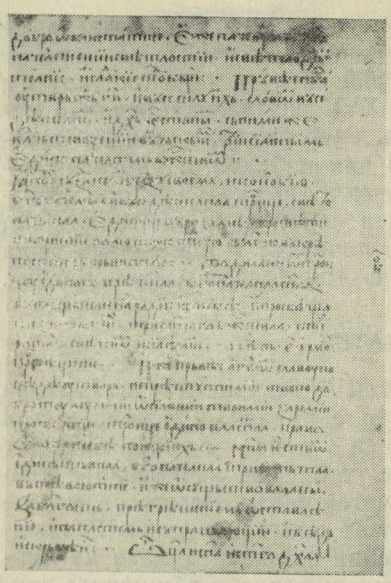

9. Койко Граматик — Ръкопис от 1609 г.

исправляите, а не кльнете, понеже не писа доухъ святы, ни аггель, нь роука грѣшнаа и врѣнен'на, понеже ѡ каль есть. Понеже, братіе, не слово, ни хвостін, нь грѣво есть, понеже оу даскала не оучихъ, не съмь достоинь ни съ варніамн, ни съ доѣніамн. И съписахъ азь граматникь Конко. Wхь, wхь мнѣ грѣшномоу паче въсѣхъ человѣкь. Томоу слава и дрьжава и въ вѣкн вѣкомь, амнинь."

2. **Постен триод.** Писан през 1619 г. в Гложенския манастир, когато ловчански епископ е бил Лаврентий, при игумена Гавриил и по настояване на поп Йоан и поп Грозо. Най-важна в оставената тук приписка е вестта, че Койко бил „ѡ село Брѣсницѫ" — Тетевенско. Сега ръкописът се съхранява в Свищов — Народно читалище „Еленка и Кирил Д. Аврамови", № 2662 (стар № 153). Не е запазен изцяло — има 386 листа голям формат (31×21 см), по 27 реда на страница. Книгата е била някога в село Видраре — Тетевенско, както се вижда от недатирана приписка на л. 245: „Сіа книга на попь Петра Пеловичь, ѡ Видраре. Синове мои Павель, Филу, Йосифъ и Николай." Най-ценна е приписката на книжовника Кою, която се намира на вътрешната страна на задната

подвързийна корица. Ето и самата приписка: „Нзволеніемь отьца и съ поспѣшеніемь сына и съвръшеніемь свѧтаго дх҃а въ вѣкь, амнь. Неписа се сіа книга, глаголема трнодь, сы рѣчь трьпѣснъць, на слѧженіе свѧтон и животворещен тронцн. Неписа се въ монастирь, глаголюемн Кнево, храмь свѧтаго великомч҃енника и побѣдоносца Христова Георгіа въ дни благочѣстиваго и Христолюбиваго епископа кнр҃ь Лаврентіа и прн смѣреннаго нгм҃ена кнр҃ь Гавріила и настоаніемь боголюбезнаго протопа кнр҃ь Іована и попь Грозо, понеже оны настоахѫ за сію божественꙋю книгꙋ, понеже нмѣхѫ ѿ многыхь лѣть желаніе за сіе дѣло съвръшнтн. Н да нмь подасть богь сѧгѫбо въ сы вѣкь, а въ безконечны вѣкь жнзнь вѣчнꙋю. Н да нмь подасть господь богь вѣнець плетень ѿ божественыхь рѧкь на прѣвншнѣмь своемь прѣстолѣ. Н да хы (sic) неповонть (sic) господь богь, ндеже праведны почнвають н аггелы лнкꙋють, н мч҃енцн веселеть се. Н да ч҃слышеть блаженн глась: „Прндѣте, благословенны отьца маего, ꙋготованое вамъ“ н прочее. — Неповнхь (sic) неписа сію божественꙋю книгꙋ послѣднін н мьншн въ человѣцѣхъ Конw ѿ село Брѣсницѫ. Н съписа се въ лѣтъ ҂зркѕ. [7126—5508=1619]. Въ този се врѣме явн звѣзда знаменана. Тогнзн са почюхѫ татаре. Н въ то врѣме бѣ далъ богъ нзобнліе пшеницѫ якова же нѣсть было.“[8]

3. **Пролог за месеците март—август.** Намира се в Софийската народна библиотека, № 1044. Има 308 листа голям формат. Писан е от двама книжовници, както се вижда от приписката, оставена след текста на л. 307 об: „Записа сню книгꙋ Кою даскаль отъ село Тетювене отъ месеца марта до месеца юнна а҃і. (11) день, н азъ граматнкь Ноань съвръшнхъ н повезахъ.“[9] Означението е точно — наистина до л. 170 об., дето е означен текст за 11 юни, е писан от даскал Кою, а следващите листове са изписани от Йоан Граматик. Не е посочена причината за общо приготвената книга — може би даскал Кою вече е починал, а Йоан

[8] БАН—Научен архив, ф. № 39—Ст. Аргиров, ед. 25, л. 10—11; Г. п. Христов. Старопечатни книги и ръкописи в читалищната библиотека в Свищов. — Юбилеен сборник на читалището „Еленка и Кирил Д. Аврамови“. Свищов, 1931, с. 156.

[9] М. Стоянов и Хр. Кодов. Опис, т. III. София, 1964, с. 290.

Граматик е продължил неговото дело. Приписката на Йоан е от 1636 г.

Една приписка от 1781 г. (л. 308) съобщава важна подробност за Тетевен — тогава в селището имало двама свещеници — поп Кръстю и поп Беро, и четирима учители — даскал Христо Николов, Сава Данчов, Никола Хаджисемков, Панчо Хаджистоянов. Друга съвременна приписка известява за поп Илия, поп Койчо и поп Цвятко. Този факт добре говори за засиления духовен и книжовен живот в Тетевен, за появата на много ръкописи в този район.

Ще отбележа още един ръкопис, в който се споменава името Кою, но вече свещеник (поп). Ръкописът е октоих, съхраняван в сбирката на Уваров — Москва (Държавен исторически музей). От приписката узнаваме, че книгата попаднала в ръцете на хаджи поп Петър от Търново, който бил „попъ Конювъ сннъ", върнал се през 1681 г. „w̑ божи гробъ". Ето и приписката: „Сне книга, глаголемн октонхь, кѣпи е блаженн попь Коно ѕ село Леденикь и поставн е ѕ храмъ светаго великомѵченика и победоносца Христова Георгне. И сега е ѕ снна мѕ хаџи попъ Петра ѕ градъ Трновъ, въ лѣто w̑ рождество Христова 1681, месяца октовриѥ днь к҃а҃. 21. Тазн годнна сн додохъ w̑ божи гробъ. Л w̑ Адама бѣше з҃. тнсѧще РПѲ (189).... 7189. Азъ грѣшникъ хаџи попъ Петръ попъ Конювъ сннъ ѕ Трновъ великн."[10]

МАКАРИЙ ЙЕРОМОНАХ

Макарий йеромонах е съвсем непознато име в нашата литературна история. Той е бил продуктивен книжовник, както се вижда от сега познатите негови ръкописи и от приписките по някои от тях. Известни ми са следните ръкописи на Макарий:

1. **Евангелие.** Ръкописът е от 1668 г., писан в Света гора — скит „Света Анна". По-рано се е намирал в манастира Мораче (Югославия). Къде е сега, не ми е известно. Познат е само по приписката на самия книжовник, в която между другото се казва: „.... Сіе свщенное н божьствное евангеліе нспнса се въ светѣн

[10] А. Х. Востоков. Филологические наблюдения, СПБ 1865, с. 182. Датировката с букви и цифри е по оригинала. В друг ръкопис на същата сбирка, писан през 1552 г., се говори за „попъ Коию оу село Орѣшане", но тази вест не се отнася за нашия книжовник от Бресница (Востоков, с. 182).

горѣ Аѳона на на скытѣ лаваръскы, глаголѣмы светаꙗ Анна, на кѣлїн светы Георгїе .... Пнсаше сїѧ роука Макарїа неромонаха, оученнка дохновнка кнрь Саватна Морачаннна.“[11]

2. Евангелие — апракос. Ръкописът е от 1676 г., работен пак в скита „Света Анна“. Приготвен по „повелѣннемъ Внсарнона неромонаха“. Намира се в сбирката на бившата Берлинска кралска библиотека, № 11 (10) по описа на Яцимирски. Има 302 листа голям формат (31.5×21.5 см), ясно, четливо писмо, на места с подребни букви (цели части с такова писмо), по 24 реда на страница. Богато украсен.[12]

От българските учени единствен Беню Цонев е работил непосредно с този ръкопис, който е от сбирката на Вук Караджич. Ръкописът е на „прекрасно средноуставно (средногорско) писмо с украса по старинни образци. Твърде хубави заглавки и тук-там тесни заставки (червено — синьо — жълто). Правопис ресавски с ударения.“ По негово убеждение писачът е българин, който на последния лист 302 об на книгата е оставил приписка за своя труд.[13]

Не разполагам със снимки от ръкописа, но оставената в него приписка определено подсказва, че книгата е дело на същия йеромонах Макарий. В приписката има такива вести за книжовника: „.... Се двѣ свещеннѣ н божественѣ кннгы, апостоль н евангелїе, съпнсаше се въ светѣн горѣ Аѳона, на скнтѣ лаваръскы, глаголѣмы светаа Анна на кѣлїн хрямь светн Георгїе повелѣнїемь Внсарїона нермонаха... Пнса Макарїе неромонахь...“

3. **Псалтир.** Писан през 1686 г. Ръкописът се намира в бившата Виенска придворна библиотека, № 5 (19) по описа на Яцимирски. Има 137 листа голям формат (30×20,5 см). В края на ръкописа, л. 137об е приписката на Макарий: „Слава богѳ н всѣмь. Сън Ѱалтнрь съпнса се въ светѣн горѣ Аѳона на светѣн

[11] L. Kovačevič, Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka. Starine, X, 1878, с. 265 Л. Стојановић, Стари српски записи и натписи, кн. I. Београд, 1902, с. 399, № 1635; Б. Ангелов. Български книжовници от XVII в. — сп. Литературна история, 1977, кн. 1, с. 38—41.

[12] А. И. Яцимирский. Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек. Сборник ОРЯС, т. 98. Петроград, 1921 г., с. 274.

[13] Б. Цонев. Славянски ръкописи в Берлинската държавна библиотека. Сборник БАН, кн. XXXI. София, 1937, с. 24—25; Л. Стојановић. Стари српски хрисовули, акти... записи и др. Споменик, кн. III, Белград, 1890, с. 210; Стари српски записи и натписи, кн. I, Белград, 1902, с. 416, № 1714; Яцимирский. Пос. съч., с. 276; Б. Ангелов. Пос. съч., с. 39—40.

Аннѣ Макарiемь iеромонахомь въ лѣто ЗѰЧД. (7194—5508=1686), месеца iоуниа а҃. день.“[14]

4. **Ръкопис със съчинения за свети Георги,** писан през 1701 г. Намирал се е в сбирката на манастира „Свети Павел“ — Атон. Вестите за него са малко — предавам описанието на архим. Леонид: „Служба за св. великомъченик и чудотворец Георги и похвално слово за него от Григорий Цамблак. Голям формат. Надпис: „Сiа служба списа на скиту, глаголема „Св. Анна“, на пещери Макарiе иеромонахъ повелѣный кирь духовникомь Михаиломь. И приложи е св. Георгiю св. Павла манастыра за отпущенiе грѣховь своихь, тогда текоущоу лѣту 7209 (=1701). Писа iоуліа мѣсеца 7-го дня.“[15]

5. **Служебен миней за месец февруари.** Намира се в сбирката на Рилския манастир, № 2 (12/15). Има 175 листа голям формат. Полууставно писмо, с украса — заставки и винетки, етрополска школа. У Е Спространов погрешно е посочено, че ръкописът е от XVI в. Спространов не изнася и приписката, която се намира на последния лист и гласи: „Сѣи мнiен сѣпнса се въ свѣтѣи горѣ Ѳѳона на скитѣ, глаголемы светаа Анна, на пещерн. Сiа рѧка сѣпнса трн мнiеа монастирѧ светомь Павлѣ, прѣвы мнiен мартъ, ноемврiе, февруарь. Макарiе iеромонахъ. Цѣна і҃. (10) гроша семь мнiев.“[16]

Сега познатите приписки от Макарий дават възможност да разширим знанията си за неговата книжовна дейност. От тях научаваме, че той е написал освен изброените вече ръкописи още следните ръкописи, за които не мога да кажа къде се съхраняват (ако са оцелели):

1) Миней за месец март;
2) Миней за месец ноември;
3) Миней за месец февруарий;
4) Апостол.

[14] А. И. Яцимирский. Описание южнославянских и русских рукописей...., с. 8; Л. Стојановић. Стари српски хрисовули, акти...., записи и др. Споменик, кн. III, Београд, 1890, с. 198; Стари српски записи и натписи, кн. I, Београд, 1902, с. 439, № 1857; Б. Ангелов. Пос. съч., с. 39—40.

[15] Архим. Леонид. Славяносербские книгохранилища на Святой Афонской горе в монастирях Хилендаре и Святом Павле. Чтения ОИДР, Москва, 1875, кн. I, с. 40; Гласник, кн. XLVI, Београд, 1877, с. 291; Л. Стојановић. Стари српски записи и натписи. кн. II, Београд, 1903, с. 1, № 2087.

[16] Б. Цонев. Ръкописи в библиотеката на Рилския манастир. Български преглед, VI, София, 1900, кн. 10, с. 92; Л. Стојановић. Стари српски записи и натписи, кн. II, с. 418, № 4274 (с някои грешки в текста на приписката).

В. М.

И така засега книжовникът от XVII в. йеромонах Макарий ни е известен с девет ръкописа, което показва, че той е бил активен книжовник. Не разполагам със снимки от всички ръкописи, за които тук става дума, но приписките към тях, съдържащи почти едни и същи изрази, ми дават достатъчно основание да мисля, че те наистина са излезли изпод перото на Макарий. Разбира се, при конкретна съпоставка на почерците не е изключено някой от посочените ръкописи да отпадне като Макариево дело, но също така много вероятно е след време да бъдат изнесени и други вести за книжовни прояви на Макарий.

Изнесените по-горе вести показват, че светогорският скит „Света Анна“ е бил важно славянско книжовно средище. Други вести за такава дейност там намираме в книгата на Люба Стоянович „Стари српски записи и натписи“, № 913, 1131, 1201, 1308, 1346, 1355, 1424, 1482, 1503, 1525, 1635, 1650, 1699, 2042, 6797, 6841.

КРЪСТЮ ГРАМАТИК — КНИЖОВНИК ОТ XVII В. В КУКЛЕНСКИЯ МАНАСТИР

През епохата на продължителното османско робство важни средища за поддържане на народностно съзнание, за развитие и опазване на културата и грамотността у нас са манастирите. За тази тяхна историческа роля учителят на нашия народ Георги Димитров в своята реч през 1946 г. по случай 1000 години от смъртта на Иван Рилски казва: „През вековете на най-тежки изпитания в борбата за освобождението на нашия народ от чуждото робство българската църква е била хранител и покровител на националния дух на българите. . . Тогава българската национална църква със своите манастири поддържаше националното самосъзнание и националното чувство на българския народ. . .“ (Г. Димитров. Съчинения, т. III, София, 1947, с. 278).

Едно от тези огнища на народна свяст, средище на книжовна дейност и на грамотност сред народа е Кукленският манастир, намиращ се недалеко от Пловдив — 12 км на юг от града, в северните склонове на Родопите, до село Куклен.

Не е проучена историята на този манастир; сега познатите вести подсказват, че той е съществувал през XIII—XIV в., че е бил в добро състояние. Вероятно се е намирал под покровителството на цар Иван Александър (1331—1371), ктитор на Бачковския манастир. В Кукленския манастир е намерен един от ценните старобългарски ръкописи от 1337 г. — т. нар. Кукленски песнивец, дето вероятно е и писан. В ръкописа е поместена доста голяма по обем и възторжена похвала на цар Иван Александър, по чиято поръка може би е ста ало преписването на книгата.

Падането на манастира под османско робство се е отразило зле върху неговата по-нататъшна история, поради което за първите два века от робството няма по-определени вести. По неизвестни досега причини той се възземa през XVII в. и става важно книжовно средище — тук се полагат грижи за съхраняване на оцелели от миналото старобългарски ръкописи (например спо-

менатия вече Кукленски песнивец от 1337 г.); тук се пренасят от други места старославянски ръкописи и печатни книги, най-вече от Света гора, Рилския манастир, Бачковския манастир, Етрополския манастир, ръкописи от Аджар (Свежен — Карловско); тук се създават ръкописи, провежда се голяма книжовна дейност.

Най-ярък представител на тази книжовна дейност е Кръстю Граматик, живял и творил през втората половина на XVII в. За него няма никакви биографични вести — кога и къде е роден, къде е починал, къде се е учил и пр. Положително знаем само това, че е написал пет ръкописа. Безспорно той ще е сътворил и други книги, но все още неустановени поради липса на приписки и понеже не е извършена по-грижовна съпоставка на положително негови ръкописи с ръкописи, имащи подобен почерк, украса и оформление. Такива ръкописи има в София (Народна библиотека, Църковен историко-археологически музей), Пловдив (Народната библиотека), Югославия, СССР.

Сега познатите ръкописи на Кръстю Граматик (Пловдивска народна библиотека, № 46, 47, 48, 49, 50 — всички писани в края на XVII в.) говорят за много добре подготвен книжовник и художник: почеркът му е обработен и установен, ясен и четлив, страниците са изящно написани и оформени, по тях има доста орнаменти и рисунки, заглавията са добре оформени. Изобщо книгите му свидетелствуват за човек с развит художествен вкус. Нарисуваните от него човешки главички по ръкописите му „оживяват и одухотворяват страниците като никой друг орнамент“ (Маню Стоянов. Украса на славянските ръкописи в България, София, 1973, с. 28). Кръстю Граматик е „най-добрият български калиграф от епохата на османското робство — голям майстор на декоративната буква, плетеничната орнаментика и изящната миниатюра“ (М. Стоянов).

Почеркът на Кръстю Граматик показва изключително голяма прилика с почерка на Аврам Димитриевич — продуктивен книжовник от Карлово. Но приликата между тях не е само в почерка — тази прилика засяга също стила на украсата на техните книги, общото оформление на страниците; общност има и в съдържанието на ръкописите им. И понеже Аврам Димитриевич се проявява като книжовник преди Кръстю Граматик, приема се, че кукленският книжовник школува при Аврам Димитриевич, че е негов достоен ученик и продължител на делото му. Той даже е засвидетелствувал със собственоръчна приписка от 1695 г., че една от книгите на учителя му е била на негово разположение — в ръкопис № 45 на Пловдивската народна библиотека на л. 201

добавил: „Съпнса се сне словце снтнчкое моею рукою грешною н бренною, еще же н духомъ умнломъ . . . пнсахъ азъ Кръстіо Граматнкъ. . . “ (Б. Цонев. Опис, с. 31). В тази бележка той е написал името си и с гръцки букви, което подсказва, че нашият книжовник е знаел този език. И в други свои ръкописи Кръстю Граматик оставя бележка за себе си, като в някои от тях се нарича Граматик: „Рукою грешною н бренною. . .“ (Пловдив, № 47); „Азъ, Кръстіо Граматнкъ чрътавын се. . .“ (№ 48); „Граматнкъ Кръстіа мъншаго въ человецехъ умомъ же н теломъ“ (№ 49). Името на нашия книжовник подсказва, че той не е духовник, а светско лице, което се забелязва и по някои съчинения, поместени в ръкописите му. В духа на вековната традиция той не дава някакви вести за себе си, а само изтъква своята „греховност и духовна бедност“.

За Кръстю Граматик и за Кукленския манастир като книжовно средище е писано малко в нашата историко-филологическа наука. Ценен принос в това отношение имат нашите учени Б. Цонев, Н. Райнов и М. Стоянов, които изнасят конкретни материали за историята на манастира (игумени, посетители, преписвачи), говорят за написани и пренесени там книги, за украсата на ръкописите. Особено слабо е проучена съдбата на манастира от втората половина на XVIII в. Ролята, която е играл този манастир в нашия духовен живот през XVI в., голямата книжовна дейност на Кръстю Граматик задължават родната наука да им обърне по-голямо внимание. Необходимо е да се проучи по-пълно изобщо проведената в Кукленския манастир книжовна дейност и на първо място да се обогатят нашите знания с вести за непознати досега ръкописи на Кръстю Граматик — най-видният представител на това важно българско книжовно средище през вековете.

РЪКОПИСЕН ЕКЗЕМПЛЯР ОТ „СТЕМАТОГРАФИЯТА“ НА ХРИСТОФОР ЖЕФАРОВИЧ

За възраждането на южните славяни през XVIII в. важна роля е имало културното и обществено-политическото дело на Христофор Жефарович. Родом от град Дойран, неговата дейност протича вън от пределите на българските земи, главно сред сръбското население в обширната тогава Австрийска монархия. Обичал да пътува твърде много, бил е в Палестина, ходил и в Москва, дето починал през 1753 г.

Христофор Жефарович е автор на няколко книги, най-важна от които безспорно е неговата „Стематография“, излязла във Виена през 1741 г. Желанието му е било да възкреси славата на южнославянските народи — българи и сърби, да пробуди у тях интерес към родното им минало, та чрез това да помислят за тежкия си робски живот: „Кацы они бяху, како кое царство бе, коея природи, каким щитом оружно. . . да би памят та между человеки не угасла, но била во вечния веки, дерзнух сию книжицу типом написати.“

Съдържанието на книгата разкрива Жефаровича като един от ранните, възторжени и убедени дейци на южнославянската културна и политическа общност; книгата му действително е постигнала начертаната от автора цел — пробуждане на народностно съзнание у българи и сърби, активизиране на това съзнание, което ги довежда до тяхното политическо освобождение.

Ще приведа само няколко примера за въздействието на „Стематографията“ в духовното пробуждане на нашия народ. Първо — Дойно Граматик — един от първите последователи на Паисий Хилендарски — заедно със своя препис на „История славяноболгарская“ (работен в Елена през 1784 г.), подвързал и един печатан екземпляр от „Стематографията“ (вж. Софийска народна библиотека, Ръкописен отдел, № 370). След време тъкмо от този екземпляр на „Стематографията“ биват заемани и рисувани изображения на български царе, светци и герба, които сре-

щаме в някои по-късни преписи на Паисиевата история — напр. Славейков първи препис, Славейков втори препис от 1842 г. (Софийска народна библиотека, № 371 и 372), Шишков препис от 1845 г. (№ 376 на същата библиотека), Ахтаров препис от около 1842 г. (№ 102 на Научния архив при БАН). През 1841—1844 г. Ив. Богоров отпечатва в Одеса „Лики на болгарските царе Йоанна Асеня и Йоанна Шишмана и болгарския лев". Сам Богоров пише: „Побѫден от слободия за българска народност и откак са намирах веке далеч от виторожния месец, поръчах, та литографисаха българския царски беляз, растланя, издаден от пряпорчната Жефаровичева книга, що носях с мене си и я вардях както очите си; това беше първото ми издание за свестяванне българи" (Ив. Богоров, Избрани съчинения. Увод, редакция и бележки от Лилия Стоичкова. София, 1940, с. 126). Жефаровичевата „Стематография" и издадените от Богоров „Лики на болгарските царе" влияят осезателно и върху следващите български възрожденски дейци, за тях се говори понякога в печатни издания или в кореспонденцията на наши възрожденци.

Такъв широк интерес към „Стематографията" е имало и сред сръбския народ. Най-добро свидетелство за това са появилите се наскоро след първото издание нови екземпляри от книгата, като са били използувани предишните матрици; тогава се появява и „второе издание", показващо някои типографски различия спрямо първото издание. Откъм текст и образи няма отклонения.[1]

Въпреки това „Стематографията", изпълнена с патриотично съдържание (текст и образи), твърде скоро станала библиографска рядкост.

Тъкмо трайният интерес към нея, засилен от конкретни и определени нужди в живота на южните славяни през първата половина на XIX в., поражда идеята за ново печатно издание на бележитата вече книга „Стематография". Тази идея била подета от родолюбивия сръбски книжовник Алекси Стоян Йоанович през 1837 г. Копието му, прекрасно по оформление, работено в Земун, близо до Белград, през 1837 г., съдържа не само текста, но и всички рисунки (образи и гербове) на „Стематографията". Педантичното отношение на книжовника към неговия първоизточник се изразява дори и в почерка на ръкописа — много напо-

[1] Повече подробности върху трите редакции на „Стематографията" изнася в своята ценна книга *Д-р Георгије Михајловић*. Српска библиографја XVIII века. Београд, 1964, с. 22—31.

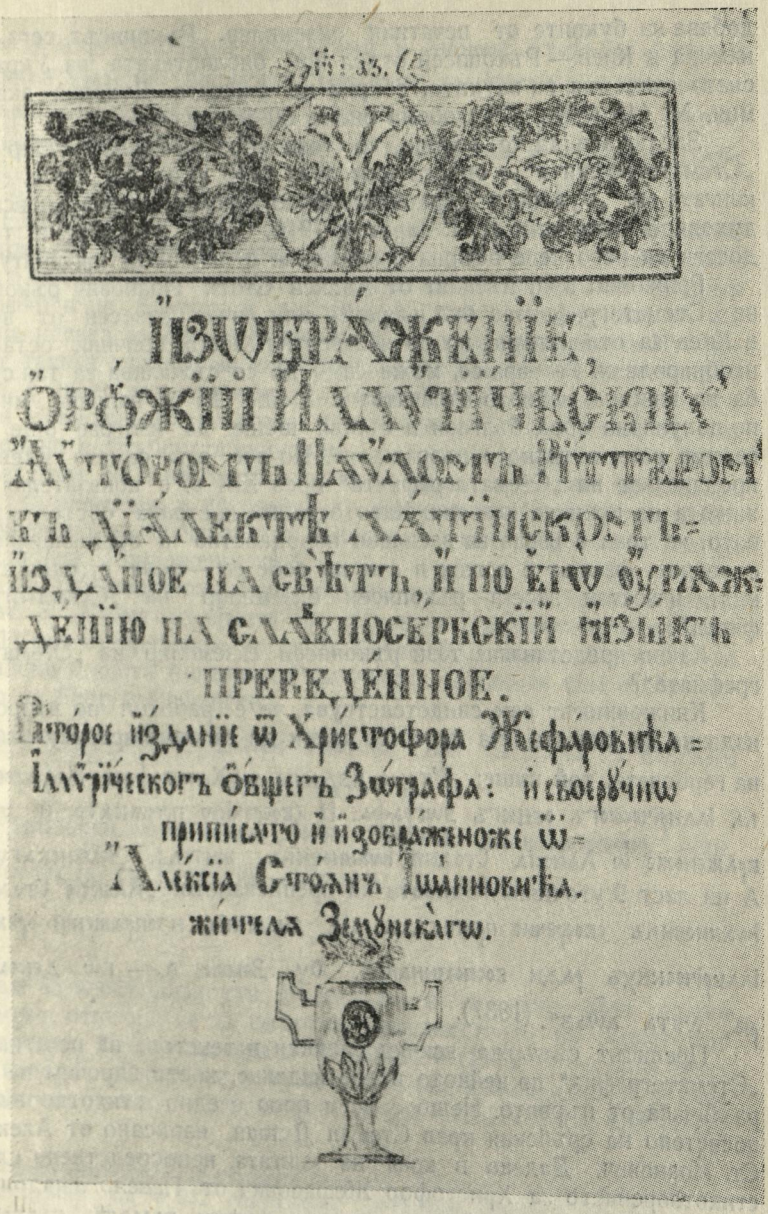
ИЗОБРАЖЕНІЕ,
ОРОЖІЙ ИЛЛЮРИЧСКІЙ
АВТОРОМЪ ПАЙСІЕМЪ РИТТЕРОМЪ
КЪ ДІАЛЕКТѢ ЛАТІНСКОМУ=
ИЗДАНОЕ НА СВѢТЪ, И ПО ЕГО ОУРАЖ=
ДЕНІЮ НА СЛАВЕНОСЕРБСКІЙ ЯЗЫКЪ
ПРЕВЕДЕННОЕ.
Второе изданіе ѿ Христофора Жефаровика =
Иллірическогъ общегъ Зиграфа: и свойственно
принесено и изображеноже ѿ=
Алексіа Стоянъ Тишиновика.
жителя Земунскаго.

добява на буквите от печатния екземпляр. Ръкописът сега се намира в Киев — Ръкописен отдел при библиотеката на Украинската академия на науките, сбирка на бившата Духовна академия, № 448 (Муз. 771); обема около 60 листа осмина.

Заслужава да се посочи, че този ръкописен екземпляр на „Стематографията“ е описан още през 1916 г. от Ал. Лебедев в книгата му „Рукописи Церковноархеологического музея Киевской духовной академии“ (т. I, Саратов, 1916, с.180), но въпреки това досега на него не е обърнато внимание в научната литература.

Грижовно приготвеният от Алекси Стоян Йоанович ръкопис на „Стематографията“ бил изпратен или лично занесен от него в Киев за отпечатване, но по неизвестни засега причини останал необнародван. Разбира се, може само да се съжалява за тая съдба на книгата; нейното отпечатване щеше да я направи много по-популярна сред българи и сърби, щеше да изиграе още по-голяма роля в тяхното възраждане. Но все пак самата идея за преиздаване на „Стематографията“ през XIX в. е показателна за живота на южните славяни. Като оставим настрана обстоятелството, че това е израз на засилено народностно и общославянско съзнание, фактът е важен и сам по себе си — това е единственият известен засега ръкописен екземпляр на „Стематографията“.

Какво представлява този ръкописен екземпляр на „Стематографията“?

Книжовникът сам свидетелствува, че е работил по второто издание на книгата. На лист 13, преди да започне преписването на гербовете, той пише: „В'торое нзданіе ѡ Христофора Жефаровнѣа іллнрическогъ общегъ зwграфа. Н своерѣчнw прнпнсато н нзображеноже ѡ Алексіа Стоанъ Iwанновнѣа, жнтела Земѕнскагw.“ А на лист 9 уточнява годината на преписването: „Алексіе Стоанъ Iwанновнѣъ своерѣчно прнпнсалъ сіа знаменіа нзображеній оржій іллнрічесknхъ ради воспомнианіа. Оу Земѕнѕ ѕ. — гw декемврія, лѣта аwлз“. (1837).

Преписът съдържа всички рисунки и текстове на печатната „Стематография“ по нейното второ издание, което впрочем не се различава от първото. Нещо съвсем ново е едно стихотворение, посветено на сръбския крал Стефан Душан, написано от Алекси Ст. Йоанович. Дадено в края на книгата, непосредствено след стихотворението за Христофор Жефарович от Павел Ненадович, то има такъв наслов: „Стнхн нже за вѣчнѕю памать благопо-

лѣчнагѡ царствовавшемѹ всеславномѹ и сиѧномѹ Стефанѹ Душанѹ Неманићѹ великомѹ імператорѹ сербскомѹ рассійскомѹ, греческомѹ и болгарьскомѹ Алекса Стоѧнъ Іѡановићъ, жителъ града Земѹна, всепокорнѡ приписѣтъ и въ залогъ родолюбнагѡ оусердіа дарѣетъ. Въ Земѹнѣ s-гѡ декемврія, лѣта аѡлз.“ (1837).

Една по-подробна съпоставка на двата текста може да покаже доколко Алекси Йоанович се е придържал към печатния текст, дали е внесъл известни промени (добавки или изпущания на думи и фрази) и пр. Каквото и да покаже съпоставката, важна си остава идеята за ново издание на Жефаровичевата книга. Нуждата от такова издание за южните славяни ще е била вече твърде остра, с чието задоволяване се е заел будният книжовник Алекси Стоян Йоанович. Какви други съчинения има той — печатни или ръкописни в сръбската книжнина, — не ми е известно. Но дори и само това да е неговият книжовен опит, той пак заслужава известно внимание в историята на южнославянското възраждане. В случая важно значение има и неговото стихотворение за Стефан Душан (вж. Приложението).[2]

Ще отбележа само една промяна в ръкописа, която е важна за нас. В „Стематографията“ (л. 40) и в ръкописния екземпляр (л. 51) има изображение на света Петка Търновска, свети Георги Софийски и света Ангелина. Различието е в текста към изображението на Георги Софийски.

„Стематография“: „Стый Гєѡргій, иже пострада в' Болгаріи ѡ Селнма.“

Ръкописен екземпляр: „Стый Гєѡргій великомѹченикъ новы, иже пострада въ Болгаріи ѡ Селнма цара тѳрскагѡ.“

* * *

Считам за необходимо тук да спомена и за един друг важен документ, отнасящ се за смъртта и наследството на Христофор Жефарович. Той се намира в том XXXIV (1754 г.) на многотомното издание „Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего Синода“ (СПБ 1912, с. 339—341);

[2] Полученият микрофилм от ръкописа предадох в Научния архив при БАН, където се съхранява под № 932. Направените фотокопия улесняват проучването на ръкописа.

405 7 сентября
„№325 22 апреля 1756 г.

По доношению Коллегии иностранных дел о пожитках священника булгаря Христофора Зефаровича, оставленных им в Москве под охранением Синодального ризничего". Две години преди това документът бе направен достояние на науката от Н. М. Петровский. К биографии Христофора Жефаровича (Известия ОРЯС, XV, 1910, кн. 3, с. 297—302), който изнася и други вести, свързани с Жефарович. Трябва да се съжалява, че цялата преписка по наследството на Жефарович (около 25 листа) не е изцяло обнародвана нито от Петровски, нито в посочения том из архива на руския Синод. И двете издания само накратко перифразират съдържанието (по-подробно у Петровски). Очевидна е необходимостта от публикуването на документите. Тук ще си позволя да препечатам краткото резюме на тези документи, както го намирам в издадения том през 1912 г.

„В 1753 году приехал в Москву по частным делам болгарский священник Зефарович и проживая на квартире в Богоявленском монастыре, умер в том же году. Оставшееся после него всякое имение и деньги были описаны и запечатаны при духовнике его македонском архимандрите Парфении, да при сербском маиоре Степане Петрове и других лицах и отданы на хранение Синодальному ризничему, впредь до выдачи оного наследникам.

В сентябре 1754 года Коллегия иностранных дел донесла Синоду. По сообщению де пребывающего при римско-императорском Дворе чрезвычайного посла Ее императорского Величества графа Кейзерлинга, вышеупомяныый Зефарович, пред отъездом своим в Москву, оставил духовную, коею он учинил наследником в имении своем пленянника своего и некоему Димитрию Алексеевичу (Ксафасу) препоручил опекунство и управление имением до совершенного возраста наследника. И когда де он уведомился, что брат завещателя поехал в Росиию, чтобь ту духовную учинить недействительною подал ему, графу Кейзерлингу, на имя Ее Величества челобитную, с приобщением духовной, и просил помянутому брату завещателя или и другому кому, наследником предьявить себя хотящему, в их неправильном предложении и прошении отказать. Коллегия препровождала при своем доношении и духовную Зефаровича в оригинале и переводе для надлежащего по сему делу Синодального рассмотрения и определения.

При отьезде в 1754 году Канцелярии Святейшего Синода из Москвы в С. Петербург дело об имуществе Зефаровича остав-

лено было в Московской синодальной конторе, того ради указом Синода от 15 ноября тогоже года велело означенной Конторе, если брат или другие свойственники упомянутого священника Зефаравича будут просить об оставшемся после него имении, то об оном, приняв в рассуждение и упоминаему его духовную (если оная и опекун Алексеевич по надлежащим справкам вероятия достойными окажутся) учинить надлежащее расмотрение и решение. Кроме опекуна Ксафаса, другие родственники Зефаровича прав на его имение не предъявили и по определению Синодальной конторы от 27 февраля 1756 года таковое выдано было поверенному названного опекуна, прибывшему из Вены, с надлежащими удостоверениями булгарянину (sic) Ивану Петрову, о чем и сообщено Синодом иностранной колегии".

СТИХИ СИЛНОМ8 ЦАРЮ СТЕФАН8 Д8ШАН8

Изъ древныхъ слышахъ азъ ѡ Стефан8,
нареченоме сылномъ д8шан8.
Како онъ мечемъ царство свое бранилъ
и съ славою онъ тое творилъ.

Да бы держав8 аки владѣтель прави
сохранiо да се во вѣки слави.
Како Отецъ онъ свое поданнике
любѧше такодже и ратнике.

Царство Сербско онъ оукраси зѣло,
да бы свое показати дѣло.
Да есть праве Неманиѣа крови,
Царство Сербско, онъ ктом8 обнови.

Свимъ околнимъ сыленъ се показа,
бранеѣъ землю тако се ѡбвеза.
Iмператорскимъ Орломъ ю возвисити
и са скиптромъ Царства ю оукрасити.

Сегѡ ради оустанови двоеглавна орла бѣла,
да бы свимъ показати да есть сердца смѣла.
Блажена ти памѧтъ, ѡ Стефане,
свимъ околнимъ царствамъ познане.

Да си храбри во войнахъ былъ,
храбростъ твою всѣмъ показати бдилъ.
Браневъ царство свое до последнѣ крови,
то ти могѫтъ и днесъ сви показатъ нови.

Храбри воини и цари нынѣшнѣгъ времена,
какова сѫтъ тѫжка воена времена.
Денонощнѡ во бранѣхъ занимаѧсъ зѣло,
да бы дѣло ко концѫ привелосѧ въ цѣло.

Зато азъ емѫ пишѫ малѫ книгѫ сію,
во мздѫ трѫда моегѡ всегда да вопію:
О! Стефане славни, Сербскій Самодержцѫ,
Сербскогъ рода бившій велики любимцѫ.

Сегѡ ради славитъ тѧ весъ родъ Сербскій вѣчно,
дѣла твоѧ славна въ стихи поютъ конечно.
Сегѡ ради и азъ пишѫ, Сербскогъ рода сынъ,
твою славѫ да возвишѫ, воззываю съ сымъ.

Вѣчна тебѣ памѧтъ, Дѫшане, да бѫдетъ во вѣки,
незабвенъ остаешъ всегда и во вѣки.

ЙОСИФ БРАДАТИ — ПРЕДВЕСТНИК НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

Йосиф Брадати е виден български книжовник през XVIII в., създател на книжовна школа, за център на която се счита Рилският манастир. Неговото литературно дело — оригинални, компилативни и преводни съчинения — оставило трайни следи в развитието на нашата литература. Той е извънредно активен и открит, честен и смел проповедник, книжовник и общественик. Тези качества определят въздействието му върху неговите съвременници, те са причина за обаянието му пред тях. Може би в историята на нашата средновековна литература няма друг български книжовник, чието име съзнателно, с чувство на уважение и признателност да се отбелязва многократно от съвременниците му още приживе, какъвто е случаят с Йосиф Брадати. Такъв авторитет, такова обаяние не се създават изкуствено — те може да бъдат резултат само на действителни заслуги, плод на личността на писателя и общественика Йосиф.

Надарен и начетен, извънредно трудолюбив книжовник, Йосиф Брадати е ревностен разпространител на своите идеи, които прокарва чрез ръкописите си. Той има ясна представа за силата и ролята на идеите в живота на обществото. Историческият момент налага сред българския народ да се създаде идейно раздвижване, да излезе от тежкото си просветно състояние, плод на вековна политическа и духовна тирания. Движението на идеите, обхванало другите европейски народи, досегнало също гърци и сърби, обхваща и българите. Напълно естествено е, че трябва да се започне с проповед за просвещаване на народа, да се пробуди народностно съзнание, да се предпази народът от асимилиране. При организиране на тази просветна дейност решаваща роля има да играят учителите и духовните лица. Съзнанието за тази тежка за оня исторически момент задача вдъхновява писателя да тръгне из родната земя, да разнася своите книги, да ги дава за преписване и поука, да дири книжовници-преписвачи и покровители на

книжнината и просветата в лицето на някои укрепнали икономически българи.

Освен за просвета на роден език Йосиф Брадати пламенно зове своите сънародници да пазят вярата си, своята народност, да не се поддават на потурчване; отправя остри нападки срещу мързеливи калугери и духовници, които повече мислят за храна и облекло, отколкото за народното просвещение; не забравя и мисълта за единението между балканските християнски народи като предпоставка за подобряване на състоянието, в което се намират. С тези свои идеи Йосиф Брадати подготвя българското общество за новите идеи, които Паисий Хилендарски изказва в своята бележита „История славяноболгарская" от 1762 г.[1]

За илюстрация на казаното дотук привеждам отделни мисли на Йосиф Брадати, взети из различни негови ръкописи-автографи, които се съхраняват главно в София — Народна библиотека „Кирил и Методий". Тези мисли най-добре разкриват широкия поглед на книжовника, неговия темпераментен, раздвижен стил, неговата обществена насоченост и ангажираност, която най-много го свързва с делото на Паисий Хилендарски.

* * *

Аще би било тъкмо със слово мучение грешником, аз рад бил въсе речения на мене да приидут. Аще хощете, буду млъчати, но и млъчание да не будет залудо. Аще бил некои зело тъщеславен и непокорен, мнит ми се да не би запретил не учити ради душевное спасение. Не ли ест потребно врач да сътварает различни билия да помазует болни? Аще и мъзду приимает врач, и паки болни приходат к врачу на изцеление. Ми к вам без мъзди подаваем вам душевное лекувание и паки нерадиво и по сила приходите при мене.

Хотел бих и свои очи за ваша любов дати и за ваше душевное спасение. От токовое мое радение ради ваше душевное спасение никои от мудри не би запретил не учити. По-велики рани приимает душа от любов нежели от ненавист. Ни една радост не имам на сего века, разве ваше спасение. Кая ми полза от слънце, ясно сияющаго, егда печал вас ради помрачает ми очи? Егда вижду ваше житие по бозе изправлено, тогда откривает се тъма от очи мои.

Но егда прилучит се некоему некое изкушение, то да не бу-

[1] Повече подробности за живота, книжовното дело и значение на Йосиф Брадати изнасям в своята книга „Съвременници на Паисий". Част I. С., 1963, с. 23—85.

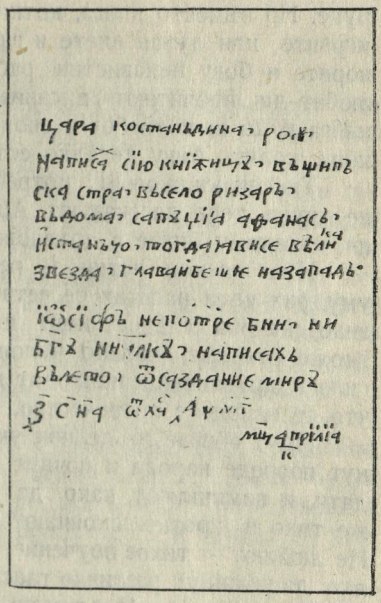

11. Йосиф Брадати—Автограф от 1743 г.

дет скоре да приходит ка мне без въсако сумнение. Аще и спеща ме обрещете, или в велика болест есам, приидите безсумнено и хощу дати вам ответ и душевною ползу и целбу. Зане, егда ви изцелеете от душевние ваши рани, тогда и аз свобождаю се от телесни недуг, тогда утешает се сръце мое от печали.

Сия въкратце рекох, да разумеете колико желание имам ради душевное ваше спасение. Вие сте моя радост и веселие, вие сте свет очима моима. Егда вижлу ваше изправление, тогда изплънает се душа моя с радост и веселие.

Да не помислите, како да хощу от вас некоя телесная попочест и того ради тако глаголю вам? Знает бог како не мислим ради то, но якоже речено, брат от брата душевною ползу приимает яко твръди град.

* * *

Подобает часто да прочитаеме божественое писание и в цръкви да сказуют слово учителе. Много человеци имат и знают четати и мръзи ги да узмут книги в свои руце и да прочетут некое слово; но ни же в цръкви хошут да вънидут и да слушат.

От вас никои не имат да се упразнит, да узмет книга в свои

руце. Но вместо книга, котки дръжите или кучета, или мангеле играите, или духан пиете и гнусно плювате. Или гнусни речи говорите и богу ненавистни работи творите. И да речеме кои не любат да прочитают писание, подобни есу како ония, да узмут книга и да ю потребет в гноище. Колико мучими хошут бити такови, колико богу досадно ест от такови.

Ти еси книжовник, потребно ест ти да сказуеши другому, а не други тебе да сказуют. Аще бихте с ванимание слово слишали, въсакому бихте с дръзновение от писание слово отвещали.

Имат некои четци и рекут: „Много книги прочетох и не умудрих се и наситих се четати.“ Такови четец не можил да познает какова сладост имат писание, того ради тако е рекал. Но якоже рекохме, колико человек упражняет се в писание, толика сила и дръзновение приходит на душу свою и может да разумеет, что се нарицает пророчество, что ест повест, что ест притча.

Имут обичае гръделиви учителе със велико дръзновение станут посреде народа и почнут от чужди словеса учити и проповедати, и помишляют, како да творут некое угодно дело. Аще ли же тихо и кротко скончают слово, не будут радостни и весели. Не люблют от тихое поучение да наслаждают душу свою, но люблют да услишут различни гласи, якоже некои песни, да услаждают чувства своя. И о том ни една душевна полза не может бити.

* * *

Тако рекохме: Въсаки християнин да се покорит християнину. Ако бихме нис, християне, един другому имели покорение и послушание, не би предал нас бог в р це агареном, да досаждают нам и да биют нас и да наричат нас, како не познахме бога. И тако люти и горки досади тръпиме от них, и ни една мъзда не имаме, защо от непокорство наше тръпиме досади от агарени. Дуде имахме благочастиво царство, грък не покори се болгарину, тако и болгарин не покори се грьческому цару. И когда виде бог нихно непокорство, узе от них царство и въсака власт и даде я агареном. И рече господ: „Дадох вам царство и господство и вие не кете един другиму да се покорите, и аз да предам вас в руце нечестиви и сас сила да се покорите нечестивому, и да нарича вас неверни и безаконици, и какво да не знаите никако бога. Така сътвори вам непокорство ваше да сте под послушание и покорение нечестивому цару.“

* * *

Вънимаите себе, кои [сте] в руце турски, да имате тръпение и да не предаете свою веру, но до конца да удръжите чисто свою веру и да приемлете от бога венец. И да се не убоите да речете: „Многу есме грешни и не хоще бог нас простити, того ради подобре да се потурчим. И тако отпал есам от бога и того ради да се потурчим." Никако тако да не речете. И егда прилучит се и речут ти агарене: „Да похулиши на Христа, хощеме да те посечеме", и ти помоли се богу и речи: „Господи Исуси Христе, колико съгрешил есам от юности моем доселе, ти же, ако человеколюбиви, сподоби ме да приму съмърт ради твое човеколюбие." И тогда, аще те коначно убиют, яко прежни мученици нарицаеши се и хощеши заедно със них да се радуваши. Аще ли убоиши се и предадеши свою веру и оскврънищ свое кръщение, хощет да те кръстит Христос в негасими огън . . Да не будет нам тежко на тоя свет. Тесноти и досади и беди от человеци и от бесове васа да претърпиме. Аще прилучит се, и съмръът да примем ради любов Христова.

КНИЖОВНИКЪТ ТОДОР ВРАЧАНСКИ НЕ Е ТЕОФАН РИЛСКИ

Всичко по-съществено за дейността на двама български книжовници от втората половина на XVIII в. — поп Тодор Врачански и Теофан Рилски — изнесох в своята книга „Съвременници на Паисий“ (Част втора, София, 1964 г.). Там посочих познатите ми техни ръкописи (отделно за поп Тодор и за Теофан Рилски), говоря за общи черти в заниманията им, за връзки между тях, за лично познанство и влияние. Това схващане не споделя Васил Харизанов, както се вижда от статията му „Тодор Врачански — Теофан Рилски“, отпечатана във в. „Отечествен зов“ (Враца, 1972, бр. 81, с. 11). Изхождайки от факти, дадени в моята книга, авторът заключава: „Следователно от казаното дотук е видно, че поп Тодор Врачански и Теофан Рилски са едно и също лице.“ Основание за това му дава една приписка в ръкопис от 1772 г. (намиращ се в Окръжния музей — Враца, № 51/1969): „Поп Теодор от град Враца. Потом Теофан, монастир Рилски, в лето 1772“. Харизанов коментира: „Тази приписка и написаният текст след това ни позволяват да смятаме, че поп Тодор Врачански около 1772 г. е станал Теофан Рилски, т. е. от свещенически сан е преминал в монашески.“ И по-нататък: „Това наше твърдение се доказва с приписката . . . в дамаскин — сборник от слова от 1789 г.: „Исписах сию книгу у град Враца 1789 поп Тодор ермонах непотребни.“ Трето негово съображение, но не и исторически факт е мисълта, че до 1772 г. поп Тодор пише под това си име, а след 1772 г. пише под име Теофан. По думите на Харизанов „не може да се приеме твърдението, че Теофан Рилски е ученик на поп Тодор Врачански. Не може две лица да имат такъв еднакъв почерк, който дори по калиграфски път потвърждава единство.“

Такива съображения изнася авторът в подкрепа на тезата си. Аз не я споделям не за това, защото е в разрез с мое изказано схващане, а защото не е убедителна, защото е теза изкуствена, предварително поставена и после са дирени факти, които биха я

подкрепили. Ако Харизанов беше изнесъл поне един нов факт, пряко свързан с поп Тодор и Теофан, въз основа на който би могло да се говори, че в случая става дума за един и същ книжовник, аз безусловно ще коригирам схващането си. Но такова нещо в статията му няма. По силата на това аз оставам на своето предишно разбиране. И понеже в книгата може би не е развита достатъчно убедително моята мисъл, което именно е дало основание на Харизанов да изкаже друго мнение, считам за необходимо тук да дам някои допълнителни съображения, изградени предимно въз основа на познатите факти, като изнеса и някои нови факти. Това правя преди всичко с оглед за изясняване на един важен въпрос из книжовното развитие на нашия народ през XVIII в. Отговорът ми ще бъде конспективно даден в следните точки:

1. За приписката от 1772 г.: „Попъ Теодоръ от градъ Враца: Потомъ Теофанъ монастиръ рилски: въ лѣто 1772“, която значи: „Поп Тодор от град Враца (писа). После (писа) Теофан (от) манастир Рилски, в лето 1772.“ Според Харизанов във въпросната приписка нямаме означаване на едно и също действие — писане на книга, извършено от две различни лица — поп Тодор и Теофан, а имаме означаване две имена на едно и също лице: поп Тодор . . . потом Теофан. В църковния живот наистина практика е, когато човек става монах, да променя своето светско име. Въпросната приписка обаче не е свързана с такъв случай, тя чисто и просто ни известява, че извънредно големият ръкопис (около 650 листа голям формат) е дело на двама книжовници, които изобщо се подпомагат в книжовната си работа — отначало пише поп Тодор, а след това [потомъ] пише Теофан, монах от Рилския манастир. И тъкмо затова двамата книжовници дават пояснение кой откъде е: „попъ Теодъръ от Враца. Потомъ Теофанъ (от) монастиръ Рилски“. Разграничението е дадено.

2. Но ако това не е достатъчно, нека погледнем на самия ръкопис. За него в книгата си пределно ясно съм казал: „Има три отделни пагинации (за тях изобщо Харизанов не споменава). Липсват листове в началото, вътре и в края. Работен е от поп Тодор и неговия ревностен последовател Теофан Рилски . . . Поточно казано, Теофан участвува в преписването на втората и третата част на книгата — неговото писмо е малко по-едро в сравнение с другото, също и мастилото е по-черно“ (с. 92). Харизанов не е обърнал внимание на този пасаж, а той е важен при разглеждането на въпроса за авторство на ръкописа. При повторното ми отиване във Враца (юли 1972 г.) отново прегледах ръкописа с оглед схващането на Харизанов, с

когото разговаряхме по въпроса. Това разглеждане не промени предишната ми оценка, напротив — укрепи я не само относно различието на писмото на двамата книжовници, макар приликата да е голяма. До лист 560 е първият ръкопис, дело на поп Тодор. На този лист на долното поле има неизцяло запазена приписка: „Теофан Рилски непотребни ни богу, ни человеком", както той често пише за себе си. Веднага след това започва вторият ръкопис, с нова пагинация, за съжаление с изгубен лист първи, дето вероятно е имало някаква бележка съобразно с практиката на епохата.

И така книгата е комплектувана от три различни ръкописа, всеки със своя пагинация, а после са събрани в едно книжно тяло. Така погледнато, става по-ясен смисълът на приписката в ръкописа от 1772 г. и особено на думата потомъ. Гореприведената приписка вероятно означава, че тук свършва ръкописът на поп Тодор, че оттук нататък започва ръкописът на Теофан Рилски. При такова положение трябва да приемем, че приписката е нанесена след комплектуването на трите ръкописа. Но тук по-важно е друго — книжовникът Теофан сам се назовава Теофан Рилски, не казва, че някога бил поп и че се е наричал Теодор. Защо на едно място книжовникът, ако е едно и също лице, ще се назове Теофан, а на друго място ще отбележи и двете си имена — поп Теодор, после Теофан? Тук има нещо по-важно — на л. 560 се легитимира под име Теофан, а чак на л. 42 от втората пагинация се представя с двете си имена.

3. Познати са случаи на преименования на духовни лица, обаче означаването на новото име не се дава така, както счита Харизанов. Само един пример — много активният български книжовник от XVI в. Висарион Дебърски в свой ръкопис от 1551 г. изрично отбелязва за себе си: „Исписа сию божественую книгу убогии в иноцех и богати в гресех йеромонах Висарион и преименовании Варлаам." Един пример за означаване на общо книжовно дело — в ръкопис от 1516 г. е казано ясно: „Поче монах Висарион и довърши монах Венедикт."

4. Харизанов цитира думите на поп Тодор от 1789 г.: „Исписах сию книгу у град Враца 1789 поп Теодор ермонах непотребни", но ги тълкува неточно, като взема под внимание само думата ермонах, а изпуща, че преди това сам книжовникът се е нарекъл „поп Теодор". А нали поп Теодор „около 1772 г. е станал Теофан Рилски"? — Харизанов смесва две неща. Като излиза от факта, че по-късно, по едни или други житейски обстоятелства поп Тодор наистина е станал йеромонах, той (Харизанов) взема този духовен сан и го преплита с името на Тео-

фан. По-правилно е да смятаме, че „поп Теодор ермонах“ е станал монах независимо от съществуването на монах Теофан, негов ученик и последовател.

5. Книги на поп Тодор с това негово име има и след 1772 г.— напр. от 1775, 1789 г., а не само до 1772 г., както пише Харизанов. А това е важен факт, който не трябва така леко да се отминава.

6. Освен общия ръкопис от 1772 г. не е известна друга книга на Теофан, писана преди 1775 г., но такава продукция той безусловно ще е имал. Естествена предпоставка за това е, че Теофан е сътрудник на поп Тодор. Освен това за някои от ръкописите му няма вест кога са работени.

7. Книжовната дейност на поп Тодор протича предимно във Враца (по сегашни вести), а Теофан Рилски пише книги на няколко места — Враца, Пазарджик, Белово и др. Това е съвсем естествено за него — като рилски монах той трябва да пътува из страната, а поп Тодор е свързан със своята енория във Враца.

8. Още през 1775 г. поп Тодор се оплаква: „Прежде пишех без очила, беше лесно, а сега не могу, но със очила писую и многомие труд.“ Това подсказва, че книжовната му дейност след тази година ще да е намаляла. Най-късно датирана негова книга е позната от 1789 г., сиреч 15 години след оплакването му. Най-късна вест за книга на Теофан (по сегашни данни) е от 1791 г. При това положение — здравно състояние и напреднала възраст, — ако всичко, което Теофан е написал и което съвсем не е малко, отдадем на поп Тодор, притурено към неговото засвидетелствувано книжовно наследство, получава се огромна книжовна продукция, за която основателно може да се съмняваме, че е по силите на един човек, колкото той и да е трудолюбив и любознателен.

9. Поп Тодор е продал няколко книги, писани от Теофан Рилски (напр. през 1790, 1800 г.), което подсказва, че той е търсен като известен книжовник, който може да задоволи искане за даден ръкопис, макар и като посредник.

10. Всички, които говорят за поп Тодор, го наричат поп Тодор, а не йеромонах Теофан. Така е преди и след 1772 г., която Харизанов приема за пределна в това отношение (приписки от 1790, 1800 г.).

11. Казах, приликата между почерците на двамата книжовници е голяма, което може да въведе в заблуждение изследователя. И все пак се забелязва известна разлика в техните ръкописи: поп Тодор пише по-сгъстено, с по-ситни букви, с по-малък интервал между думите и редовете; у Теофан писмото е по-едро, по-реха-

во, има повече въздух по страниците. Близостта в почерците ви наги е налице, когато говорим за определена книжовна школа. Такива примери има немалко с наши ръкописи, напр. ръкописи на Етрополската книжовна школа, Аджарската школа, Котленска книжовна школа и др. В случая с основание може да говорим за Врачанска книжовна школа, главен представител на която е поп Тодор Врачански.

12. Още един пример за почерка, подкрепящ мисълта за Врачанска книжовна школа. Във Враца все по времето на поп Тодор, през втората половина на XVIII в., работи още един труженик на перото—поп Йоан. Засега той е познат само с ръкопис от 1788 г. Неговият почерк също показва прилика с почерка на поп Тодор, макар не толкова много, както е приликата между почерка на поп Тодор и Теофан Рилски.

13. Разбира се, поради голямата прилика между почерците възможно е някои от ръкописите, по които няма изрична бележка от кого са писани, да бъдат погрешно отдадени на единия или на другия книжовник. Но за общото развитие на нашата книжнина това няма особено значение, по-важно е фактите да бъдат известни, да бъдат използувани.

НЕИЗДАДЕН ПРЕПИС НА СТАРОБЪЛГАРСКОТО СЪЧИНЕНИЕ „СОЛУНСКА ЛЕГЕНДА“

Както днес, така и през средните векове Кирил и Методий са се ползували с голяма известност. Причина за това е тяхното велико реформаторско дело, основа за изграждането на една нова култура — славянската, която започва да се развива редом с многовековната римска и византийска култура. За това допринася и тяхната смела борба в защита на своето революционно дело, която те водят с цялата си душа и в която изгарят. Тази всеотдайност на свещената борба за защита на славянската писменост и култура е направила силно впечатление на съвременниците им— и на верни последователи, и на заклети врагове.

Главна заслуга за ранната прослава на Кирил и Методий имат техните верни ученици, които описват живота и борбата им, величаят делото им, бранят го от врагове. Съгласно книжовната практика на средновековието (Рим и Византия) те създават пространни и кратки жития за Кирил и Методий, химнични творби— служби, силно емоционални похвални слова. Особено големи заслуги в тази насока има Климент Охридски, най-активният техен ученик като обществен деец и книжовник. Кирило-Методиевото дело прониква и в други творби на епохата, посветени на техни ученици (Климент Охридски, Наум Охридски), то е обект на оценка от философа на епохата Йоан Екзарх (X в.), то е тема на страстната публицистична творба на Черноризец Храбър „За буквите“ — уникално съчинение не само в нашата стара литература, но и в историята на останалите средновековни литератури. Важен фактор за това е ранното им обявяване от българската църква за светци (Кирил умира в Рим на 14 февруари 869 г., а Методий във Велеград, Великоморавия на 6 април 885). За светци ги възприемат по-късно и останалите православни народи: руси, сърби, румъни, което е причина в техни ръкописи да се включват съчинения за славянските апостоли.

Подхванатa с жар и любов още от техните съвременници,

прославата на Кирил и Методий, на тяхното епохално дело в историята на човечеството продължава и през следващите векове. Продължава преди всичко чрез преписване и разпространение на възникналите през IX—X в. старобългарски съчинения за тях. Но преписването на тези старинни творби не е единственият израз на уважението към Кирил и Методий — явяват се и нови съчинения за славянските просветители, по-обширни или по-кратки. И нещо още по-важно — за Кирил и Методий вече почват да пишат не само български книжовници, но и чужди културни дейци — руси, сърби, хървати.

Блестящ пример за прославата на Кирил и Методий виждаме в техните пространни жития, които много учени отдават на перото на бележития им ученик Климент Охридски. В Методиевото житие например е казано: „Учениците му го поставиха в ковчег, отдадоха му подобаващи почести... Събра се много народ от безчислено множество, хора, които го изпроводиха със свещи, плачейки за добрия учител и пастир: мъже и жени, малки и големи, богати и бедни, свободни и роби, вдовици и сираци, чужденци и туземци, недъгави и здрави — всички оплакаха онова, който беше всичко за всички, за да спечели всички."

Тази висока оценка на съвременника намира голямо покритие в историята на славянските народи, главно на българския, руския и сръбския. Те заживяват с плодовете от делото на Кирил и Методий, организират своя държава и църква, изграждат своя култура и литература, свое изкуство, включват се в общото културно развитие на Европа и на човечеството, дават своя ценен влог в това развитие. Те остават верни на историческото преобразователно дело на славянските просветители, на залегналите в него прогресивни тенденции за демократизация на културния живот, в основата на който трябва да залегне живият народен език. В своето историческо развитие те непрестанно и организирано поддържат любовта към Кирил и Методий, укрепват славата им чрез църквата и книжнината, не само поддържат вековната кирило-методиевска традиция, но и я обогатяват с ново съдържание, например с нейното проучване.

Тази именно дълбоко вкоренена любов и традиция към историческото дело на Кирил и Методий е причина да се явят много съчинения или кратки вести за тях в старите славянски ръкописи (X—XIII в.). Такива материали се срещат извънредно много, предимно в ръкописи от XV—XVII в., главно руски. Жанрово те са разнообразни: жития (пространни и кратки (проложни)), похвални слова, служби, кратки упоминания, текстове за тях в исто-

рически съчинения — хроники, летописи, съчинения за други исторически дейци през средновековието, в полемични трудове и пр.

Тези разнообразни жанрово и тематични творби за Кирил и Методий са интересни в още едно отношение — сочат мястото, дето те възникват или дето проникват, говорят за географското разпространение на ръкописите, свързани със славата на нашите просветители, говорят за обаянието от делото им, за почитта към него чрез съхраняването на ръкописите. Да се отбележи това географско разпространение на вестите за Кирил и Методий тук е невъзможно. Ето защо ще посоча само вести, свързани с двете пространни жития на Кирил и Методий. Извършените досега археографски издирвания от многобройни учени (наши и чужди) свидетелстват за наличието на 48 преписа от житието на Кирил Философ (XV—XVIII в.) и 15 преписа от житието на Методий (XII—XVII в.). Писани са на различни места, най-вече в манастири, главно в Русия.

Най-старият препис на житието на Кирил Философ е от 1469 г. и е направен от продуктивния старобългарски книжовник Владислав Граматик в Жеглиговския манастир „Света Богородица" в Скопска Черна гора. Ръкописът сега се съхранява в Загреб, Югославянска академия, № III. а. 47. Най-старият препис от житието на Методий е в руски пергаментен ръкопис от XII в. — сега в Москва, Държавен исторически музей, № 1063.

Пълни преписи от Кириловото житие се намират в: Рилския манастир, ръкописен сборник на Владислав Граматик от 1479 г.; Москва, Държавна библиотека „Вл. Ил. Ленин": ф. 113 — Волоколамски манастир, № 193 (59), XV в.; Олонецка семинария, № 9 (Музеен № 1770), XV—XVI в.; ф. 205, № 342, XVI в.; ф. 299 — Тихонравов, № 145, XVII в; ф. 304 — Троицко-Сергиева лавра, № 674 (411), XVII в.; ф. 310—Ундолски, № 330, XVII в.; ф. 247 — Рогожка сбирка, № 636, XVII в.

Москва — Държавен исторически музей: Чудовия манастир, № 179, XVI в., № 311 (9), от 1600 г.; Синодална библиотека, № 175, XVI в., № 987, XVII в., № 991, XVII в.; № 702 от бившата сбирка на Царски, сега сбирка Уваров; сбирка Барсов, № 1647, XVII—XVIII век.

Москва — Държавен централен архив на стари актове (ЦГАДА), ф. 381, № 57, XVII в.

Лвов — сбирка Петрушевич, № 8, XV—XVI в.; № 9, XVII — XVIII век.

Вилно — Библиотека на Литовската академия на науките: ф. 19 — Публична библиотека, № 80, XVII в.

Ленинград — Държавна публична библиотека „Салтиков-

Шчедрин: фонд Софийска библиотека, № 1385, XV в., № 1288 (478), XV в., № 1318, XVI в., № 1356, XVI в., № 1335, XVI в., № 1455, XVI в., № 1307, XVI—XVII в.; ф. Соловецки манастир, № 619 (503), XV в., № 620 (501), XVI в., № 626 (509), XVI в., № 849 (959), XVII в., № 621 (502), XVII в.; ф. Кирило-Белозерски манастир, № 57/1134, XVI в., № 14/1253, XVII в; ф. Буслаев, № 44, XVI в.; ф. Вяземски, № Q.10, XV—XVI в.; ф. Погодин, № 957, XVI в., № 1131, XVI в.

Ленинград — Академична библиотека: ф. Архангелска семинария, № 50, XV—XVI в.; ф. Николски, № 264, XVI в.; ф. Архангелска сбирка, № Д. 242, XVII в.

Букурещ — Академична библиотека, № 135, XV—XVI в.

Рим — Ватиканска библиотека, Vat. Slavo 12, XVIII в.

Хилендарски манастир, № 444, XVII в.

Фружка гора (Югославия), манастир Хопово, XVI в.

Преписи от Методиевото житие се намират в:

Москва — Държавна библиотека „Вл. Ил. Ленин": ф. 304— Троицко-Сергиева лавра, № 666, XVI в.; ф. 173 — Московска духовна академия, № 198 (596), XV—XVI в., № 93, XVI в., № 63 XVII в.; ф. Егоров, № 279, XVI в., № 44, XVI—XVII в.

Москва — Държавен исторически музей: Успенски сборник, XII в., № 1063 (стар № 175); ф. Синодална библиотека, № 91, XVI в., № 993, XVI в., № 804, XVII в.; ф. Уваров, № 1043, XVI в.; ф. Чудовски манастир, № 313 (11), от 1600 г.; Барсов, № 1647, XVIII в.

Москва — Централен държавен архив на древни актове (ф. 381, № 420, XVII в.)

Ленинград — Държавна публична библиотека: ф. Соловецки манастир, № 630 (512), XVI в.

Стари славянски ръкописи, съдържащи вести за Кирил и Методий, има още в Англия, Франция, Италия, Австрия, ГДР, ФРГ, Испания, Полша, Чехословакия, Финландия и др. Широкото географско разпространение на такива ръкописи добре говори за славата на Кирил и Методий през средновековието и за проявения научен интерес в ново време към великото им обновително дело в културното развитие на човечеството. Потвърждава се изразът, често срещан в старобългарски съчинения, че имената на славянските просветители се разнасяли „от изток до запад и от север до юг".

* * *

Между многото съчинения за Кирил и Методий, възникнали през средновековието, е и прочутият в науката разказ „Солунска легенда". Под формата на автобиография (съвсем кратка) Кирил Философ разказва как попаднал сред българите, научил техния език и им съставил азбуката. Когато българите узнали за неговото дело, те воювали продължително време за освобождението му от гърците, понеже бил задържан от тях. Неизвестният книжовник възвеличава своя български род, за който дори прокарва тенденция, че е богоизбран, а подценява гърците, представени като врагове на българите. Тази идейна наситеност на легендата дава основания на някои учени да смятат, че тя е написана по време на византийското робство (XI—XII в.). Самото написване на легендата е свързано с разпространения култ към Кирил Философ, с известността му сред българското население и с борбата на българския народ за културно и политическо утвърждаване.

Тази старобългарска творба е въведена в науката много отдавна — първата й публикация е от 1856 г., дело на българския възрожденец Йордан Хаджиконстантинов — Джинот (Гласник Друштва српске словесности, VIII, 1856, с. 146—147). Легендата поражда много спорове сред учените — кога е написана, достоверност, авторство, извори и пр. Тези спорове и днес продължават. Преглед на научното състояние на проблема направих в своята книга „Из старата българска, руска и сръбска литература" (ч. II, 1967, с. 44—62), поради което тук го отминавам. Ще кажа само, че две са главните схващания: 1) Легендата е възникнала през XI—XII в. и 2) Легендата е творба от XIV в. Въпросът остава все още открит в научното дирене. Аз се придържам към схващането за по-късното възникване на „Солунската легенда", защото тя показва общи тенденции с други легенди, появили се именно през този век и получили тогава голямо разпространение.

Днес е едно безспорно — известните сега преписи от „Солунската легенда", както и другите исторически и литературни извори все още не са достатъчни за решаването на въпроса, макар че вече над 120 години той е предмет на научно изследване. Нужни са още извори и преди всичко издирване и обнародване на нови, неизвестни досега преписи от тази творба. Именно за един такъв препис тук става дума.

Този препис се намира в ръкопис от XVI в. — сбирката на манастира „Николац" край Бяло поле в Черна гора (Югославия). За него съвсем кратко известие даде проф. Владимир Мошин още

през 1961 г. в своя опис на манастирската ръкописна сбирка.[1] Като описва съдържанието на един сборник със слова, поучения и апокрифи (общо 477 листа осмина, 21×14 см., с липси в началото, в който са включени около 50 съчинения), под № 21 той отбелязва „Слово Кирила Философа како увери блгаре“ (Брегалничка легенда)“. Минават вече 20 години откак се появи това известие, а текстът на легендата все още не е обнародван. Както казах, всеки неин препис има значение за изясняване историята и ролята на легендата, поради което и този препис трябваше досега да бъде публикуван.

Ръкописният сборник от сбирката на манастира „Николац“ е с богато и разнообразно съдържание — в него са поместени похвални слова за прочути християнски празници или за прочути църковни дейци (например слова от Йоан Златоуст, Йоан Дамаскин, Василий Велики и др.), послания против латините, разкази из „Физиолога“, апокрифни съчинения (Видение Исаево, Откровение Йоаново, Слово за Сивила, Откровение Варухово, Слово за суетния живот и др.). По съдържание той много се схожда с другите ръкописи, дето също се намира „Солунската легенда“, най-вече с Тиквешкия и със Софийския сборник, познати по-пълно на науката. Сборникът по съдържание напомня за сборниците на Владислав Граматик и Мардарий Рилски—и двамата работили в Рилския манастир.

По моя молба Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София получи преди една година микрофилм от целия ръкопис, чието богато съдържание буди голям научен интерес: той е важен за проследяване историята и разпространението на енциклопедичните сборници в южнославянските литератури, за връзката между тях, за връзки в дейността на южнославянски книжовници и пр. В него има няколко съчинения, които заслужава да се обнародват, рядко срещани преписи на апокрифни творби.

За нас най-ценни са две съчинения, свързани с нашата история и литература. Едното от тях е разширена преработка на познатия апокриф „Видение Исаиево“, по неговата българска редакция, тук под наслов „Сѣго Ісаіе пророка w бѣдѫщихъ лѣтѣхъ и w цр҃ѣмь сказаніе до антихриста, иже хощет бытн“ (л. 58 об-66).

[1] Вл. Мошин. Ћирилски рукописи у манастиру Никольцу код Бијлог поља. — Историјски записи, XIV, књ. XVIII, св. 4. Титоград, 1961, с. 697—698, № 52(39). Мошин приема, че ръкописът е от края на XV в., но според мене той е от XVI в. — за това говори неговата графика, както и наличието на водни знаци от 1487 и 1493 г.; по почерк се свързва с други ръкописи от XVI в.

Начало: „Въстанет цр҃ь а҃з. [37], именемь Гордіе и подрекломь Читочинь. Ть изиждет ѡ сльнъчнаго града поль христіанина, а поль поганина...“ Тази компилация заслужава да се обнародва в съпоставка с апокрифния разказ.

Второто важно за нас съчинение е добре познатата в науката „Солунска легенда“, която тук е под заглавие „Слово Кирила Философа како увери блгаре“ (л. 185—188). Начало: „Бѣше рожде(ніе) мое въ Кападокын и вченіе мое въ Дамасцѣ.“

Засега легендата е позната само по четири преписа: 1) Тиквешки (XV—XVI в.); 2) Йордан Хаджиконстантинов — Джинот (XVI—XVII в.); 3) Препис от с. Търново (Кривопаланско); 4) Софийски (XVI в., ръкописът е сръбски по произход, София — Църковен историко-археологичен музей, № 1161). Има библиографски вести за пети препис със заглавие: „Слово Кирила Философа како увѣри блъгарыи“ (вж. в. „Съветник“, I, 1863, бр. 17 от 15 юли, с. 4). От всички познати наслови на преписите на легендата единствен този наслов се покрива с наслова в Николашкия ръкописен сборник: „Слово Кирила Философа како увери блгаре“. В другите преписи имаме: „Слово Кирила Философа како увери словинию, рекше блъгаре“ (Софийски препис), „Слово Кирила Философа како увери булгаре“ (Тиквешки препис), „Слово Кирила славенца солунскаго философа бугарскаго“ (Хаджиконстантинов препис), „Слово Кирила Философа“ (Търновски препис). Съпоставен с другите преписи, Николашкият препис не показва значителни различия. Пълният текст на „Солунската легенда“ по този препис ще обнародвам на друго място.

НЕИЗВЕСТЕН СТАРОБЪЛГАРСКИ РАЗКАЗ „ЧУДОТО С БЪЛГАРИНА КЛИМЕНТ“

На историческата и литературната наука много отдавна е известен старобългарският разказ „Чудото с българина Георги“. Освен в литературно-художествен план разказът се използува като извънредно ценен домашен (български) извор за разкриване и характеризиране на някои моменти от онази героична епоха, с която се свързва втората половина на X в., по-точно с царуването на Симеон и неговите войни срещу унгарците. На тези негови качества обръщат внимание още първите издатели на разказа (И. И. Срезневски, Хр. Лопарев), а след тях и наши учени начело с В. Н. Златарски. В по-ново време, главно след Девети септември, се обърна по-голямо внимание на разказа като художествена творба, като важна и интересна творческа проява на нашата стара литература в нейния ранен период. Тази историческа и художествена стойност на разказа днес се увеличава, като се свърже с друг, неизвестен досега старобългарски разказ, подобен на него, а именно разказа „Чудото с българина Климент“. Веднага ще кажа — тези два разказа представляват като че ли две брънки от един по-голям цикъл разкази, свързани със Симеоновата епоха. От този цикъл днес ние знаем само два разказа (а доскоро знаехме само един), и то доста пространни, особено втория. Тъкмо този факт подсеща, че те може да бъдат част от нещо по-голямо, по-целенасочено.

Разказът „Чудото с българина Климент“ е, както казах, досега съвсем непознат на литературната и историческата наука. Но не само този факт определя големия научен интерес към него; този интерес се обуславя от обема и съдържанието на творбата. Като потвърждава някои моменти и подробности, за които се говори в „Чудото с българина Георги“, разказът изнася нови подробности, особено из все още народно-езическия бит на българина. Преди да посоча някои примери в това отношение, бих желал да кажа нещо друго — разказите за Георги и Климент имат един

и същ сюжет — войните на цар Симеон срещу унгарците от края на X в., сюжетно те се свързват. Това са първите оригинални разкази с военна тематика в нашата стара литература. Тях ги обединява и персонажът — дава се връзка в делата на Георги и Климент, говори се за един и същ железен кръст, с чиято помощ „стават" ред чудеса. Разказът за Климент е доста по-обширен от разказа за Георги.

Разказът за българина Климент се намира в руски ръкописен сборник от XV—XVI в., № 1783 (434) от сбирката на Уваров (Москва — Държавен исторически музей). Включен е в цикъл разкази за свети Георги. По тематика този цикъл разкази е единствен засега, познат в науката. Състои се общо от десет разказа (разказът за Климент е девети поред), характерна особеност на които е, че се намират в зависимост помежду си, дадени са като разказ в разказа. И в това отношение въпросният цикъл е нещо единствено и изключително не само в историята на старата българска литература, но и в историята на другите стари славянски литератури. И още нещо — като автор се сочи монах Ходул, който в края на повествованието говори доста обширно за себе си, за подбудите да напише повестта, за своите пътувания и впечатления, които излага. Неговите съждения са извънредно важна страница за творческата психология на средновековния писател.

Цялата творба на Ходул, която е доста голяма и носи наслов „Сказание о чюдесихъ святаго великаго и славнаго мученика Христова Георгиа", аз обнародвах на друго място.

Ще изнеса само някои подробности из разказа за Климент, които имат по-общ културно-исторически характер и тясно се свързват с българската действителност от X в. Поп Ефрем разказва за случки, научени от Климент. Климент имал обичай, когато наближи празникът на свети Георги, всяка година три дни наред да гощава бедни и близки в своя дом въпреки никой измежду членовете на семейството му да не носел името на светеца. Когато веднъж се разболял и усетил, че наближава смъртта му, той помолил поп Ефрем да отстрани всички присъствуващи, за да му разкаже своята тайна, за която поп Ефрем често го е питал, но той все замълчавал. А тайната е свързана с участието на Климент във войната на българите срещу угрите: „Отче попе, егда бяхомъ въ сѣчи оугорьстѣи съ княземъ, и яко ны оудолѣша и разгнаша ны, бѣжаша, азъ начахъ ни виджѣти ничтоже, по слухъ тому богъ, яко и живы коня своего не видяхъ. И начахъ тужити... Слышахъ от всѣхъ странъ тѫпотъ конѣи и врѣзание и стопание человѣкъ и крикъ." В такъв критичен миг той молил бог да му

изпрати свети Георги на помощ. Още не изрекъл молбата, чува някой мощен глас да казва: „Поимн человѣка сего и наставн и на путь.“ Чува глас, а не вижда никого. След известни приключения с неприятелски войници при него пристига на „бѣлѣ конѣ“ свети Георги в образа на юноша. Между тях се завързва кратък разговор. Свети Георги дава указания, които Климент изпълнява. Светецът иска от българина Климент не обещания, които се отнасят лично за него, а да се грижи за „братію инцаа и цръковныхъ служитель и от чина черническаго — то ж: тѣмъ послужи и напитан и милостиню подажь“.

Свети Георги му предсказва още: „Слышн же, Клименте, по семь оуже оудолѣетъ Семионъ князь врагомъ своимъ силою христовою.“ И нещо особено важно — дава му съвет какъв да бъде, когато се завърне при своите: „Храни сѧ от всего зла. Не похыщи инои женѣ, ни обиди вдовы, ни наснлуи сиротѣ, чюждему имѣнию не похощи, сану великоу не завиди, работному не притужан, но милуи, подаа имъ пицю и одежду, старыа свобожан за душю свою, да оулучишн милость и покон души своен, да не зайдеть слънце о гневѣ твоемъ. Не въздажь зла за зло.“ Когато Климент успешно се завърнал при своите, не забравил даденото обещание, ни „заповѣди, юже ми заповѣда свѧтын, не преступихъ“. Следва разказ за познатия железен кръст, вършещ чудеса.[1]

[1] Целият цикъл разкази под наслов „Сказание за железния кръст“ публикувах в сборника „Старобългарска литература“, кн. I, София, 1971, с. 121—155.

СЛОВО ЗА ЧЕТЕНЕТО НА КНИГИТЕ

С името на цар Симеон (893—927) се свързват два големи сборника с енциклопедичен характер. И двата са запазени по руски преписи и са известни под имената Симеонов (Светославов) сборник от 1073 и Симеонов (Светославов) сборник от 1076 г. Върху тях, върху тяхното съдържание и значение в развитието на българската и руската литература е писано много. През 1974 г. в Ленинград се проведе симпозиум с участието на съветски и български учени, посветен на сборника от 1073 г.; там е проведена конференция върху сборника от 1076 г. Въпреки богатата научна литература върху сборниците все още остават неизяснени редица въпроси, свързани с техния произход, първоизвори. Това особено важи за сборника от 1076 г., за който мнозина учени пишат, че е възникнал на руска почва. Изясняването на този важен въпрос обаче се нуждае от изнасяне на нови материали, нужни са нови извороведчески проучвания и по-широка съпоставителна работа. Тази работа трябва преди всичко да се изрази в дирене на преписи (ако не на пълно копие) на отделни съчинения, поместени в сборника. Колкото по-старинни са тези преписи, толкова по-ценни са те. Особено ценни ще се окажат преписи, открити в български, сръбски и румънски ръкописи, защото те ще допринесат за разкриване на тяхната връзка с руския препис от 1076 г., а следователно ще хвърлят светлина относно произхода на сборника.

Както е известно, досега пълно копие-препис на сборника от 1076 г. не е намерено; има само преписи на негови съчинения, поместени в руски ръкописни сборници — Измарагд, Пчела и др. Поради това всяка нова находка от този род има важно значение за историята и ролята на сборника в живота на българи и руси. Значението на такъв препис е още по-голямо, когато той се намира в южнославянски ръкопис, какъвто досега не е познат. В настоящото научно съобщение става дума именно за та-

към неизвестен досега южнославянски, по-точно български препис на началното съчинение в сборника, на съчинението за ползата от четенето на книгата.

Още първите руски учени, които проучват сборника от 1076 г. и пишат за него, обръщат внимание на съчинението „Слово нѣкоего калоугера о чьтеннии книгъ", с което започва самият сборник.[1]

Такъв препис е поместен в известния в славистичната наука „Панагюрски сборник", български ръкопис от XVI в., съдържащ много апокрифни творби (София — Народна библиотека „Кирил и Методий", № 433). Текстът е на листове 156 об — 158 и има заглавие: Изборникь, н коего чрьноризица слово.

Начало: Доброе, братіе, прочитаніе паче всѣкомоу христіанномоу. . .[2]

Макар тази вест да е направена достояние на науката от Б. Цонев още през 1910 г., досега тя оставаше неизползувана, никой от учените след него не пише за въпросното слово, а следователно не уточнява неговия произход и връзка с втория Симеонов сборник от 1076 г. Впрочем в българската научна книжнина няма специално по-голямо проучване нито за сборника изобщо, нито за това съчинение, нито пък текстът му е издаван у нас. Единствен Е. Георгиев отделя за него повечко редове в книгата си „Разцветът на българската литература в IX—X в." (С., 1962, с. 296). Той пише: „Слово на един калугер за четенето на книгите не е поставено случайно в началото на сборника; то служи като негов увод. Изтъква на преден план една важна задача на момента, в който образованието намира път към славяните. В епохата е особено нужно да се разясни значението на книгата, да се утвърди тя и в това отношение статията представя популярен паралел към забележителния „Проглас към евангелието", който призовава славяните да се обърнат към „писаното слово...". Трябва да обърнем внимание и на еднаквото начало на двата Симеонови сборника: първият (Сборник от 1073 г.) възпява в увода си „книголюбието", докато вторият, от 1076 г. (който навярно е възникнал по-рано, докато Симеон е бил още княз), изтъква ползата от четенето на книги и поучава как трябва те да се четат. Статията е написана умно и със замах."

Добре известно е, че в науката има спор относно произхода на сборника от 1076 г. — спори се дали първоначално е бил на-

[1] А. Х. Востоков пръв обнародва част от словото в „Славянская хрестоматия", издадена от И. Пенински (СПб., 1828, с. 252).
[2] Б. Цонев. Опис на ръкописите . . . I. С., 1910, с. 447.

писан в България за цар Симеон и после пренесен в Русия, дето от него е направен препис през 1076 г. за княз Светослав, или е възникнал в Русия, като не се изключва все пак да са използувани и някои български ръкописи, отнесени там. За разрешаването на този проблем важно значение има и наличието на български и изобщо южнославянски преписи от съчинения, поместени в сборника от 1076 г. Един от тях е преписът на „Слово за четене на книгите" в Панагюрския сборник.

В леко изменен вид това съчинение се среща в старата руска книжнина — някои пасажи са изпуснати, други са прибавени, включени са още имена, които се сочат на славянските книжовници като примери за подражание — Ефрем Сирин, Григорий Богослов и др. Понеже не разполагам с текста на всички преписи, които днес са ми известни, тук ще посоча преписите, без да ги разделям на първична и вторична редакция.

И така освен преписа в Симеоновия сборник от 1076 г. мога да посоча и следните преписи:

1. В ръкопис от XV в., № 886 от сбирката на Н. П. Погодин (Ленинград — ГПБ), л. 8. В наслова е даден под името на Григорий, папа римски (вж. А. И. Соболевский. Два русских поучения с именем Григория. — Известия ОРЯС, XII, 1907, кн. I, с. 252).

2. В руски ръкопис от 1514 г., № 1777 от сбирката на Уваров (Москва — ГИМ), л. 1. В наслова е даден също под името на Григорий, папа римски (вж. А. И. Соболевский. Пос. съч., с. 252). И при двата преписа Соболевски не дава текстови извадки.

3. В руски ръкописен сборник Златоуст, от 1555 г., № 182 от сбирката на Румянцовския музей (Москва — ГБЛ), л. 252—253: Слово о почитании книжномъ (вж. А. Х. Востоков. Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музеума. СПб., 1842, с. 231).

4. В руски ръкопис Златая цепь, XVI в., № 13 от сбирката на Николски (Ленинград — Академична библиотека), л. 7—8: Нже въ стыхъ отца нашего Григорія папы римскаго о почитании книжнемь.

5. В руски ръкописен сборник — Патерик печорски, XVI в., № 86 от сбирката на Публичната библиотека във Вилно, л. 284: Слово Іоанна Златоустаго о почитании книжнем (вж. Ф. Н. Добрянский. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки. Вильно, 1879, с. 282). В ръкописа има и други съчинения, препо-

ръчващи четенето на книгите, като се свързват с имената на Йоан Златоуст и Ефрем Сирин.

6. В украински ръкописен сборник, от XVII в., № 4713 от сбирката на Иван Франко (Киев — Институт „Т. Шевченко"). На с. 511—513 (така — страници, а не листове) словото е дадено като творба на пророк Давид: Слово стго Двда пророка о книгахъ.

7. В руски ръкописен сборник № 35 от сбирката на Московската духовна академия л. 77: Слово стго Григорія папы римскаго (вж. О. М. Бодянский. О времени происхождения славянских письмен. М., 1855, с. XVIII. Примечания).

8. В руски ръкописен Златоуст, № 18 (146) от сбирката на Московската духовна академия, за което известява Николски, като казва, че словото нерядко „надписывается иначе, напр. в Златоустниках: въ неделю 1-ю слово Иоанна Златоустого о почитании книжном (Леонид. Рукописи Московской духовной академии. Вып. II, № 18 (146), с. 102) и т. под. (вж. Н. К. Никольский. Материалы для повременного списка руских писателей и их сочинений (X—XI вв.). СПб., 1906, с. 202).

9. В руски ръкопис от сбирката на Вяземски, XIX в., № CVII, което известява Николски: „Кроме Изборника Святослава 1076 г. (...), слово некоего калугера встречается в многочисленных списах Златоуста, но в редакциях неоднообразных (срв.: Рукописи кн. Вяземского, № CVII, с. 112—113, сборник XIX в.). Списки Златоустника надеемся перечислить в одном из далнейших выпусков настоящего труда" (вж. Н. К. Николский, Материалы..., с. 203).

В текстуално отношение двата преписа на „Слово за четенето на книгите" — в сборника от 1076 г. и в Панагюрския сборник — са съвсем близки, почти еднакви. В Панагюрския препис има някои пропуски на изрази и думи, може би неволни грешки или пък се дължат на подложката, от която е преписвано. Има доста морфологични разлики, напълно естествени за български книжовен паметник от XVI в. Например още в самото начало е пропусната думата книжьное. Изпусната е фразата: Не речи оусты тъчью нзглаахъ, нъ и въ сърдьци съкрыхъ, да не съгрѣшѫ тебѣ" и др. Има замяна или промяна във формата на думи:

Сборник 1076 г.	Панагюрски сборник
почѣтаные	прочитаніе
трищьдъı	трн кратн

съгрѣшѫ	съгрѣшаѫ
нстнньнѣ	нстыннаго
оуздд	оуза
кннгы ѧ	кннгн
съставнть	ставнт
правьдннкъ	кннжннкь
почнтанна	пооученна
вонноу	вонныкоу
размыслъ срдчьнын	разоумъ н мысль
не съкрын	не скрн бо
нъ отъ разоума н ср̄дца	нѫ ѡ ср̄ца разоумъ
не пооучаѭштаѧ сѧ	не пооучѣтнсѫ
обрѣтаѧ	ѡтбрѣте
нарече	рече
сы такъ дарь	не такъ дъръ
послоушанмь	послѣшаѫще
разоумьнымa	оумннма
оушнма	ѡтчнма
снлоу	снль
послоушан ты	послоушатн
жнтыѧ	жнтн
многъ	мнозѣхь
съпьрва	нспрьва
подвнгноущасѧ	подвнгше сѫ
стын̄хъ кннгь	стнмь кннгамь
н снмн подвнгнѣмъсѧ	н мнсльнним подвнгнѣм сѫ
боудемъ	ведемь

Срещат се и някои добавени изрази. Например: грьтанн моемоу; о христѣмь бозѣ нашемь, емоуже слава съ о̃цемь н сн̃омь н нн̃ѣ.

Няколко думи и за заглавието на тази творба. Тук също се забелязват разлики, имащи важно значение. В руския текст от 1076 г. словото се дава от името на „нѣкоего калоугера". В ръкописа думата калоугера не личи добре, но всички руски издате-

ли на паметника дават тази дума. В българския ръкопис от XVI в. вместо калоугера стои чрьноризца. Ето двата наслова: Симеонов сборник от 1076 г.: Слово нѣкоего (калоу)гера о чь(тенин) книгъ. — Панагюрски сборник: Изборникь. Некоего чрьноризца слово. Доколкото мога да съдя от снимките, поместени в изданието „Изборник 1076 года“ (Москва, 1965, рис. 4 и 5), вижда се, че разчитането на наслова не е точно или поне не е сигурно. Пък не е и пълно, защото след думата книгъ има още няколко букви, неотбелязани в изданието. Тук едва ли стои думата калоугера, защото навсякъде в същия ръкопис вместо нея се посочва думата чьрноризьцъ или чрьноризьцъ. Калоугер се сочи от издателите само в началото на книгата, в първия неин наслов. Повече по този въпрос няма да говоря, той е от компетенция на колегите-езиковеди. Ще отбележа само това, че дума калоугер е засвидетелствувана по други руски и южнославянски ръкописи от XIII в. насам (например Устюжска кормчая). Тя не се среща в най-старите български ръкописи (глаголически и кирилски). Липсва даже в „Беседа против богомилите“ от Презвитер Козма.

В наслова на съчинението за четенето на книгите, което намираме в Панагюрския сборник, е особено важно наличието на думата Изборникь. След думата Изборникь е поставена точка, а след това започва заглавието на творбата: Изборникь. Нѣкоего чрьноризца слово. Значи имаме работа с две обособени смисловни единици (понятия). Думата изборникъ е изключително рядка в старите славянски ръкописи. Позната е по Симеоновия сборник от 1073 г., в бележката на преписвача дяк Йоан: Написа Іоаннъ дякъ изборьникъ съ великоумомоу князю Святославоу. Тази дума е известна още по два стари руски ръкописа: Изборник до 1300 г. и т. нар. Паисиев сборник от XIV — XV в. Среща се и в Михановичевия хомилиар, ръкопис от XIII в., сръбска редакция.

Какво значи този факт? Откъде иде думата изборникъ в Панагюрския ръкопис, и то в пряка връзка с началното съчинение на руския ръкопис от 1076 г.? Думата е рядка и между южните славяни. Ясно е следователно, че трябва да се допуща нещо общо, някаква, макар и далечна връзка между тях. За пряка връзка и дума не може да става. Най-вероятно е сред южните славяни да е имало копие от Изборника от 1076 г. или ръкопис, близък нему по съдържание. От такъв ръкопис съставителят на Панагюрския сборник е заел въпросното „Нѣкоего чрьноризца слово“, както и още едно съчинение, включено в неговия сбор-

ник. При такова положение следва да допуснем, че южнославянският препис на сборника от 1076 г. е носел заглавие Изборникъ, че в него първо по място е било съчинението за четенето на книгите, както е и в ръкописа от 1076 г. Че такъв южнославянски препис на сборника от 1076 г. се е разпространявал на юг (между българи, сърби и румъни), се вижда и от обстоятелството, че в Панагюрския ръкопис има и друга творба, пряко свързана с ръкописа от 1076 г. Става дума за съчинението „Поучение на един баща към своя син", което идва непосредствено след „Нѣкоего чрьноризца слово", т.е. точно така, както е и в сборника от 1076 г. Ето двата наслова:

Сборник от 1076 г.

Слово нѣкоего о҃ца къ сно҃у своемоу словеса д҃шепользная.

Панагюрски сборник

ѡ нѣкоего ѡц҃а къ сно҃у своемоу словеса ѡ д҃ше полезнн.

На особеностите и значението на това слово-поучение тук няма да се спирам. То ще бъде предмет на друга публикация.

Сборникът от 1076 г. е руски ръкопис, но в него има чувствителни следи от български езикови черти, дължащи се на подложката, от която е преписвано. Това е добре известно в науката. По-важно в случая е да се изнесат някои по-старинни български езикови форми, които се срещат в Панагюрския препис на „Нѣкоего чрьноризца слово", като бъдат съпоставени със съответните места в Изборника от 1076 г.

Сборник 1076 г.

испытающтн
възнштють
не тьштнсѧ
дроугъна
г҃ают
словеса та
обращаѧсѧ
съгрѣшѫ
реко҃у
ороужние
да разоумѣю

Панагюрски сборник

испнтѫще
вьзнщѫт
не тѫщнсѫ
дроугнѫ
г҃ѫть
словеса та
ѡвращансѫ
съгрѣшѫ
рекѫ
ѡрѫжіе
да разоумѣѫ

глеть	глать
тысашта	тнсащ\
въсп тъ	въспѫт
въздрадоуѭсѧ	вьзрадоуѫсѧ
мъногоу	многѫ
послоушанмъ	послушаѫще
рекоуште	рекѫще
прнлежаахову	прнлежаха
начатъкъ	начѫтокъ
поуть	пѫть
творѫще	тв'рѫще
волю	волѫ

Примерите показват, че в редица случаи в Панагюрския сборник са запазени по-старинните български езикови черти, които в руския препис са с особеностите на руския език — например нспнтаѫще, глаголѫть, рекѫ, орѫжіе, рекѫще, пѫть, творѫще и др. Този факт на свой ред говори за наличието на южнославянски, респ. български препис на Изборника от 1076 г., от който книжовникът е заемал градиво. Такъв характер имат също съпоставките на текста и на другото съчинение в двата сборника — „Поучение на един баща към своя син".

* * *

В науката все още не е уточнен произходът на „Слово нѣкоего калоугера (чрьнорнзьца) о чьтенін книгъ". Преобладава схващането, че то е славянско съчинение; според едни учени възникнало е в България, а според други — то е руска творба. По думите на А. Х. Востоков това слово с „по-видимому, оригинальное произведение словенское, не перевод с греческого; и, может быть, относится к X или еще к IX веку, а потому оно особенно любопытно как выражение мыслей новопросвещенного словенина о драгоценной науке книжной, которую он приобрел вместе с християнством"[3]. Тази висока оценка заляга във всички изследвания върху сборника, появили се след Востоков, на които обаче няма да се спирам. Ще посоча само две-три изказвания на видни руски учени. Според Ф. Буслаев въпросното слово е „вероятно

[3] Цитирано по книгата „Изборник 1076 года". М., 1965, с. 11.

славянское сочинение. Замечательно, между прочим, по упоминанию о славянским первоучителе Кирилле Философе и о его житии"[4].

Н. Николски обобщава: „Указание на русское или по крайней мере славянское произхождение памятника можно усмотривать в словах: „Послушан ты житья святаго Василия и святаго Иоанна Златоустаго и святаго Кирила философа и инѣхъ многъ святыхъ..." Но содержание и словарный материал („съвѣдѣния" и т. под.) приближают памятник к болгарской письменности (срв. Златоструй) и к той мало изученной группе сочинений, которые сосредоточиваются на вопросах об учителях, о способах понимания книг и их прочитанньи."[5]

Въпреки извършената досега извороведческа работа гръцки текст на словото не е открит, което на свой ред потвърждава рано изказаната мисъл на Востоков за славянски произход на тази творба. Пък и едва ли би се намерил такъв гръцки текст в цялост, защото словото по съдържание тясно се свързва със славянска действителност. Особено важно в него е посочването името на създателя на славянската писменост Кирил Философ. В подкрепа на тази мисъл е и фактът, че познатите преписи на словото сочат няколко имена като автори на творбата: Иоан Златоуст (вилненски препис и др.), пророк Давид (киевски препис), Григорий папа римски (няколко преписа). Тук заслужава да се припомни следната мисъл на А. И. Соболевски: „О поучении Григория „папы римского" (...) можно сказать лишь то, что оно — один из вариантов слова „Нѣкоего калугера" о чтении книг, находящегося в Святославовом Сборнике 1076 года и принадлежащего, несомненно, южнославянскому автору"[6]. Важно е, че Соболевски изказва тази мисъл във връзка с вестите и своите схващания за книжовното наследство на старобългарския малко проучен писател Григорий Мних. Недоизказаната мисъл на Соболевски е, че Григорий Мних е може би автор на „Слово нѣкоего калугера о чтении книгъ". Темата на съчинението, простотата на разказа, неговият лек и понятен езиков изказ напомнят за характера на творчеството на този наш книжовник. Въпросът заслужава специално и по-основно проучване.

[4] Ф. Буслаев. Историческая христоматия. М., 1861, с. 299—300.
[5] Н. Никольский. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X—XI вв.), СПб. 1906, с. 202—203.
[6] А. И. Соболевский. Два русских поучения с именем Григория. — Известия ОРЯС, XII, 1907, кн. I, с. 252—253.

* * *

Наличието на две съчинения от Симеоновия сборник 1076 г., поместени в български ръкопис от XVI в., е показателно. Още по-показателно е, че в текстово отношение те се покриват със съответните творби в сборника от 1076 г., като показват някои типични български езикови особености. Този факт има важно значение относно първоначалното възникване на прочутия сборник от 1076 г. Изнесените материали укрепват тезата за български произход на сборника, отпосле пренесен и преписан в Русия през 1076 г., теза, както вече бе посочено, изтъквана от видни руски учени още от миналия век. Издирванията в тази насока трябва да продължават, да се оповестят още южнославянски преписи на творби, намерили място в сборника. Особено важно би било, ако се намерят преписи не от „Поучение за четенето на книгите“ и „Поучение на един баща към своя син“, които срещаме в Панагюрския ръкопис, а преписи от други съчинения, влезли в сборника от 1076 г. Така ще се разшири базата за наблюдения, сравнения и изводи за връзката между тях и руския сборник от 1076 г.

КЪМ ИСТОРИЯТА НА БОРИЛОВИЯ СИНОДИК

Изключително важен книжовен паметник в развитието на българската литература през XIII в. е прочутият БОРИЛОВ СИНОДИК, написан по повод решенията на църковния събор от 1211 г., свикан от цар Борил (1207—1218) и проведен в Търново. Главна цел на събора е да организира енергична борба срещу разрастващото се влияние на богомилите. Синодикът е съчинение, което се чете в черква през първата седмица на великите пости. В него са изложени решенията на разни вселенски и поместни църковни събори до VIII в., които разобличават „еретическите" учения и организират борбата срещу тях. Византийският синодик възниква през 843 г. при императрица Теодора, възстановителка на православието във Византия.

Бориловият синодик е запазен в два преписа — Палаузовски препис от XIV в. (Софийска народна библиотека, № 289) и Дриновски препис (в същата библиотека, № 432). Той е ценен историко-литературен паметник, ясно разкриващ културния и духовния живот в България в началото на XIII в.: дейността на първия църковен събор у нас, неговите решения, определени наказания на „еретиците" и пр. По-късно, през XIV в., към него бил притурен написаният с патриотично вдъхновение разказ за възобновяването на българската патриаршия през 1235 г. при цар Иван Асен II. Накрай се дава прослава на български царе, патриарси, митрополити, светци, а „еретиците" са подхвърлени на жестоки проклятия и вечна анатема. След „Беседа против богомилите" от Презвитер Козма и след списъка на забранените книги Бориловият синодик е едно от съчиненията в нашата стара литература, което ярко и силно изразява феодалната класова идеология, насочена в безпощадна борба против отрицателите на угнетяващия феодален строй. Синодикът величае царския институт, прославя постъпките на царя и неговите служители, стреми се към създаване на верноподаническо настроение към царския институт.

Най-големи заслуги за проучването на Бориловия синодик има руският учен М. Г. Попруженко, който дълги години беше професор в Софийския университет. Книга за Синодика той издава още през 1899 г., но коронен негов труд по въпроса е книгата му „Синодик царя Борила“ (Български старини, кн. VIII. Издание на БАН. София, 1928). Средищно място тук заема публикуването на текста на Синодика по неговите два познати преписа; проследена е подробно историята на Синодика — възникване във византийската литература, проникване в старата българска литература, история на двата преписа, научен интерес към тях.

Първо научно известие за единия от преписите на Синодика, т. нар. Палаузов препис, се появява в книгата на В. И. Григорович „Очерки путешествия по Европейской Турции“ (Казан, 1848): „В Габрово имах щастието да видя само един ръкопис, който беше за мене много полезен. Той принадлежи сега на г. Николай Палаузов, жител на Одеса, с когото се срещнах в родното му село; по-рано ръкописът принадлежал на духовника на селото Севлиево, което е близко до Търново. Ръкописът е 8°, на памучна хартия, писан е на полуустав, със знака ѫ, по времето на българския цар Иван Александр и жена му Мария и при патриарх Евтимий . . . “ (с. 160—161, тук има и други подробности за ръкописа). М. Г. Попруженко съобщава нови подробности по историята на Синодика — според него любознателният и ревностен събирател на стари български паметници (ръкописи, монети и пр.) Стоянчо Ахтар от Търново подарил въпросния ръкопис на Н. Хр. Палаузов, когато последният през 1845 г. посетил този град. Дарителят постъпил така, понеже в лицето на Палаузов видял „истинного ценителя и просвещенного любителя различных рукописей“ (М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила, с. XIX).

По свидетелство на самия В. И. Григорович от 1845 г., когато е бил в Габрово, гдето той се е срещнал с Палаузов и прегледал Синодика, ръкописът бил намерен у един свещеник от Севлиево. Днес имаме вести, че ръкописът се е намирал и в Плевен. Това научаваме от собственоръчни бележки, правени от трагично загиналия млад български възрожденски деец Иван Шопов. Когато бил в Москва като студент в Московския университет, той се запознал с Никола Хр. Палаузов и Спиридон Н. Палаузов, което му дало възможност да прегледа ценния ръкопис. Шопов приготвил три кратки описания на книгата, които днес се намират в архивите на В. И. Григорович (Москва — Държавна библиотека „Вл. И. Ленин“, ф. 86, Музеен № 1858), О. М. Бодянски (Киев — Институт „Т. Шевченко“, ф. Бодянски, № 274/863) и П.П. Шафарик (Прага, № IX. A. 14). В специална тетрадка на Шафа-

рик Иван Шопов написал: „Выписку изъ българской рѫкописи, найденной в градѣ Плевнѣ и сега у Никола Христофоровича Палаузова сѫщей. Синодикъ царя Бориса Българского — 1852 іулія 8-го. Златни Прагъ. Блъгаринъ Иванъ В. Шоповъ“ (вж. В. А. Францев. Болгарско-чешкие литературные связи в половине XIX столетия. Списание БАН, XXXVIII, 1929, с. 64). Описанието е правено в Москва през 1850 г., както се вижда от копието, изпратено до В. И. Григорович — в началото Шопов написал: „Синодикъ или Съборникъ царя Борила Блъгарского. Найденъ въ Плевенъ, затва ся вика и Плевенски. 1850. Москва. Ив. Шоповъ.“ После на лист 2 дава кратко описание на книгата: „Синодикъ или Съборникъ Борила царя Блъгарского. Написан в осьмушку, на бумаге и состоит из 118 листов, из коих 102 листа писаны славянскими буквами, остальные же 16 листов греческими и на греческом языке. Славянским почерком уставом написаны 62 листа, а остальные полууставом. Эта книга недавно только перенумерована и зашнурована. Первый лист начинается так: Мы създаніи от себе. . .“ След това описанието продължава на няколко листа, с извадки за поп Богомил и другите еретици, за цар Иван Асен II, боляри и т. н.

Описанието, изпратено от Шопов до неговия московски професор О. М. Бодянски, е на шест големи страници и почти еднакво с копието до Григорович. И тук на първия чист лист Шопов написал: „Плевенскій Синодикъ или Съборникъ царя Борила Блъгарского“. И след това: „Лист 1: „Синодикъ или Съборникъ царя блъгарского, написан в осьмишку на бумаге и состоит из 118 листов, из коих 102 листа, писаны славянскими буквами, остальные же 16 листов греческими и на греческом языке. Александрийским славянским же почерков написаны 62 листа уставом, а остальные полууставом. Эта книга переномированна видно недавно и зашнурована . . . “. Следват същите подробности, каквито има в копието до Григорович.

От описанията на Ив. Шопов за пръв път научаваме, че Бориловият синодик се е намирал и в Плевен — това той сочи и в трите си копия; в копието до Григорович дори изрично отбелязва, че „затова се вика и Плевенский“. По такъв начин се разширяват знанията ни за движението на Синодика и за неговото въздействие сред повече български земи. Направените от Шопов кратки описания са особено ценни и поради това, че запознават с този ценен старобългарски ръкопис видни тогава слависги, играещи ръководна роля в славистичната наука, каквито са О. М. Бодянски (Москва), В. И. Григорович (Казан), П. И.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Шафарик (Прага). Чрез информацията си до тях Шопов спомага в научната литература да проникнат вести за ръкописа през втората половина на XIX в., защото няма съмнение, че тези учени са уведомявали други учени-слависти (езиковеди, литературоведи, църковни и правни историци) за намерения български Синодик.

Виктор Ив. Григорович е подтиквал Н. Хр. Палаузов да пристъпи към публикуването на Синодика, намиращ се в неговия ръкопис, или на целия ръкопис. Но чувствувайки, че задачата е твърде трудна за него, и поради служебна заетост отговаря на Григорович, че той не може да стори това. В писмо от Одеса (10 септ. 1850 г.) Палаузов му пише: „Видяният от Вас мой ръкопис в Габрово аз едва-едва намерих между книжата на покойния Априлов, на когото аз, след завръщането си от България, го предадох. За този ръкопис аз дадох кратки сведения на своя брат (по-точно: своя братовчед — Б. А.) Спиридон, който и сега живее в С. -Петербург. За издаването му на бял свят нищо утешително не мога да кажа, първо, поради това, че не се чувствувам достатъчно способен за такава задача . . . " Но все пак въпросът го е занимавал, както може да се заключи от един пасаж на негово писмо (Одеса, 14 март 1852 г.) до В. Ив. Григорович: „Така също да ми изпратите копие от този ръкописен лист, в който се споменават българските царе, който Вие някога сте показвали на моя брат (т. е. неговия братовчед Спиридон Палаузов — Б. А.). С това искам да допълня ведения от Вас у мене ръкопис, в който се споменават български и гръцки царици. Шафарик ме моли да му изпратя този ръкопис . . ., но се боя да го изпратя, за да не пропадне. Как мислите Вие, почтений Виктор Иванович? "[1]

Пръв от българите Спиридон Н. Палаузов — братовчед на Никола Хр. Палаузов — използува материал из Синодика за свои проучвания, а след него и Г. С. Раковски пише за Синодика. Това той прави най-напред в книгата „Няколко речи о Асеню первому" (Бялград, 1860)". Главно чрез изследванията на Палаузов разраства интересът в научната литература към българската редакция на Синодика (по нейния Палаузов препис). Историята на този основателен интерес, както казах, е добре проследена в труда на М. Г. Попруженко, дето може да се видят не само големите, основополагащи проучвания, свързани с него, но и ня-

[1] М. В. Никулина и Ст. Великов. Писма на Н. Хр. Палаузов и Сп. Н. Палаузов до М. П. Погодин и В. Ив. Григорович. Известия на държавните архиви, кн. 27, София, 1974, с. 112.

кои по-дребни публикации. Трудът на Попруженко на свой ред е причина и след него да се появят доста изследвания у нас и в чужбина, уточняващи някои въпроси (еретически движения, извори, музикални знаци), свързани с развитието на българската културна и политическа история през XIII в.

Накрая още една подробност — и днес ръкописът е в онова състояние, в каквото е бил още по времето на неговото намиране. Това узнаваме от описанията на Ив. Шопов, който говори за 118 листа; уставно писмо до лист 62, александрийски почерк между листове 63—102, и листове 103—118, писани с гръцки букви на гръцки език. Понеже началните листове не били правилно подредени, това направил проф. Беню Цонев, който през 1910 г. дава подробно описание на книгата.[2] Поради това казаното от Шопов, че лист първи (тогавашен) започвал с думите „ми създаніи от себе . . .“ сега се намира на лист 9.

[2] Б. Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Софийската народна библиотека, I, София, 1910, с. 187.

РАННО НАУЧНО ИЗВЕСТИЕ ЗА ЕДИН ТЪРНОВСКИ РЪКОПИС ОТ 1346 Г.

Богата е книжовната продукция в Търново и Търновско през XIV в., особено по времето на царете Иван Александър (1331—1371) и Иван Шишман (1371—1393). Свидетелство за това са редица преки и косвени материали, останали от онази величава и драматична епоха в историята на нашия народ. За съжаление обаче малко е оцеляло от това книжовно богатство, част от ръкописите са изгорели в пожарищата на града при завладяването му през 1393 г., други са били изнесени вън от страната в съседните балкански страни и в Русия. Пред нашата историческа наука все още стои с цялата си острота задачата по събирането и установяването на възможно повече вести, свързани с Търновската книжовна школа, с нейните традиции и влияние през следващите векове. Особено важно е да се издирят вестите за ръкописи или самите ръкописи, възникнали в Търново и Търновско.

Съдбата на оцелелите търновски ръкописи е твърде различна — едни остават в пределите на родината, макар не винаги в Търново или Търновско, а други поемат пътя на странствуването в близки и по-далечни земи. Такива ръкописи се намират в различни европейски страни: СССР, Румъния, Югославия, Гърция, Англия, Австрия, ГДР, Франция, Белгия, Италия и др. Най-много са те в Съветския съюз, Румъния, Югославия и Гърция (Света гора). Всеки от тях има своя съдба, своя история, която в повечето случаи остава непозната или неразкрита от науката. В този очерк искам да се спра върху историята на един такъв ръкопис, свързан с Търновската книжовна школа. Ръкописът е познат и използуван в науката, но аз обръщам внимание на факта, че за него става дума твърде рано, още в първите години от развитието на славистиката като наука.

Най-напред за него накратко съобщава сръбският учен Петранович, за чиято публикация узнаваме от трудовете на руския славист П. А. Сирку „Краткий отчет о занятиях за границей в летние

месяцы 1893 и 1894 г." (Известия отделения Академии наук, II, 1895, кн. V, с. 17) и „К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Том I. Вып. I. Время и жизнь патриарха Евтимия Терновского" (Санкт Петербург, 1898, с. 467—471). От книгата на Сирку информацията се пренася в следващите изследвания върху XIV в. За това, как тя е попаднала в Хърватско, дето е намерена, няма никакви сведения.

Преди Сирку обаче и само четири години след Петранович за същия ръкопис говори още един руски славист — Петър Иванович Прейс (1810—1846), който е първият професор по славянска филология в Петербургския университет. Заедно с другите руски учени от първата половина на XIX в. И. И. Срезневски, О. М. Бодянски и В. И. Григорович Петър Прейс има големи заслуги в изучаването на въпроси, свързани с историята на българския език и българската литература, предимно старата наша книжнина и старобългарския език. Към края на 1839 г. той предприема научно пътешествие всред западните и южните славяни, дето остава до 1842 г. През 1840 г. е в Прага и се запознава с видния чешки славист Павел Шафарик. В писмата си до свои приятели-учени (руси, чехи и др.) Прейс изказва ценни мисли, свързани с научните му интереси, набелязва задачи, дава иформация за прочетени книги и ръкописи, характеризира лицата, с които се е срещал и разговарял. Непосредствеността на изказаните мисли и впечатления увеличава тяхната стойност.

Научното дело на П. Прейс, макар да е важно за нас, досега не е било предмет на изследване. Не е поглеждано и към неговата кореспонденция, в която са изказани ценни мисли за българския език и българската култура. Измежду многото му бележки от този род, както вече казах, тук ще се спра на мислите му, отнасящи се за български ръкопис от 1346 г.

За този ръкопис Петър Прейс говори в свое писмо до Павел Шафарик. Писмото е изпратено от Загреб, 29 октомври 1841 г. След като предава накратко нерадостните си впечатления от Триест, Истрия, Далмация, той заговорва с друг тон за своята щастлива находка. Описанието му е кратко, но емоционално. То гласи: „Только в одном православном монастыре, в монастыре св. Архангела на реке Крке нашлась замечательная рукопись — Сборник разных статей душеспасительного содержания. Я даже могу сказат Вам год, когда рукопись писана и где писана. Но предоставляю самому писцу говорить за себя". (вж. **V. A. Francev.** Korespondence Pavla Iosefa Šafařica. Část. II. V Praze. 1927, с. 824). И следва приписката на книжовника Висарион: „Писа же сіа

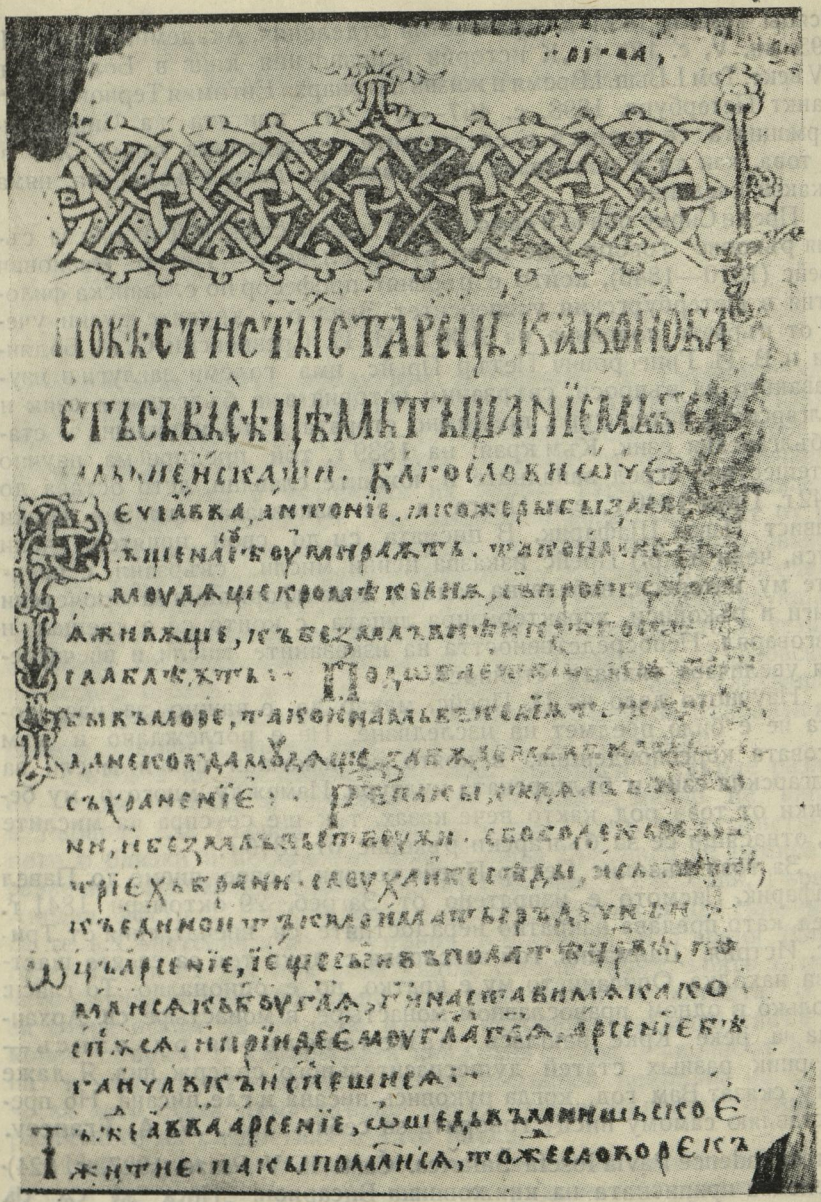

12. Висарион—Патерик от 1346 г.

книга, рекомын патерикъ въ лавръ бесплътнаго архистратига Михаила настоѧщому архимандритоу кнр̃ъ Никодимоу при христолюбивомъ и благородномъ ц(а)рѣ Иоаннѣ Александрѣ, об'дръжащому блгарьское ц(а)рство и грѣчьское въ лѣтъ sw̃nd̃. (6854—5508=1346), ендик(тъ) д̃і. (14).“ Писано Висарионом, ибо здесь же сказано: „Не кльнитє нмѧ (нмѧ рекъ) Вісаріѡна.“

И веднага след това П. Прейс изразява радостта си: „И так, болгарская рукопись XIV века; очень приятная находка. Жаль только, что время не позволило прочесть ее от доски до доски—more solito“.

П. Прейс е учен-езиковед, занимаващ се активно с историята на старобългарския език, по-специално с неговото развитие през XIII—XIV в. Ето защо в писмото си той се спира на някои „грамматические особености“, забелязани от него. Напр. в ръкописа се среща смесване на ъ и ь в средата и края на думите. Има употреба на о и е вм. ь и ъ; ь вм. н (бльзъ вм. блнзъ); на един и същ лист се срещат имамо и имамы. Езиковите особености на този ръкопис трябва да привлекат вниманието на нашите ученi-езиковеди.

Приписката на Висарион, за която Прейс говори, не е дадена от него в пълен вид, тя е далеч по-голяма. Изцяло е обнародвана в книгата на руския учен П. А. Сирку „К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке“ (с. 468), а също и в книгата на Ив. Дуйчев „Стара българска книжнина. Книга втора“ (София, 1944, с. 127—129) дето е даден и новобългарски превод. Ето някои извадки из нея: „ . . . поради това и аз, като укрепих немощта на моето тяло и с тлѣнна и груба ръка написах това писание. Ако ли съм съгрешил в някое четене или глава, или, казвам, в друго, или в помисли, всичко да бъде угодно на твоето човеколюбие, господи. А всеки, който чете, да поправя грубостта. . . Понеже всички трябва да умрем като смъртни човеци и да останат всички хубости на този свят, а ние сме се родили голи и голи ще влезем в земята—от нея бяхме взети. Както рече апостол Павел: Всяка човешка слава е като трева. Тревата изсъхва и цветът ѝ отпада, а словото пребъдва в род и род. Не се ленете, отци и братя, но помен те и мене грешния и бедния, и последния в иноците . . .“

Книгата, наречена Патерик, била писана в манастира „Свети архангел Михаил“, когато игумен е бил архимандрит Никодим по времето на „христолюбивия и благородния цар Иван Александър“ през 1346 г.

Манастирът „Свети архангел Михаил", дето книгата е писана, за съжаление не може да се уточни от приписката. Може би е Дряновският манастир, който носи същото име. Приемам, че ръкописът е създаден около Търново, защото неговият почерк, начертанието на буквите му са типични за ръкописи, възникнали в този район през XIV в. Съдържанието му е от чисто църковен характер — кратки патерични разкази, похвални слова и жития, които сочи Сирку. Писан е на хартия с няколко почерка, полуустав. По почерк, особено първата му част, прилича на известния в науката Погодинов пролог от 1339 г. Ръкописът бил намерен около река Кръка в Хърватско. Микрофилм от него се съхранява в БАН — Научен архив, Сбирка V, № 1935. Въз основа на филма нашата наука може вече да подложи на по-пълно изследване този интересен книжовен паметник откъм съдържание и особено откъм неговите езикови черти, за които говори и Петър Прейс.

* * *

Ще дам кратки извадки из други писма на Прейс, свързани с Търново. В писмо пак до Шафарик (24 април 1841) той твърде обширно говори за т. нар. Люблянски дамаскин, дава езикова характеристика, която също заслужава внимание при проследяване научния интерес към историята на българския език (вж. Францев, посоченото съчинение, с. 814—817. Дамаскинът е обнародван от Ст. Аргиров в Сборник за народни умотворения, кн. XII, 1895, с. 463—560). Тук става дума и за житието на Петка Търновска, написано от Патриарх Евтимий Търновски. В писмото си Прейс цитира най-важните пасажи из житието, имащи исторически характер, и заключава: „Вот полное извлечение из легенды за исключением поповских глупостей. С нетерпением буду ожидать, что Вы скажете на счет этой достопримечательности болгарской" (с. 817). За нас писмото е особено важно и с оглед на следната подробност. След като отбелязва, че в увода на житието стоят думите: „написах азь Єѵтимїе патрїархъ Трьновскын, що знаюхъ", Прейс добавя: „Я не могу найти, когда жил этот Евтимий" (с 816). Важна страничка из историята на научния интерес към делото на бележития български книжовник и патриарх Евтимий! Той все още по онова време не е навлязъл в научната литература.

В друго писмо (5 април 1841, Виена) съобщава, че в ръкописния „Громовник" от 1593 г. на лист 33 об се споменават гра-

довете Търново и Бдинь (с. 822). Ръкописът е в сбирката на бившата Виенска придворна библиотека, № 137 (119) по труда на А. И. Яцимирский „Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек". Том I, 1921, с. 182—183.

Макар и по друг въпрос, от писмото на Прейс от април 1841 г. заслужава да се изнесе още една важна подробност. Тук той пише: „Вук (Вук Караджич, прочут сръбски учен и фолклорист — бел. Б. А.) познакомил меня с двумя болгарами, от которых я пользуюсь, чем могу. Они говорят, что путешествие по Болгарии безопасно и советуют поехать до Афонской горы. Относительно выговора я многое от них узнал. Сделайте мне поручение спросить их о чем нибудь, что Вас интересует" (с. 817). Кои са били тия двама българи, дали ценна информация на Прейс, все още не е известно. И този пример показва важната роля, която българите в чужбина по онова време са играли за запознаването на чуждите учени с българския народ, с неговата култура и неговия език, с условията, при които живее той.

Запознаването с кореспонденцията на чуждестранни учени, особено от първата половина на XIX в., дава възможност да се открият интересни и важни страници из културната история на нашия народ. Такива материали има и относно наследството на Търновската книжовна школа. Тези материали трябва грижовно да се дирят и обработват, за да спомогнат да се хвърли по-силен лъч върху нашата култура и литература през XIII—XIV в.

ЗА ЛОВЧАНСКИЯ РЪКОПИСЕН СБОРНИК ОТ XVI В.

Няма никакво съмнение, че броят на старобългарските ръкописи е бил много по-голям от броя на ръкописите, които днес са известни на науката. Разни са причините, допринесли за унищожаването на тези книги: природни стихии, войни, вражески нашествия, съзнателно унищожаване, небрежно отношение и пр. Не са малко и българските ръкописи, които са изнесени от родните предели от българи-емигранти или от чужденци, посетили нашите земи. Ето защо наложително е да се полагат по-големи грижи по събирането и съхраняването на стари ръкописи — български, руски, сръбски, румънски и др. Нужно е да се пътува из страната, да се установява връзка с читалищни и музейни дейци, които имат възможност да контактуват с местните хора и да изискват представянето на такива старини.

За това, че в разни предели на родината все още се намират стари ръкописи, понякога твърде ценни, ще приведа само един пример: преди 5—6 месеца Народната библиотека „Кирил и Методий" обогати своята сбирка с ръкопис на известния български книжовник от средата на XVIII в. Йосиф Брадати. Ръкописът е от 1745 г., който досега беше познат само по поместената в него приписка на Йосиф. Той биде намерен в с. Долна Диканя, Радомирско.

И още нещо — трябва да се полагат грижи не само за издирване на съвсем неизвестни ръкописи, но да има грижи и по опазването на ръкописи, за които е оповестено в науката. Защото понякога изчезват и такива книги. Следователно всички музейни, читалищни и църковни ценности от този род трябва да се инвентаризират и периодично проверяват. Повод да изкажа такава мисъл ми дава неизвестната засега съдба на един наш много ценен ръкопис от XVI в.

Става дума за известния в научните среди Ловчански сборник от XVI в. Отначало той е бил частно притежание на учителя

по рисуване в бившето Ловчанско педагогическо училище Михаил хаджи Неделчев, по-късно уредник на археологическата сбирка при читалището в Ловеч. Сам Неделчев уточнява: „От родами се е запазил и останал един ръкописен сборник от XV—XVI в. В сегашното си състояние тази книга има 150 листа осмина (21 × 14,5), по 33 реда хубав среден полуустав. Както изглежда, сборникът е бил съставен от различни книги, написани не в едно време, а от няколко ръце . . . "

Къде се намира сега този старобългарски ръкопис? Най-естествено е да предположим, че в читалищната сбирка в Ловеч, или в Музея, или в Окръжния държавен архив. А може и да е в ръцете на някой гражданин, у наследниците на Неделчев? Според Иван Дуйчев ръкописът сегае „съхраняван в Ловчанския градски музей" (според негова публикация от 1954 г.). Той не е работил непосредствено със самия ръкопис.

Преди години може там да е бил Ловчанският сборник, но ако днес човек поиска да види книгата, да поработи с ръкописа и да обнародва някои съчинения, поместени в него, това не може да стори, защото изобщо не може да получи на ръка книгата, защото не се знае къде се намира, счита се за изгубена. Такъв е отговорът, официален и неофициален. Относно местонахождението на сборника може да приемем предположението, че той не е изгубен, не е изчезнал от музея, но само не е поставен на своето място и че само случайно може да се очаква намирането му. Ясно е, трябва да се положат организирани усилия за издирването на Ловчанския сборник, а следователно и за по-нататъшните проучвания, свързани с него, както и за цялостното му издаване, каквото решение е взето от БАН още през 1920 г. (заседание от 11 ноември) като отделна книга от ценната поредица „Български старини".

След щателната проверка може да се окаже, че наистина ръкописът вече не е в Ловеч. Тогава трябва да се търсят следите му. Дано проверката не покаже най-лошото — че изобщо книгата не може да се открие или че е отнесена в чужбина.

Защо е нужно да се вдига толкова шум, да се ангажират обществени сили и средства за един стар ръкопис? Нали имаме толкова други оцелели наши ръкописи? Заслужава да се положат такива грижи, защото Ловчанският сборник е един от малкото старобългарски ръкописи, имащи енциклопедично съдържание, което го отклонява рязко от преобладаващите чисто култови ръкописи — евангелия, апостоли, требници, часослови, минеи и пр. По съдържание той се родее с други български ръкописи — Беляковски сборник, XVI в. (Соф. народна библиотека, № 309), Па-

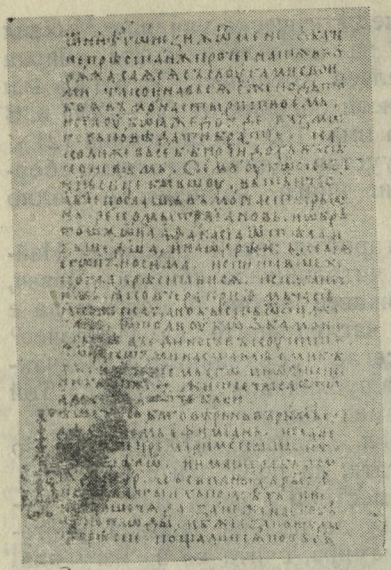

13. Ловчански сборник, XVI в.

нагюрски (Дриновски) сборник, XVI в. (Соф. нар. библиотека, № 433), Аджарски сборник, XVI в. (Соф. нар. библиотека, № 326) и др. Ловчанският сборник е от типа на така наречените сборници със смесено съдържание, поместващи твърде разнообразни произведения (преведени и оргинални), които по своята енциклопедичност възхождат към прочутите Симеонови сборници, познати по руски преписи от 1073 и 1076 г. Макар да имат нещо общо с широко разпространените у нас дамаскини, те не са дамаскини, а показват и известно жанрово различие от тях. У нас и в останалите старославянски литератури тези сборници не са проучени достатъчно добре, наблюденията имат все още пообщ характер.

Ловчанският сборник е изключително ценен за нас, защото само в него се намират някои вести, свързани с живота и делото на Патриарх Евтимий, неговия ученик Андрей и Константин Костенечки, пряк ученик на Андрей. Освен това според изрази в поместени в него съчинения сборникът възхождал към ръкопис на Константин Костенечки. Неизвестният съставител на сборника на едно място пише, че съчиненията „Описание на светите места“ и „Пътуване до Палестина“ е заел от книга на нашия писател:

„Сна же мы от книги Константина философа, якоже рече се, прѣписана обрѣтьше, зде положихом.“

Досегашната научна литература за този сборник не е голяма, защото той е въведен късно в науката — едва от 1915 г. чрез публикацията на Гено Иванов „Исторически известия и предания из Ловешко“ (Известия на Историческото дружество, т. IV, с. 214—217). Тук за пръв път е дадено кратко постатейно описание на поместените в него произведения. Малко по-подробно описание дава притежателят на книгата Мих. х. Неделчев — „Загадка в една приписка“ (Сборник „Ловеч и Ловчанско“, т. VII, 1938, с. 187—194). По-важни изследвания след това се появяват от Юрдан Трифонов — „Живот и дейност на Константин Костенечки“ (СпБАН, кн. LXVI, 1943, с. 222—292); К. М. Куев — „Константин Костенечки в българската и сръбската литература“ (Краков, 1950, на полски език); Ив. Дуйчев — „За книжовното творчество на Константин Костенечки“ (Известия на Института за българска литература, кн. II, 1954, с. 223—231). Някои от посочените автори (без проф. Ив. Дуйчев) са имали щастието да работят със самия ръкопис. На едно място Трифонов бележи, че Неделчев „не се съгласи да ги фотографираме“ (с. 229; става дума за текстовете, свързани с Евтимий и Константин Костенечки). Запазени са само три снимки от сборника (БАН — Научен архив, сбирка V, ар. ед. 96 и 111).

Направеното от Неделчев пълно копие на ръкописа било изпратено до професорите Йордан Иванов и Беню Цонев във връзка с издаването му в „Български старини“. Следователно трябва по-старателно да се прегледат техните архиви с оглед на копието от Ловчанския сборник.

ПОВЕСТВОВАТЕЛНИ СЪЧИНЕНИЯ ЗА ИВАН РИЛСКИ В СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

В старите славянски ръкописи и старопечатни книги — български, сръбски, руски и румънски — името на Иван Рилски се среща много често. Неговата популярност се равнява може би на популярността на Кирил и Методий и на Петка Търновска. Както за тях, така и за него са написани доста съчинения, обусловени от факта, че той е измежду ранните български светци, чиято слава се разнесла между всички православни народи. Живял през втората половина на IX и първата половина на X в. (876—946), Иван Рилски е направил силно впечатление на своите съвременници, въздействувал е дълбоко на тяхното съзнание, израз на което е сравнително ранното му провъзгласяване за светец на българската църква, светец от български произход. Самият този факт е показателен в държавнополитическото и църковно отношение за оня исторически момент; той има голямо значение не само и не толкова за онази епоха, колкото за следващите векове в живота на българския народ.

Макар Иван Рилски да е бил провъзгласен твърде рано от българската църква за светец, още през втората половина на X в., писмените вести за неговото светителство са доста късни, едва от средата на XII в. Както е известно, малко български ръкописи от IX—X в. са оцелели поради настъпилото близо двувековно византийско иго, по време на което книжовната продукция много е намаляла. Едно или друго обяснение ще дадем на този факт, не е важно в случая, но най-ранното писмено известие за това, че Иван Рилски е светец, е от 1143 г., намиращо се в руски ръкопис, в т. нар. Галичко евангелие. В ръкописа под 19 октомври е означена паметта на нашия светец: преподобнаго отца Иоанна Рыльскаго. Тази вест се явява две столетия след смъртта на Иван Рилски. Тя свидетелствува за възвеждането на празника на светеца у нас на 19 октомври, когато мощите му били пренесени от Рилския манастир в Средец. Вестта в Галичкото евангелие става особено

интересна, когато вземем под внимание обстоятелството, че пренасянето на мощите на Иван Рилски, както предполагат някои историци, е станало между 1068—1070 г., по времето на император Роман IV Диоген. Това означава, че у нас възниква нов празник за прослава на светеца — денят на пренасянето на мощите (19 октомври) вместо или редом със стария му празник на 18 август, деня на неговата смърт. Възникнал към 70-те години на XI в., този празник бързо прониква в Русия и е отбелязан в ръкопис от 1143 г.

Кратки синаксарни означения за празника на Иван Рилски под 19 октомври се срещат и в други стари славянски ръкописи, напр. Григоровичев триод (XII—XIII в.), добавка към Асеманиевото и Зографското евангелие (XIII в.), Норов пролог (XIII в.), Норово четириевангелие (XII в.), Дечанско евангелие (XIII в.) и др.

Провъзгласяването на Иван Рилски за светец на българската църква обуславя появата на съчинения за него, необходими за църковно-богослужебното му прославяне — преди всичко служба и кратко житие, каквото е имало още през X в. След време обаче по един или друг повод възникват още няколко литературни творби, посветени на прочутия светец. Появяват се не само служби и кратки проложни жития, но и по-обширни жития и разкази за Иван Рилски. Привеждането на всички вести от този род показва, че броят на съчиненията, които срещаме в старите славянски ръкописи и в старопечатните славянски книги, съвсем не е малък. Получава се една внушителна цифра — около 25 съчинения, явление, рядко не само за старата българска книжнина, но и за останалите славянски литератури.

Проявеният към Иван Рилски научен интерес още от средата на миналия век (тук водеща роля имат пак руските учени-слависти) е свързан със стремежа към издирване на писмени паметници за него — служби и жития. Този естествен стремеж, особено нужен за началния стадий на проучванията върху рилския светец, продължава десетилетия; той е силен и днес. В резултат именно на него бяха издирени и публикувани разните съчинения за Иван Рилски, те бяха подложени на историко-литературен анализ, подирени бяха техните връзки и пр. Изнесеното от науката в продължение на повече от сто години досега не е използувано за съставяне на списък на литературните творби, посветени на Иван Рилски. Проф. Йордан Иванов направи такова изброяване, що се отнася до житията на светеца, славянски и гръцки. Службите и другите съчинения за Иван Рилски не бяха включени. Такъв списък е особено необходим и поради това, че през последните 30 години се оповестиха нови, съвсем неизвестни по-рано творби, свързани с живота на рилския светец: служби, жития, повести.

Целта на настоящото съобщение е именно такава — да посочи всички старославянски повествователни творби, свързани с Иван Рилски, известни днес на науката. По-долу изброявам тези съчинения, като правя някои кратки бележки по тях от литературно-исторически характер. Тук не говоря за химничните съчинения — службите, посветени на Иван Рилски, вестите за които също трябва да се систематизират. Познати са около 15 такива творби. Изобщо наложително е нашата наука да направи преглед на всички съчинения за него — повествователни и химнични, — като посочи повече техни преписи и даде библиографски вести за публикуването им. Въз основа на такава предварителна работа след това заслужава тези съчинения да се издадат в отделна книга.

Повествователни творби

1. Рилско житие. Неизвестно най-ранно житие. Възникнало е в пряка връзка с канонизирането на Иван Рилски за светец през втората половина на X в., наскоро след 947 г. С оглед на конкретните богослужебни нужди то вероятно не е било обширно. Написано е в самия манастир преди пренасянето на мощите му в София през средата на X в. по искане на цар Петър или през средата на XI в., както предполагат някои учени. В науката се изказва мисъл, че следи от това житие се забелязват в по-късните творби за Иван Рилски — в Народното житие, в Житието от Георги Скилица, в ранната редакция на службата му и др. Специално изследване по въпроса обаче не е правено, за да се потърсят и покажат тези наслойки. Това предстои да се извърши от нашата наука, като се издирят по-старинни преписи от разглежданите съчинения.

2. Народно (безименно) житие. От познатите съчинения за Иван Рилски в науката се приема, че това житие е най-старинно, понеже в него не се говори за пренасяне на мощите в Маджарско (1183 г.) и в Търново (1195 г.). Счита се, че то е написано преди 1183 г. Житието е доста обширно — около девет печатни страници осмина. Познати са над десетина преписи от него. Издадено е най-напред от руския славист А. Гилфердинг (1868 г.) по т. нар. Габровски (Романов) сборник от 1756 г. Л. Милетич и Йорд. Иванов публикуват същото житие по ръкопис от XV в., намиращ се в Рилския манастир, № I/26. По думите на Йорд. Иванов „по схема и изложение житието не прилича“ на метафрастовската форма на изложение след X в. Без всякакво встъпление то започва с изреждане на случки из живота на светеца и чудеса, свързани с него. „В паметника — пише Й. Иванов — липсват отмереността и стройността на проложните жития, както и

художествеността на обширните канонични жития. В замяна на това то е прошарено с народни предания за светеца, с местни имена на дребни случки, с апокрифни елементи и всичко това е разказано простонародно, наивно. С други думи, то представя домашно народно българско житие на рилския пустинник, поради което и ние го озаглавихме „Народно житие“.“[1]

Житието е предназначено за четене при богослужение или в манастирските трапезарии, когато монасите се хранят. Това подсказва обръщението в наслова му „Отче, благослови“ или пък заключителната фраза: „Но и на нас, слушащи, четещи и пишещи (в някои преписи тази дума липсва) той ще бъде помощник.“

Ще отбележа две отличия на текста на „Народното житие“ по преписи от XVIII в. в сравнение с обнародвания текст от XV в.

Първо — Иван Рилски така се обръща към цар Петър: „Сице глаголетъ братъ твои: Брате мои, не о хлебе единомъ пребиваетъ человекъ . . . Мне, брате мои, ни воя ружити . . . “ В късните преписи (СНБ, № 688, л. 258, № 689, л. 401) думата брат е изпусната: „Свети отаць узе чашу, а злато возврати. И рече свети отаць на царови посланици: „Тако речете цару: „Тако рекаль есть Христось . . . “ Изтъквам тази подробност, понеже някои изследователи изказват мисъл за родство между цар Петър и Иван Рилски.

Второ — преди мощите на Иван Рилски да бъдат пренесени в София, глас от небето казал на светеца: „Възлюбленице мои, повеленое тебе съврьшити.“ Така е в преписа от XV в. Обаче преписите от XVIII в. са по-определени и осмислени: „Поиди въ Средецъ градъ, да будеши народомъ за ползу“ (№ 688, л. 259; № 689, л. 401 об.).

4. **Житие от Георги Скилица**. Авторът на това обширно житие Георги Скилица е грък по произход, в близки връзки с императора Мануил I Комнин (1143—1180), който го изпратил за управител в София. Скилица разказва за важни моменти из постническия живот на Иван Рилски и за чудесата, станали след смъртта му. Такова чудо станало и с него, както и със самия император — по чудодеен начин те се избавили от своите страдания. За обхванатите го чувства на благодарност Георги Скилица говори в началото и в края на съчинението си.

Житието е написано на гръцки език вероятно между 1166—1183 г., преди отнасянето на мощите в Унгария, за което изобщо не става дума. Преведено е немного сполучливо на среднобългар-

[1] Йор. Иванов. Жития на Иван Рилски. Годишник на Соф. унив. Истор.-фил. фак., кн. XXXII, 1935, с. 6.

ски език, преводачът не е успял на редица места да схване сложната гръцка фраза, поради което в превода има неясни, неразбираеми места и грешки. Й. Иванов сочи само пет преписа на житието, обаче те са повече — днес ми са известни над 15 преписа. Наличието на това значително число преписи на Скилицовото житие за Иван Рилски поставя важна задача: да се приготви критично издание на текста на житието, като редом с това се разгледат и други въпроси, свързани с него, защото в науката има изказани противоречиви схващания: време и език на написване, време на превеждането, само един превод ли е, връзка със съчинения преди и след Георги Скилица, по-късни наслойки и пр.

4. **Първо проложно житие**. Познато на много преписи, може би най-разпространеното съчинение за Иван Рилски. Преписи от него има запазени от първата половина на XIV в. насам. Оттук следва изводът, че то е написано през XIII в. Неговият автор доста широко използува житието за Иван Рилски, написано от Георги Скилица. В него накратко са предадени моменти из живота на светеца, като по-подробно се говори за странствуване на мощите в унгарския град Острогон, връщането им в София през 1187 г. и тяхното пренасяне в Търново през 1195 г. Житието е написано с приповдигнато патриотично чувство, породено от наличието на такъв прочут български светец и от военните подвизи на българския цар Асен I. Неизвестният автор моли светеца да спаси своите „сѫродьникы, единородьнын тн языкь блъгарскы н пособн дръжавному цареу нашему н покорн емоу въсн противныа врагы подъ нозе его“. При това житие заслужава да се отбележи следната подробност — в някои негови по-късни преписи вместо думата блъгарскы се поставя бльгаре же и срьбле. Тази фраза говори не само за това, че Иван Рилски е прочут и сред сърбите, но и за изграждащо се общо славянско чувство, обща борба през тежките години на робството.

Още един интересен факт — Първото проложно житие за Иван Рилски е най-ранното съчинение за светеца, появило се в славянска печатна книга — то е публикувано в първия руски печатан пролог, излязъл в Москва през 1642 г., л. 222—228. В областта на науката пак това житие е най-напред обнародвано — напечатано е от еп. Филарет през 1859 г. в Известия II-го Отделения Академии наук, кн. VIII, с. 150—153.

5. **Второ проложно житие.** Това житие, както и Първото проложно, има пряко богослужебно предназначение, което обуславя и неговия обем. То е съвсем късо — една печатна страница осмина. Отделните моменти, свързани със светеца, са само маркира-

ни. Съдържанието му се довежда до пренасянето на мощите от Средец в Търново през 1195 г. по повеля на цар Асен I. Познато е само по два преписа — Драганов миней от XIII в. и Григоровичев миней от XIII в., среднобългарски изводи. Показва известна връзка с Първото проложно житие. Обнародвано е от Йор. Иванов.

6. Житие от Патриарх Евтимий. Написано е съобразно с Евтимиевите естетически схващания за художественото творчество, в духа на метафрастовско-палеолотовския стил на епохата, в която живее. Сам авторът казва, че не одобрява другите съчинения за Иван Рилски, понеже не били умело съставени (не хытрѣ нѣкако и грубо). И декларира, че иска да отстрани недостатъците на тези творби, като напише творба, каквато подобава на светеца — „И по лѣпотѣ јако же ключимо есть“. Евтимий успява в задачата си, написва едно от най-хубавите произведения за Иван Рилски. Житието има класическа форма — увод, изложение, заключение-молба към светеца. Доказано е, че при създаването му той широко е ползувал другите съчинения за Иван Рилски, възникнали преди него — „Народното житие“, житието от Георги Скилица и Първото проложно житие. Йор. Иванов предполага, че що се отнася до българската редакция на житието от Скилица, нашият автор „е имал пред себе си не нейния български превод, а гръцкия оригинал . . . Това обаче не ще рече, че Евтимий е превеждал Скилицовата гръцка редакция на български. Той се е водел по изтъкнатите в нея епизоди и обикновено ги е предавал по своему и често със своя мотивировка.“[2] Конкретни доказателства обаче за тази своя мисъл Йор. Иванов не изнася. Това е възможно наистина, но също така възможно е извършените от Евтимий промени да са въз основа на по-рано преведеното Скилицово житие, като се е съобразявал изобщо с изворите за рилския светец, вземайки под внимание и своите разбирания за книжовното творчество.

Житието често се среща в старите славянски ръкописи.

7. Разказ от Владислав Граматик. Това е ценен художествен и исторически паметник, вълнуващо разказващ за пренасянето на мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир, възстановен през средата на XV в. от тримата братя Йоасаф, Давид и Теофан от село Граница, Кюстендилско. Авторът е съвременник и участник в събитието, станало през 1469 г. Тогава той бил в манастира и под впечатлението на всичко видено написал своя разказ за едно важно събитие в живота на право-

[2] Й. Иванов. Пос. съч., с. 18.

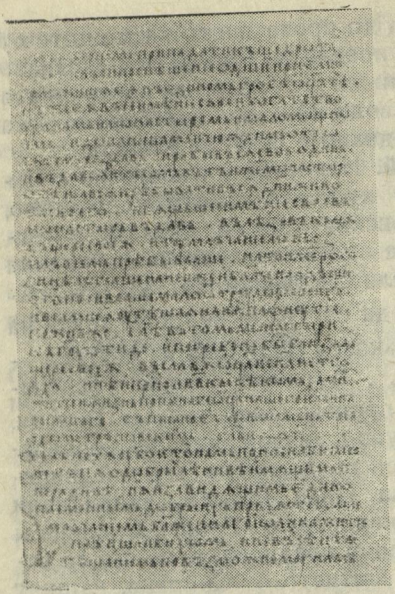

14. Евтимий Търновски — Житие на Иван Рилски

славното население, живеещо вече близо век под турско иго. Владислав Граматик е не само начетен и грижовен книжовник, но и човек с писателски дар, което добре показва неговата творба. Той умее да води своя разказ, да го построи така, че да заинтригува и да поддържа вниманието на читателя. Навсякъде се чувствува отношението на писателя към излаганите събития. Нарисуваните от него масови картини са силни и вълнуващи, в тях има най-пълно покриване между преживяванията на писателя и на народа.

Владиславовият разказ, познат в две редакции, е естествено продължение на Евтимиевото житие за Иван Рилски, както и обикновено се среща в ръкописите — поставено е непосредствено след него. Известни са доста преписи от разказа, но досега критично издание не е направено, въпреки че тук имаме работа с високохудожествена творба на старобългарската литература, каквито рядко намираме в нея. Издаван е много пъти и е широко използуван в литературоведчески и исторически изследвания.

8. Житие с похвала от Димитър Кантакузин. Димитър Кантакузин е съвременник на Владислав Граматик, живеят и ра-

ботят през втората половина на XV в. и са в близки отношения. Живеят известно време (между 1469—1479) в Рилския манастир, дето е бил след пренасянето на мощите на Иван Рилски. Това добре личи от някои изрази в неговото „Житие с похвала“ за светеца. Кантакузин е използувал доста извори — Скилицовото житие, Евтимиевото житие и някои други, днес неизвестни извори и предания. Творбата му обаче като композиция е независима от тях, те му служат повече като исторически извори. Въз основа на тези извори Дим. Кантакузин е написал ценно и оригинално съчинение на нашата стара литература, пропито с много чувства и размисъл за историята на балканските народи. В целия Кантакузинов разказ добре се очертават два образа: на възхваления герой Иван Рилски и на самия писател. На трето място остава слушателят, към когото пряко е адресирана творбата. Най-жив е образът на писателя: изявена лиричност, показана начетеност и култура, скромност в оценка на делото му, художествен стил.

9. Първо проложно житие — компилация. Тя е открита от Йор. Иванов, който говори за нея съвсем накратко, изтъква, че тя се среща „твърде рядко и в наставена форма“, като се говори за турското нашествие, за запустяването и обновяването на Рилския манастир, за връщането на мощите на Иван Рилски в манастира и др. И уточнява: „За тези епизоди съчинителят се е водел по Владислава Граматик и по Димитър Кантакузин, които той е съкращавал.“[3]

Тази компилация е хубав пример за въздействието на съчиненията за Иван Рилски, тя говори за съзнателното творческо отношение на нашите културни деятели през епохата на турското робство. Те знаят за станалите промени, свързани с името на Иван Рилски, и допълват една по-ранна творба за него с нови подробности, извлечени из хубави повествователни съчинения за рилския светец, каквито са творбите на Владислав Граматик и Димитър Кантакузин. Компилацията е възникнала към края на XV или началото на XVI в., откогато е и ръкописът, средно-българска редакция, № 1/26 от сбирката на Рилския манастир.

10. Повест за връщането на мощите на Иван Рилски в Рилския манастир. Тази повест е от неизвестен автор, който обилно е използувал съчиненията на Владислав Граматик, Димитър Кантакузин и други. Овладяното от него знание той излага твърде свободно и увлекателно, без да спомене изворите си. Негова цел е да създаде у българина обич към своя народ, към

[3] Й. Иванов. Пос. съч., с. 13.

своето минало, което успешно постига чрез образа на Иван Рилски. Авторът внушава чувства на ропот срещу тежкото робство на „агаряните", под което гинат православните балкански народи — българи, сърби, гърци. По такъв начин се е получило едно съвсем ново и ценно произведение на българската литература през епохата на турското робство. Тази нова редакция — повест, е позната по български ръкопис от края на XVIII — началото на XIX в. За съжаление не е запазен целият текст, останали са само първите четири листа от него. Наличието и на този текст подсеща, че трябва да се търсят и други негови преписи, някои от които може да дадат пълния текст на творбата.[4]

Независимо от това, че новата редакция на Рилската повест не е запазена изцяло, тя има важно значение за нас. Нейната стойност е преди всичко в литературно отношение — хубав и свързан разказ за едно важно събитие в живота на нашия народ. Разказът не е претрупан с много и излишни епизоди, дадени са най-важните моменти. Най-ценното в разказа безспорно е неговият увод. Тук авторът разкрива себе си, своята душа, своето патриотично чувство и страдание от робията, под която гине българският народ. И нещо повече — скръбта му се простира и върху съдбата на другите християнски народи на Балканския полуостров — сърби и гърци. Това е показателен факт в духовно отношение, в духовното израстване на българина, поставен да живее в условията на робството. Тази изява става особено ярка по-късно при други исторически условия през епохата на Възраждането.

11. Житие от монаха Даниил Рилски. Доскоро това житие не беше известно в науката. Аз го обнародвах през 1958 г. по ръкопис от 1788 г., писан във Враца от поп Иоан. Положителни вести за Даниил няма, предполагам, че е живял в края на XVI и първата половина на XVII в. Написаното от него житие за Иван Рилски е най-голямото съчинение за този български светия. Авторът е използувал предишните жития и народни предания за рилския пустиножител. Разказвателният елемент в житието е значително повече застъпен, отколкото в другите жития. Даниил разказва далеч по-свободно, добре се чувствува лекотата на неговия стил, който не е така скован от шаблона на миналите векове. Това личи особено в ония пасажи, дето той не пре-

[4] Ръкописът се съхранява в Народната библиотека „Кирил и Методий", № 987. Повестта е издадена от мене в „Известия на Института за българска литература", IX, 1960, с. 247—255. Пълен текст на повестта има в ръкопис № 5/13 на Рилската ръкописна сбирка от 1791 г., писан от Теофил Рилец.

писва чужд текст, а преразказва или разказва нещо свое, научено от книги или очевидци.[5]

12. Трето проложно житие—стишно. Това проложно житие бе оповестено в науката през 1970 г. от Божидар Райков по ръкопис от XVII в. То е кратко по съдържание — около една печатна страница. В него липсват вести за Иван Рилски до 1195 г., когато мощите му били пренесени от Средец в Търново. Казаното по този въпрос се намира във връзка с Първото проложно житие. След това се говори също съвсем накратко за пренасянето на останките от Търново в Рилския манастир през 1469 г. Кога и от кого е написано житието, днес не може да се установи. Неговото наличие е важно, защото говори за почувствувана нужда от такова житие, изградено въз основа на други творби за Иван Рилски. Макар и кратка, компилацията е хубав израз на култа към светеца; тя е израз и на успешните занимания на българските книжовници през робските години.[6] Съхранява се в Софийската народна библиотека, № 1044.

13. Четвърто проложно житие — стишно. Намира се в рилския пролог № 2/20 от XVI. Написано е въз основа на съчиненията на Владислав Граматик и Димитър Кантакузин за Иван Рилски, както и на други извори. Съдържа нови елементи. За него кратко научно съобщение направи Боряна Христова на симпозиума върху Търновската книжовна школа, който се проведе в Търново през май 1976 г. Обнародвано.[7]

14. Пето проложно житие. Съвсем кратко житие — около 15 печатни реда. Написано е вероятно към края на XII в. или в началото на XIII в., защото завършва с вестта за пренасянето на мощите на Иван Рилски през 1195 г. от Средец в Търново. Познато е само по един препис от XIII в. — Норов пролог. Открито и обнародвано е от Климентина Иванова.[8]

15. Печатно издание от 1671 г. Най-напред заслужава да се изтъкне, че Иван Рилски е първият български деец, за когото бива издадена изцяло отделна печатна книга. Тази книга излиза в Киевопечорската лавра през 1671 г., за чийто съставител се приема монахът Антоний Радивиловски. Тя има наслов „Служ-

[5] Житието напечатах в книгата си „Из старата българска, руска и сръбска литература", I. София, 1958, с. 69—97.

[6] Б. Райков. Неизвестно проложно житие на Иван Рилски. Сп. „Език и литература", XXV, 1970, кн. 3, с. 57—61.

[7] Б. Христова. Ново стишно приложно житие на Иван Рилски. Известия на Народната библиотека „Кирил и Методии", т. XVI (XX), 1981 (под печат).

[8] Кл. Иванова. Две неизвестни старобългарски жития. Сп. Литературна история, 1977, кн. I, с. 59—61.

ба с[ъ]житием преподобнаго отца нашего Иоанна Рыльскаго". Има общ обем 11 печатни коли, осмина (18,5×13 см). Както показва и заглавието й, състои се от две съчинения за светеца — служба и житие. Вмъкнатото в службата житие за разлика от обикновената практика е обширно. То представлява компилация, изградена главно въз основа на Евтимиевото житие; неизвестният автор е използувал също Първото проложно житие и Владиславовия разказ, като навсякъде е внасял поправки и добавки. Тъкмо това ми дава основание в случая да говоря за компилация, за нова редакция на житието на Иван Рилски. Използуваните извори добре говорят и за съдържанието на новата творба: дават се подробности за постническия живот на светеца, странствувания на мощите му, чудеса и пр. За съставителя на компилацията няма никакви известия. По този важен въпрос твърде предпазливо се изказва Н. Дилевски, най-вещият познавач у нас относно проникването на култа на Иван Рилски в Русия.

16. Житие от поп Пунчо. Поп Пунчо живее и работи през втората половина на XVIII в. в село Мокреш, Ломско. Познат е само по един негов голям ръкопис от 1796 г. (Софийска народна библиотека, № 693), но и той е достатъчен, за да ни покаже образа на книжовника — силно емоционална, раздвижена личност, със свой оригинален стил, начетен книжовник, който почти винаги компилира или преразказва наученото от други съчинения. Той не е обикновен книжовник-преписвач, каквито преди него има със стотици в нашето литературно развитие. Такъв преразказвач със свой характерен стил се разкрива поп Пунчо и в написаното от него житие в чест на Иван Рилски. То изцяло върви по Първото проложно житие, но у него е преразказано по своему; видоизменено по изложение и стил, то вече напомня за нова редакция-компилация, нов разказ. Текстът не е обнародван.

* * *

Засега тези 16 повествователни съчинения, посветени на Иван Рилски, мога да посоча. Вън от всяко съмнение е предположението, че при по-нататъшна работа със старите славянски ръкописи може да се открият и други, непознати днес творби за рилския светец. Но и сега известните материали са внушителна цифра, каквато не се среща за друг наш културен или политически деец. В случая наистина основни са три произведения: Народно житие, Скилицово житие, Първо проложно. Другите в по-малка или в по-голяма степен се изграждат върху тях, като използуват и нови писмени извори или устни предания. Отбеля-

15. Поп Пунчо — Ръкопис от 1796 г.

заните по-горе съчинения говорят както за популярността на Иван Рилски, така и за чувствата на книжовниците към него и неговия манастир, те са израз на съзнанието за верска и гражданска отговорност, обхванало съответните книжовници. Всеки от тях се е постарал съобразно със своите лични дарби и особено съобразно с наличните условия (хартия, съчинения и др.) да даде израз на своето чувство, да задоволи известна нужда в живота на народа и на българската църква.

* * *

И така засега са известни 16 повествователни и около 15 химнични творби за Иван Рилски, всичко 31. Не включвам многобройните изводки из службата му (кондак и тропар). Сам по себе си този факт говори много: и за славата на светеца, и за славата на Рилския манастир, и за проявеното съзнание на книжовниците, и за техните успехи.

Голямо е делото, което нашите средновековни книжовници са сторили за Иван Рилски — повествованание и химни. Но това дело и днес все още не е приведено в известност, не е издадено и проучено. Пред нашата наука стоят нови задачи по изучаването на книжнината, свързана с Иван Рилски, както и с историческата роля на Рилския манастир като главен културен и духовен център на българския народ през петвековното робство.

ЛЕТОПИСНИ СЪЧИНЕНИЯ В СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

През средновековието българите подобно на другите народи и най-вече на своите съседи също проявяват интерес към историята, искат да знаят подробности за своето минало или пък за миналото на други народи. Сведенията от исторически характер, възникнали тогава, са пръснати из различни съчинения — сборници, жития, похвални слова и др. В тях покрай другото се съдържат по-обширни или по-кратки бележки с историческо съдържание, които запознават читателите с миналото. В голяма степен нуждата от историческо знание бива задоволявана главно от житията и летописите, в които се дава по-пълно и по-системно изложение на историческите събития. Ценни исторически паметници например са житията на Кирил и Методий (Панонски легенди), Кратко житие на Кирил (Успение Кирилово), житията на Климент Охридски, Наум Охридски, Иван Рилски, написаните от Патриарх Евтимий жития, разните проложни жития и др. Такива творби са още прочутото съчинение на Черноризец Храбър „За буквите", Бориловият синодик от 1211 г., летописният разказ на монах Исай от XIV в. и други.

В старобългарската литература обаче освен съчиненията, в които историческото съдържание не е централно, има и произведения с определено исторически характер. Такива творби са летописите (хрониките).

Безспорно в нашата стара литература е имало повече летописни съчинения, отколкото днес са познати; някои от тях са били унищожени през тежките години на робството. Но въпреки това у нас, общо взето, историческата книжнина е била далеч по-слабо развита в сравнение със сръбската и особено в сравнение с богатата руска летописна традиция. Докато русите и сърбите, въпреки че първоначално заемат от нас преводни исторически творби, отиват далеч напред с това отношение, изграждайки своя богата родна летописна традиция, у нас в повечето

случаи историческият интерес се ограничава главно в превеждане и преписване на византийските хроники. Интересът към българските събития понякога се изразява чрез внасяне на допълнителни бележки към превеждания чужд текст.

Ние нямаме пространни исторически съчинения, каквито са руските и сръбските летописи, хронографи, родослови. Руси и сърби имат не само няколко редакции на подобни съчинения, но и много преписи от тях. Нашите домашни съчинения на историческа тематика, доколкото има такива, са и по-малки по обем, понякога твърде фрагментарни. Основна причина за това ще е фактът, че в тях се говори за съвсем определено събитие или лице, при това изолирано от окръжаващата го среда, без връзка с миналото.

Летописите в българската литература проникват от Византия, изграждат се под силното въздействие на византийската историографска книжнина. През средните векове византийската историография е една от най-богатите, в чийто състав влизат два вида творби — мемоари и хроники.

В мемоарите се дават събития от времето на автора, а хрониките описват събития, станали от „сътворението“ на света до времето на писателя. Мемоарите са предназначени предимно за управляващите кръгове, докато хрониките (летописите) имат предназначение за по-широк кръг читатели. Те са писани най-вече от духовни лица. В тях повече се застъпва християнският елемент, отделя се повече място на чудесата.

Византийските хроники имат компилативен характер; някои са илюстрирани с миниатюри и са написани в стихове. Изложението на събитията става според Библията — започва се със сътворението на света (съгласно Библията), след което се дават сведения за библейските патриарси, историята на древните царства — евреи, египтяни, асировавилонци, перси, римляни, гърци, и накрай историята на Византия, в повечето случаи доведена до времето на автора на хрониката. Историческият материал в хрониките се свежда най-вече до изброяване на имена и на по-важни исторически събития — главно войни.

Покрай този материал обаче хрониките съдържат още разни легендарни разкази, религиозни поучения и размишления върху догмите на християнската вяра, изобличават ересите. Тъкмо с тая страна на съдържанието си те са по-близки на читателя, поради което получават по-голямо разпространение и оказват значително влияние върху развитието на византийската и старобългарската литература. . . В хрониките, наситени с религиозно съдържание, събитията се предават сухо, без посочване на връзка

между тях, винаги се явяват като последица от божията воля. Летописците обичат да отправят съвети към хората как да се поучават от историческите събития.

По-важни византийски хронисти са: Йоан Малала (VI в.), Георги Синкел (VIII—IX в.), Теофан Изповедник (IX в.), патриарх Никифор (VIII—IX в.), Георги Амартола (IX в.), Симеон Логотетт (Метафраст) (XI в.), Йоан Скилица (XI в.), Йоан Зонара (XI—XII в.), Георги Кедрин (XI—XII в.), Константин Манасий (XII в.). Повечето от тия византийски хронисти са преведени на славянски език — има старобългарски, стороруски и старосръбски преводи. Българските преводи бързо проникват сред русите и сърбите, както и обратно — руски и сръбски преводи се разпространяват сред българските книжовници. На български език са преведени хрониките на Йоан Малала, Георги Синкел, Георги Амартола, патр. Никифор, Йоан Зонара, Симеон Метафраст и Константин Манасий, запазени по преписи от XIII до XVII в.

Някои от българските преводи на тези хроники съдържат ценни бележки, отнасящи се до историята на българския народ. В тия бележки най-често се раказва за войните на българските царе срещу византийците, главно за Крум и Симеон, за покоряването на Източна България от Йоан Цимисхий, пленяването на 15-те хиляди войници от войската на цар Самуил и завладяването на Западна България от Василий Българоубиец.

Манасиевата хроника била преведена през времето на цар Иван Александър и се намира в сборник от 1345 г. (Сега в Москва — Държавен исторически музей — ГИМ.) От този превод има още два преписа—единият е във Ватиканската библиотека, също от XIV в., с цветни миниатюри, а другият е в Хилендарския манастир, препис от XVI в. Манасиевата хроника излага събития от сътворението на света (по Библията) до края на XI в., като дава и някои твърде ценни бележки из историческото минало на българите. Напр. към преведения гръцки текст са притурени от българския преводач бележки с такова съдържание: „Съ Никифоръ царь изыде на блъгарскую землю при Крумѣ кнезѣ. Испрьва убо побѣдн его и расхыти имѣние, носимое имь тогда. И потомь же събра се Крумь съ своими оставшими отъ разбоя, нападе нощию на цара и не тькмо разбн грькы, нь и самому царю главоу отрѣза. И окова врьхь ее сребро и вълнеде вино въ ню, даваше блъгаромь пити."

Старата българска литература обаче има и оригинални историографски трудове. За това говорят не само някои съвременници, които казват, че при писане на своите съчинения използуват стари исто-

рически произведения. Това добре проличава и от факта, че днес са познати няколко оригинални български летописа. Веднага трябва да се изтъкне, че българските хроники за разлика от византийските са далеч по-кратки по обем.

Оригинални и компилативни български летописи, в които се излагат събития предимно из българската история, са „Именникът на първите български владетели", „Историкиите" на Константин Преславски, „Летопис" в Симеоновия сборник от 1073 г., Българският апокрифен летопис, Безименният български летопис, Летописни бележки на поп Петър от село Мирково (Пирдопско) от 1690 г., Летописният разказ на Методий Драгинов от XVII в. и др.

Именникът на първите български владетели е най-старият български исторически труд. Запазен е в три славянски ръкописа от XVI в., което доста затруднява правилното му разяснение. Той представя списък на българските владетели от най-старо време до втората половина на VIII в. Дадените в него сведения за всеки владетел са съвсем кратки: името на владетеля, общото число на годините на живота или царуването му, от кой род е и кога е заел властта. Този паметник е много важен източник за първите столетия от историята на българския народ. Ето част от неговото начало: „Авитохол живя 300 години. Родът му беше Дуло, а годината му на заемане на властта дилом твирем. Ирник живя 150 години. Родът му беше Дуло, а годината му на заемането на властта дилом твирем. Гостун, намесник на тогова, управлява 2 години. Родът му беше Ерми, а годината му на заемането на властта докс твирем. . . "[1]

Като използувал широко гръцки исторически извори, Константин Преславски в края на IX в. съставил своите „Историкии", поместени в бележитата му творба „Поучително евангелие". Те представляват хронологическа таблица на по-важни библейски и светски лица, сведенията за които са съвсем кратки; те дават и някои указания за уточняване на моменти из живота на Константин Преславски.

Възстановяването на българската патриаршия при цар Иван Асен II (1218—1241) било извънредно важно събитие в живота на българския народ, оставило дълбоки и трайни следи в народното съзнание. Такива следи то оставило и в нашата книжнина. Най-пространен и ценен разказ за него се намира в прочутия Борилов синодик, възникнал в резултат на църковния противоеретически

[1] И в. Д у й ч е в. Стара българска книжнина. I. Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство. София, 1940, с. 1.

събор през 1211 г., свикан от цар Борил за борба срещу разрастващото се влияние на богомилите. Разказът за възстановяването на българската патриаршия през 1235 г. възникнал доста късно—по времето на патриарх Евтимий през XIV в.

За това събитие говорят още две съчинения — житие на патриарх Йоаким I (познато по ръкопис от XIV в.)[2] и разказът за възстановяване на българската и сръбската патриаршия (възникнал вероятно през XVI в.).[3]

Безспорно измежду българските произведения с историческа тематика за периода XIII—XVII в. изпъква като най-важна и цялостна творба т. нар. Българска безименна хроника. Възникнала в началото на XV в., тя е ценен източник за политическата история на балканските народи през XIV в., за турските завоевателни чоходи и борбите на християнските народи срещу тях. Известна е по един препис среднобългарска редакция, от XVI в.[4] Авторът на хрониката „не е безстрастен летописец на събитията, взема отношение към тях, изтъква несъгласията на балканските народи като една от причините за разгрома им, посочва техните по-късни героични усилия да спрат турското нашествие, изразява — макар и не особено обширно — своята ненавист към турските нашественици"[5].

Поп Петър от село Мирково разказва за войните на Турция с австрийците, които тя водила в края на XVI в., за наставалите тежки последици в живота на християнското население. Поп Петър разкрива отношението си към турците и към политическите събития, станали тогава. Той говори с възмущение за турците като притеснители на християнските народи. Ето началото на неговите летописни бележки, ясно свидетелствуващи за чувствата му към турската власт: „Пишем аз, ерей Петър, да се знае какво време беше... при злочестиваго царя султан Мехмеда, да го бог убие и да го порази, че той разсипа християнске вере и велики цръкви и велики градове. .."

Поп Методий Драгинов от с. Корова дава трогателен разказ за потурчването на българите в Чепинско, станало през 1657 г. Разказът разкрива важна страница из историята на нашия народ—потурчването, извършвано под силния натиск на турската власт, която умело използувала и тежкото икономическо положение на

[2] Ив. Снегаров. Неиздадени старобългарски жития. Годишник на Духовната академия, III, 1953—1954, с 162—168.
[3] Б. Ст. Ангелов. Стари славянски текстове. Известия на Института за българска литература, VI, 1958, с. 259—269.
[4] Обнародвана от румънския учен Йон Богдан в Archiv für sl. philologie, XIII.
[5] П. Динеков. Стара българска литература, кн. II, с. 137.

населението, за да го привлече към мохамеданството — на всички потурчени българи турците раздават хранителни продукти; тия българи, които не се отказвали от вярата си, били избити или трябвало да бягат. Поп Методий разказва искрено, непринудено, на жив български език: „И повеле (пашата) на еничерите да ги исколят сите. Тогис некои кара-имам Хасан оджа умоли пашата да ги прости, ако се потурчат... Нашите се турчиха до Богородица (аугуста). Които се не истурчиха, едни изклаха, други бегаха по гората и тям изгоряха къщите."

Освен посочените дотук летописни съчинения—преводни, оригинални и компилативни—в нашата средновековна литература има и други такива съчинения. Има и по-малки хронологически текстове с компилативен характер, възхождащи пак към чужди първоизвори; има и летописни разкази, които се появяват особено през XVIII в. и началните десетилетия на XIX. в. Повечето от тях засега остават непознати на историческата наука. Измежду събраните материали по тази тема тук ще посоча само някои, а всички материали възнамерявам да обнародвам в отделна книга „Летописни съчинения в старобългарската литература", в която ще включа такива съчинения до 1762 г., до появата на Паисиевата „История славяноболгарская". Тук посочвам следните летописни произведения, поместени в наши ръкописи:

1. **Беляковски летопис.** Ръкопис от XVI в. Народна библиотека „Кирил и Методий", № 309.

2. **Софийски летопис.** Ръкопис от XVII в. Народна библиотека „Кирил и Методий", № 267.

3. **Захариев летопис.** Познат е само по публикацията на Стефан Захариев в издаваното от П. Р. Славейков списание „Гайда" (III, 1866, кн. 13, с. 203—206).

4. **Висарионов летопис.** Ръкопис от XVI в. Намира се в манастира „Николац" — Бяло поле (Югославия).

5. **Габаревски ръкопис.** Ръкопис от XVI в. — Одеса, Научна библиотека „А. М. Горки", №415.

6. **Хилендарски летопис.** Ръкопис от XVI в. — Одеса, Научна библиотека „А. М. Горки", № 1/112 (стар № 11).

* * *

Към летописните съчинения в старобългарската литература е проявен научен интерес още от средата на миналия век, най-вече от руски учени. Такъв интерес показват и българските възрожденски деятели — Г. С. Раковски, Хр. Даскалов, П. Р. Славейков, Ст. Захариев, М. Дринов и др. Това добре се вижда от уводните историкоархеографски бележки към издаваното тогава

съответно летописно произведение. Няма да правя преглед на появата и развитието на българската историография, свързана с нашите средновековни летописи — това не е цел на труда. Доколкото има такива изследвания, те са по частни въпроси, свързани с отделно летописно съчинение. Обобщаващите изследвания са съвсем малко. Такива са например две проучвания на Горан Д. Тодоров — „Зараждане и начално развитие на българската историография" и „Българската историография през XI — XIV в."[6]

В досегашните проучвания върху българската и старославянската летописна традиция (руска, сръбска, румънска) понякога се изказват предположения за повече летописни творби в Средновековна България. В. И. Григорович например пише: „Краткие летописи южных славян, заключая преимущественно события со второй половины XII столетия до половины XVI столетия, будут всегда драгоценным материалом для истории болгар и сербов. Судя по содержанию их, они были двух разрядов, болгарские и сербские. Болгарские, еще не открытие в самой Болгарии, встречаются в румынских переводах. Судя по этим переводам, можно заметить, что события, ими помеченные, относятся к сербам и болгарам, тогда как сербские летописи, сколько мне известно, ограничиваются только своим краем. Что действительно существовали летописи болгарские, в доказательство сего могу привести одну заметку, найденную в Номоканоне, хранящемся в библиотеке Букурещской митрополии. В Номоканоне этом после статьи с масалианах, глаголемых богомили, бабуни, следует статья о ложных учениях и в ней сказано: „Кождо рече іакоже рече Іоаннъ Асѣнь царь, иже въ лѣтописцѣхъ написано и въ послоушьство того приводеть, іакоже тамо пише, іакоже ложна глаголанїа быша." Это свидетельство почитаю я нелишним доказательством того, что болгаре имели своих летописцев. Подвергшись разорению, которое подобному находим только у чехов, книгохранилища их едва ли теперь сохранили остатки этих летописей. Тем не менее следы болгарских летописей, как я думаю, сохранились в Молдавии, Валахии и, может быть, в Южной России, где случилось мне слышать о румынских летописях"[7].

В подкрепа на своите предположения и наблюдения Григорович привежда извадки из един румънски хронограф, писан от монаха Мокса Михаил през 1620 г., и обнародва изцяло сръбски летопис по ръкопис, намерен от него в село Габарево, недалеко от

[6] Сп. „Исторически преглед", 1967, кн. 2, стр. 82—97; кн. 3, стр. 74—95.

[7] В. И. Григорович. О Сербии в ее отношениях к соседним державам, преимущественно в XIV и XV столетиях. Казань, 1859, Приложения, с. 1—2.

Казънлък. Румънският книжовник определено говори за изворите, въз основа на които направил своята значителна добавка върху историята на румъните, тясно преплетена с историята на българи, сърби и гърци. Още в самото начало той пише: „Доселе извлекя [переводя] из других словянских книг в язык наш жития и деяния императоров... Отселе я извлекал из других изводов о следующих царствованиях." И следва разказ за събития и владетели, свързани с българската история.

Такива предположения се срещат често в български и чуждестранни изследвания, посветени на нашата средновековна историография. Както вече казах, тяхното проследяване не е предмет на настоящия труд — то може да залегне в друго специално проучване. В тази насока голям интерес представляват (особено за бъдеща по-обширна публикация) лекциите и бележките на акад. Йордан Иванов.[8] За съжаление те не са добре подредени, а също и не са в цялост запазени, особено бележките му за някои летописни творби. В тях авторът е набелязал широка тематика— включва преводните византийски хроники, кратките летописни съчинения, оригинални български летописи, повествователни творби— жития и разкази с историческа тематика, преводни и оригинални. За всички тях говори отделно — за проявения научен интерес, изказва свое виждане и решение на спорни въпроси; срещат се и новобългарски преводи на някои исторически съчинения. Желателно е тези занимания на Йордан Иванов да бъдат публикувани, те ще бъдат ценен принос в проучванията върху нашата средновековна историческа мисъл. От тези материали ще приведа само началните страници на бележките му, носещи наслов: „Историческа книжнина". В тях се казва: „Историческата книжнина, която през целия свой стар и среден период се намираше под мощното влияние на византийската, и то не само в богословските и черковнопоучителните си трудове, но и в тези със светски характер, тя еднакво се явява ученик на Византия и в своята историческа литература. Докато обаче византийската историография се смята заедно с китайската за първа и най-богата в света, българската представя не само нейно слабо копие, но което може да се съжалява, тя е представена с крайно ограничено число свои трудове. Дори някои видове исторически съчинения в нея съвсем не са застъпени. Това важи не само за старата епоха, но и за средната. От тази страна българската книжнина стои много по-долу и от сръбската литература, която тъкмо със своите биографични трудове, с летописи, родослови, поменици и др. се издига на достойно място.

[8] БАН — Научен архив, ф. 52 — Йордан Иванов, арх. ед. 125 и 126.

Няма съмнение обаче, че значителна част от книжовното наследство на нашите деди е загинало безвъзвратно при главоломните събития, които сполитат българските земи на два пъти, през XI в., когато настъпи византийското робство, и от XIV в. насам, когато към политичното турско иго се прибави и гръцкото духовно. Друга пък част от паметниците на българската книжнина стои още необявена по манастирски скривалища и различни библиотеки и сбирки; там навярно ще се намерят още исторични трудове от българското минало.

А че действително българската исторична книжнина не се е състояла от няколкото само до днес запазени хроники, летописи, разкази и поменици, в това ни подсеща някогашният държавен и обществено-духовен живот на българския народ. Симеоновска, асеновска, александровска България не е могла да мине без ред исторични творения от един или друг характер. Цар Калоян изрично бележи в писмата си до папата от 1202—1204 г., какво той притежавал стари домашни книги (in libris nostris invenimus esse scriptum... Или—inquisioni antiquorum nostrum scripturos et lidros); по тези книги той направил справки и видял, че Симеон, Петър и Самуил били получили короните си от Рим. Днес литературната ни история не знае нищо за тези държавно-исторични книги. Също е загинал напр. и онзи летопис, в който се говорело за деянията на Асен II, Калояновия наследник; за това знаем само от една бележка в един номоканон в Букурещката митрополитска библиотека: . . . „ꙗкоже рече Ioаннъ Асѣнь царь, иже въ лѣтописцѣхъ написано". (В. Ив. Григорович, О Сербии в ее отношениях к соседным державам. . . Казань, 1859, Прибавления, с. 1.)

Колкото впрочем и оскъдна да се явява българската литература с исторически дела, колкото малък да е нейният принос за общочовешката историческа наука, значението ѝ за българската културна и книжовна история не намалява: като преводна тя ни дава възможност да проумеем степента на развитието на някогашната наша интелигентска среда, да узнаем нейните вкусове към светски, нерелигиозни въпроси; а като самобитна, оригинална тя се явява между друго с неоценимо значение като исторически извор за миналото ни; най-сетне и като литературно творение тя може да посочи не само известен вкус при излагане на събитията, но и да изрази известни всенародни тенденции (защото историческото художествено изложение с пълно право влиза в областта на литературата в тесен смисъл на думата."[9]

[9]БАН — Научен архив, ф. 52, арх. ед. 125, л. 1—3 bis.

Към изнесените дотук факти и съображения на двамата видни представители на славистичната наука (В. Ив. Григорович и Йордан Иванов) считам за необходимо да посоча още един извор, говорещ за българска летописна традиция. Става дума за редица преписи на руските летописци (хронографи), които още в заглавието си отбелязват наличие на български летописни творби, използувани от руските автори-компилатори. В наслова се казва: „Лѣтопнсецъ отъ бытін н сътворенін мнра н отъ прочнхъ книгъ Монсеовнхъ... н отъ русскнхъ лѣтопнсецъ н сербскыхъ н болгарскыхъ."[10]

* * *

Историческите съчинения, особено оригиналните български летописи, давали познания за миналото, чрез което действували ободрително върху съзнанието на българина. Някои разкази в тях и по-специално допълненията към византийските хроники повишавали патриотичното настроение, засилвали у българина съзнанието за ролята на своята народност в миналото, а чрез това укрепвали и вярата за неговото бъдеще.

Дейността на българските книжовници през средновековието в областта на историческото четиво и на историографията е предпоставка за появата на Паисий Хилендарски, който до голяма степен изгражда своята „История славяноболгарская" върху предишни чужди и родни историографски съчинения, за което и сам той свидетелствува. Ето защо задача на един бъдещ научен труд върху тази проблематика е:

1. Да събере всички познати по-големи или по-малки летописни съчинения — оригинални, чужди и компилативни, намиращи се в български ръкописи. Оригиналните творби да се включат без оглед на това, в какъв ръкопис са запазени — български, руски, сръбски или румънски. 2. Въз основа на събрания материал да се покаже, че съчиненията с историческа тематика са били много повече в старата ни литература, че интересът към историята, към миналото на народите е бил по-голям, че той се е задоволявал от оригинални, преводни и компилативни историографски творби. Българинът търси такава информация независимо от нейния произход, включва я в своята практика и в живота си.

[10] Иером. Йосиф. Опись рукописей Йосифова монастыря. 1882, с. 293; Хр. М. Лопарев. Описание рукописей Общества любителей древней письменности. Т. II. СПБ 1893, с. 255; А. Попов. Обзор хронографов русской редакции. Вып. I. Москва, 1866, с. 99; Вып. II, 1869, с. 21, 25.

Събраните вести, които имам, показват, че този род съчинения не е малък, чувствително надхвърля броя на историографските произведения, използувани досега в науката. Бъдещи издирвания ще изнесат още подобни вести, ще обогатят този важен жанр в развитието на нашата стара литература: оригинални български летописи, преводни летописи, чужди (сръбски и руски) летописи и компилации. Основание за такава надежда дават както известните сега наши летописни творби, така и някои старинни писмени извори.

Историографската проблематика в нашата стара литература очаква по-обстойно и задълбочено изследване, състоящо се от два основни дяла: изнасяне на самите летописни съчинения (стари и нови вести) и проучване на издиреното градиво (времепоява, автор, преписвач, извори, въздействие и пр.). Разбира се, първо трябва да се издирят и публикуват възможно повече летописни съчинения в тази литература, предпоставка за научни изследвания и обобщения.

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ XVIII В.
(За някои черти в нейното развитие)

Значителен е взаимният културен обмен между българи и сърби през XVIII в. Тъкмо през това време протича дейността на видни техни представители в областта на културата — Христофор Жефарович, Партений Павлович, Паисий Хилендарски, Захарий Орфелин, Андрия Качич-Миошич, Доситей Обрадович, Йован Раич, Софроний Врачански, Спиридон Рилски и др. Върху тези дейци поотделно е писано доста много в българската и сръбската историко-литературна наука, набелязани са някои общи тенденции и прояви в културния живот на двата братски народа. Боян Пенев основателно смята, че „сръбското влияние е играло важна роля в националното ни и литературно възраждане — може би много по-важна, отколкото се мисли днес, когато не са проучени отблизо пътищата и размерите на това влияние. Колкото по-внимателно издиряме тия пътища и размери, колкото по-подробно разглеждаме отделните факти, що изразяват сръбското влияние и в същото време изясняват условията, при които се е осъществявало то, толкова по̀ закрепва у нас убеждението, че тук имаме работа с едно значително и разностранно влияние, което изисква основно проучване.“[1]

Обаче въпреки всичко писано досега по този проблем картината на културните връзки между българи и сърби през XVIII в. все още не е пълна, има празнини или неяснота както за отделни десетилетия, така и за силата на взаимното проникване на литературни дейци и прояви, за основни насоки в дейността на книжовниците, за характера на ръкописни или печатни книги и пр.[2]

[1] Б. Пенев, Доситей Обрадович у нас. Сп. БАН, III, 1912, с. 73.

[2] В нашата научна литература по въпроса по-обширно говори само Боян Пенев, История на новата българска литература, т. I, С., 1930, с. 322—365; Доситей Обрадович у нас. СпБАН, III, 1912, с. 73—112. Появилите се други съчинения се отнасят за българо-сръбските литературни връзки през XIX и XX в. (Ем. Георгиев, Боян Ничев, Илия Конев, Соня Баева).

Много важна задача на науката е да събере познатите вече материали в тази насока, да издири нови подобни вести, като ги подложи на систематизация и обобщение. Изнесените по-долу бележки имат за цел да обърнат внимание върху някои по-малко познати факти из недалечното културно сътрудничество между българи и сърби.

Българо-сръбската културна общност през XVIII в. дълбоко се корени в общност през предшествуващите векове. Започнала още през времето на самостоятелните българска и сръбска държави, тя продължава и през тежките векове на турското робство. Дори може да се каже, че сега общуването се засилва, по-осезателно се чувствува племенното и културно единство, намерило израз в общи книжовни търсения и прояви. Цялото южнославянско средновековие в областта на книжнината не познава хулна реч за брата-съсед. Това особено важи за епохата на робството. От друга страна, българската и сръбската литература имат общ, почти еднакъв репертоар. Като се изключат задължителните за всяка християнска църква ритуални книги (евангелие, апостол, служебник, миней, требник, часослов и др.), тук доминира еднаквото четиво — преводно или оригинално славянско. Съчинения на български книжовници (Кирил и Методий, Климент Охридски, Черноризец Храбър, Презвитер Козма, Константин Преславски, Йоан Екзарх, патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, Константин Костенечки и др.) на общо основание проникват в сръбски ръкописи, както и обратно — съчинения на сръбски книжовници се преписват у нас, разпространяват се и се използуват сръбски книги. Много важен е фактът, че у нас най-напред прониква сръбската печатна книга, която съзнателно е предназначена и за употреба сред българите.

Тази традиция на искрено и братско сътрудничество в областта на културата (книжнина, живопис, архитектура и др.) продължава и през XVIII в. между българи и сърби. Тук дори имаме нещо повече — засилване на общението, изпъкват повече със своето дело отделни културни дейци. Това явление е напълно закономерно за XVIII в., въздигнал така високо ролята на отделната личност. „Между сръбското и нашето духовно пробуждане — пише Б. Пенев — могат се посочи множество допирни точки, що показват, че условията, при които се е извършвало едното и другото, са били общи в някои отношения. Нашите и сръбските възродители са имали да постигат до известна степен общи задачи и да се борят с еднакви трудности и пречки. Езикът и вярата, общото бедствие и общите потребности на живота са сближавали двата народа, създавали са помежду им трайни връзки, които са

подбуждали някои от ранните дейци на Възраждането да работят в полза не само на единия, но и на другия народ."[3]

* * *

Всеизвестен факт е, че, общо взето, поради неговото географско разположение животът на сръбския народ е протичал по-леко в сравнение с живота на нашия народ. Този факт особено важи за сърбите, живеещи в пределите на Австрийската империя като търговци, занаятчии, чиновници и пр. Тъкмо това положение на сърбите става притегателна сила за мнозина будни българи, които също емигрират и се включват активно в стопанския живот на Австрия. Те живеят всред компактна сръбска емиграция, която създава и интелигенция, грижеща се за просветното издигане на своите сънародници. У част от попадналите тук състоятелни и будни българи също се заражда желание за културна изява, за културен живот в полза на своите сънародници. И понеже българската емиграция там е малка, те замислят такива дела, които може да ползуват еднакво и българи, и сърби. Така български културни дейци се включват в изграждането и развитието на сръбската култура и литература през XVIII в., най-вече в пределите на Австрийската империя. Нуждите на живота дълбоко обединяват видни представители на двата поробени братски народа; у тях възниква движение за обща борба на културния фронт за духовно и политическо избавление. Връзките са двустранни, налице са взаимни проникванията на културни дейци и културни прояви. Най-напред ще се спра на българи, работили в сръбска културна и обществена среда през XVIII в.

Преди всичко такъв деец е Велко Попович. От вестите, лично оставени от него, узнаваме, че бил българин, родом от Кратово, че бил отначало дякон, а после свещеник, че е работил в Будапеща и Фружка гора. Вестите не са много и не са обширни и понеже са пръснати в различни стари издания, считам за целесъобразно тук да ги приведа изцяло.

1. Приписка в голям ръкописен сборник, намерен в манастира Врдник (Раваница в Срем), който между другото съдържа и съчинението „Сказание за буквите" от Константин Костенечки, а после сръбски летопис. По долното поле на началните листове е следната приписка: „Сіа кнїга нзбранна разлнчнмн словн чрьтахь ю оу Бѣднмской варошн дїакь Вѣлко Поповнчь, отьчьствомь же w

[3] Б. Пенев. Пос. съч., с. 74.

бльгарскіе земли, ѡ места Кратова, при дръжаве светлаго римскаго цесара Лѣополда, а подь властію сръбскословенскаго светѣишаго патріарха нашего хажи кнр Арсенія Чрьноевича, въ лѣто а҃ѱ҃д. (1704).“[4]

Според мнението на Даничич целият сборник е писан от Велко Попович (sve je jednom rukom pisano); за съжаление изцяло съдържанието на сборника не ми е известно, за да се види по-пълно към какви съчинения е проявил интерес нашият книжовник. Но и познатите две съчинения, за които стана дума (Сказанието на Конст. Костенечки и летописа) свидетелствуват за изострен усет към научно четиво, към въпроси на граматиката и историята. Сега ръкописът се намира в Патриаршеската библиотека, № 36, Бялград.

2. Бележка в ръкопис на същия манастир — извлечение от хрониката на Бранкович: „Книгѫ сію чрьтахъ ѵ Бѣднмской варошн діакь Вѣлко Поповичь, отьчьствомь же ѡ бльгарскіе земли, ѡ места Кратова, при дръжаве светлаго римскаго цесара Лѣополда, а под властію сръбо-словенскаго свѧтѣншаго патріарха нашего кір Арсенія Чрьноевича, въ лѣто 1704.“ Важно обстоятелство е, че Велко Попович преписва второ историческо съчинение, написано от деспот Георги Бранкович през XVII в. Повече подробности липсват и за този ръкопис.[5]

3. Приписка от 1704 г., оставена по долните полета на сборник от около 1646, незапазена изцяло: „...монахін, мнѣ Вѣлкѫ презвитерѫ Поповичѫ, родомь ѡ бльгарскіе земли, ѡ места Кратова, на а҃ѱ҃д., оу Бѹднмской долнон варошн.“[6] От бележката узнаваме,

[4] Đ. Daničič. Knjiga Konstantina Filosofa o pravopisu. Starine I, 1869, с. 4; Л. Стојановић. Стари српски записи и натписи. Книга II. Београд, 1903, с. 8, № 2128; М. Дринов. Първата българска типография в Солун и някои от напечатаните в нея книги. Периодическо списание, XXXI, 1889, с. 17, също Съчинения, том II, София, 1911, с. 441; P. I. Šafařik, Geschichte der südslav. Lit. III, с. 244; Мара Харисијадис. Зборник Патријаршијске библиотеке у Београду бр. 36. — Зборник за ликовне уметности, кн. 11, Београд, 1975, с. 99—109. Дава доста подробно описание на книгата и девет снимки от нея. Печата приписката на Велко Попович, изнася и други вести, свързани с живота и делото му.

[5] Л. Стојановић. Пос. съч., с. 9, № 2129; Летопис Матице српске кн. 111, с. 5; Йор. Иванов. Български старини из Македония. София, 1931, с. 155.

[6] А. И. Яцимирский. Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек. Том I. Сборник ОРЯС, т. XCVIII, Петроград, 1921, с. 814; J. Vašica — I. Vajs. Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze. Praha, 1957, с. 344, № IX. H. 16 (Š. 19).

че през същата 1704 г. Велко е станал вече свещеник (презвитер). Богато е съдържанието на сборника: номоканон, физиолог, повести, разкази, апокрифи, мъдри мисли и пр., общо около 350 листа.

4. Доста обширна бележка в ръкопис на сръбския манастир Гръгетек (Фружка гора): Сїа кнїга нзбранна разлнчнїмн словн чрьтахь ю оу Бѣднмскон варошн дїак Вѣлко Поповнч, wчьством же w Бльгарскіе земан, w места Кратова, прн дрьжаве светлаго рнмскаго цесара Леополда, а под властїю сръбословенскаго светѣншаго патрїарха нашего кнр Арсенїа Чрьноевнча, въ лѣто а҃ѱ҃д. Потом же по двонх лѣтех а҃ѱ҃s. Быст преставленіе светопочившемь патрїархь. Сълвчн се н мнѣ божінм пронзволенїем н светнмн его молнтвамн допратнтн чьстно тѣло его w Бѣднма до Сермїе н погрѣбстн тѣло его въ монастнр Крвшедоль. Н тогда мы сан презвнтерства въспрїехом w прѣосвещеннаго господнна мнтрополнта Сремскаго кнр Стефана. Н тогда воннствовахь междсобнвю бран Оунгарн съ Рнмлянн. W, велнка скрьь быст тогда христїаном. По преставленїн моем, аще комь братъ w свещеннїх обрѣщет сїю кнїжкь, благословнте трвдъ нашъ, нан пнсавшн нан чатвщн, рцнте: богъ да простн сіе съставившн, н не забвдните нас на светнх танн. Подпнсах своею рвкою.“[7]

Заслужава да се отбележи, че за Велко Попович в нашата научна книжнина е писано съвсем малко, главно в по-общи статии и проучвания, свързани с културния живот на южните славяни. Специална статия само за него досега няма. В своя статия от 1913 г. Йордан Иванов между другото говори и за Велко Попович, използувайки лично намерени вести. Той пише: „Друго е свидетелството на Велко Попович от Кратово, Скопски санджак, от 1704 г. и от 1706 г. Велко бил един от многото българи от Северна Македония, забягнали през великото сръбско преселение през 1690 г. в Австрия заедно с пекския патриарх Арсений Черноевич. Велко живял тогава в Будапеща и после като свещеник във Фружка гора, Сремско. Там се е занимавал между друго и с писателство, и макар да е действувал в сръбски среди, не е забравял българския си произход. Миналото лято имах сгода да пре-

[7] Л. Стојановић. Пос. съч., с. 12, № 2147; Йор. Иванов. Български старини из Македония, с. 155. Други подробности за ръкописа няма.

гледам негови ръкописи във Фружка гора. Там Велко се подписва: „Дїак Велко Поповнч, отечествомъ же отъ Блъгарскіе земли, отъ места Кратова“[8].

Сега познатите вести говорят, че Велко Попович е написал три книги, за чието съдържание подробности нямаме. Писани са все в Будапеща през 1704 г. Щом той е толкова активен книжовник (три ръкописа за една година), ще трябва да се приеме, че изпод неговото перо са излезли и други ръкописи, все още неизвестни. От личните бележки на Попович узнаваме неговото обществено положение — отначало дякон, а после свещеник. Трябва да се посочи, че относно презвитерския му сан има противоречие у самия Велко Попович — веднаж сочи 1704, а друг път 1706 г. (вж. по-горе самите бележки). Той ще да е бил твърде известен и уважаван духовник, щом е взел участие в погребението на сръбския патриарх Арсений Черноевич, чието тяло било пренесено от Будапеща в Сремския манастир Крушедол, дето и било погребано.

Ярък представител на южнославянското културно пробуждане и движение е Христофор Жефарович, българин, родом от Дойран. Той би могло дори да бъде взет като инициатор на това движение, негов главен изразител през средата на века. Жефарович е автор-издател на няколко печатни книги и гравюри, всички излезли в Австрия и разпространявани между българи и сърби. Такива са напр. книгите му „Стематография“ (1741 г.), „Буквар“ (1744 г.), „Описание на светия божи град Ерусалим“ (1748 г.).[9] Измежду тях безспорно най-голяма роля е играла „Стематография“, за което определено свидетелствува фактът, че имала три издания. Наистина книгата не е изцяло оригинално дело на Жефарович. Негова изработка са всички образи на български и сръбски

[8] Йор. Иванов, Старите българи за Македония. В. Мир, XIX, 1913, бр. 3873 с. 2. Говори още за Хр. Жефарович, Марко Теодорович, Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович и др.; вж. също „Български старини из Македония“, II издание София, 1931, с 154—155. Трябва да се съжалява, че Йор. Иванов нито в тази статия, нито в друга своя публикация не дава по-големи подробности за намерените във Фружка гора ръкописи на Велко Попович, които преглеждал и от които си взел бележки. Може би тези негови бележки се намират в архива му, съхраняван в БАН.

Кратки споменувания за Велко Попович дават още: Аврелиян, Наши писатели и преписвачи от XIV до XVIII в. В. Право (Солун), I, 1911, А. П. Стоилов. Наши писатели и преписвачи от XIV до XVIII в. Сп. Българска сбирка, XVIII, 1911, кн. 9, с. 575; А. П. Стоилов, Български книжовници от Македония. I. 1704—1878. София, 1922, с. 9; П. Динеков. Български книжовници през XVI век. I. Поп Пейо. София, 1939, с. 99; М. Дринов, Съчинения, том II. София, 1911, с. 441.

[9] Георгије Михаиловић. Српска библиографија XVIII века. Београд, 1964, с. 22—35, 39—46.

светци и владетели, а също и одата за архиепископ Арсений Четвърти.

Нейната втора част — гербовете на отделните народи, заедно с обяснителния текст под тях и в добавката — са заети от книгата на Павел Ритер-Витезович „Stemmatographia sive armorum illyricorum delineatio, descriptio et restitutio“ (Виена, 1701). Това впрочем сам Жефарович посочва: Нзображеніе оружій нллнрическнхъ аутороmъ Пауломъ Рнттеромъ в діалектѣ латнискомъ нзданное на свѣтъ н по его уражденію на славеносербскній язык преведенное второе нзданіе от Х. Ж. нлл(нрическаго) об(щаго) зог(рафа).“

Стематографията е забележителна културна проява в живота на южните славяни още в едно отношение — тя е синтез на културното единодействие между сърби и българи. Това виждаме не само от дадените образи на български и сръбски светци, но и в нейното оформление — посветена е на ръководителя на сръбското културно и църковно дело архиепископ Арсений Четвърти, както се вижда от поместената в началото ода за Арсений, написана лично от Христофор Жефарович; в края на книгата пък Павел Ненадович, станал после архиепископ, на свой ред пише възторжена ода за Жефарович. Във всяко отношение това е важен момент в южнославянското културно развитие — българинът Жефарович се опитва със средствата на стихотворството да възвеличи делото на виден сръбски обществен деец, да изтъкне неговата роля в живота на южните славяни; такава цел си поставя и Павел Ненадович — възвеличаване на български културен деец. В наслова на неговата ода се казва: „Благопочтенному господину Христофору Жефаровичу, иллирико-рассианскому общему зографу, ревнителю отечества болгарскаго, любителю царства иллирическаго...“ Тя има 14 куплета. Жефаровичевата ода за Арсений има 110 стиха. Начертаният тук образ на Жефарович, колкото и да е схематичен и блед, е пръв образ на българин в поетично творение. Както, от друга страна, самият Жефарович пръв измежду българите се опитва да даде художествен образ на един исторически деятел.

Съвременник и сподвижник на Хр. Жефарович е Партений Павлович, роден в Силистра към края на XVII в. Той е бележита фигура в културния живот на българи и сърби, активен деец на политическия, книжовния и църковния фронт, пламенен агитатор на мощта на руската държава; чрез всяко свое дело укрепва сред поробените южни славяни вярата за освобождение от Русия. Знаещ няколко езика (църковнославянски, сръбски, руски, немски, турски, румънски, латински, гръцки), Партений Павлович изпъква

със своята голяма култура и активна дейност, чрез която укрепва единството между българи и сърби. Поради особени стечения на обстоятелствата дейността му протича главно сред сърбите, живеещи в Австрия. Тук той приема духовен сан и постепенно се издига до епископ на сръбската черква, установява здрава връзка със сръбски ръководни обществени органи и лица, близък помощник е на карловацкия сръбски архиепископ; особено благоразположение към Партений показва архиепископ Павел Ненадович.

В тази културна и обществена среда протичат зрелите години от живота на Партений Павлович. Той е не само духовник (дякон, архимандрит, епископ), но и книжовник, взема живо участие в изграждащата се сръбска книжнина. Такива са напр. написаните от него книги: Требник (преведен от гръцки на църковнославянски през 1749—1751 г. по искане на архиепископ Павел Ненадович), Литургия на апостол Яков, Ода за второто Христово пришествие, печатано през 1760 г., Тропар и кондак на Стефан от Херцеговина. Важно място заема и неговата автобиография.

Още едно обстоятелство заслужава специално отбелязване — изявата на Партений като стихотворец, имащ известен дял в развитието на южнославянското стихотворство. Като висококултурен човек на своето време, като един от културтрегерите сред българи и сърби той съдействувал за разпространяването на стихотворството между тях. В своята автобиография преписва популярната руска песен за Петър Велики, позната под наслов „Песен за Русия". Нейният първи куплет гласи:

Радуй ся, российский орле двоеглавний,
Ти бо еси нине в всем мире славний.
Слава твоя нине везде процветает,
Понеже лев шведский „уви мне" ридает.

Партений е автор и на едно стихотворение — прослава на сръбски крале, което написал на последния лист на ръкопис, съдържащ жития на сръбски владетели (ръкописът се съхранява в Софийската народна библиотека, № 267). Важна е последната фраза, изразяваща вярност към делото на прославяните дейци:

Аще бо и часто согрѣшаемъ,
Обаче от васъ никогда же отступаемъ.[10]

В ранната история на южнославянската поезия Партений Павлович е влязъл и с един превод от гръцки на черковносла-

[10] Повече за тези стихотворения вж. моята книга „Съвременници на Паисий", част II, София, 1964, с. 44—51.

вянски език, а именно със следната „Ода на воспоминание втораго Христова пришествия. По образу песни Лва Премудраго царя греческаго еллински стихами по алфавиту сложенная, а на славенски господином Партением епископом преведенная, стихами же славенскими Захарием Орфелином архиепископо-митрополитским иллирическим канцеларистом устроенная."[11] Наистина тук главна заслуга има Захарий Орфелин, който обработил в стихове Партениевия превод в проза. Вън от всяко съмнение е все пак мисълта, че в окончателното установяване на стиховете ще да е взел участие и Партений, който е следял за близостта между оригинала и превода. Впрочем сам Захарий Орфелин отбелязва значителния дял на Партений в това дело, като го поставя преди своето име и като посочва, че именно той е извършил превода. Откъм съдържание одата не представлява никакъв интерес — тя е израз на дълбоко религиозно чувство, признателност към бога, молитва за опрощаване на сторени грехове.

Богати българи, живеещи сред компактна сръбска маса в Австрийската империя, подпомагат развитието на учебното дело между тях, подпомагат заниманията на книжовни дейци. Типичен в случая е примерът с Марко Теодорович, български търговец от Разлог. С негови средства във Виена е издаден през 1792 г един буквар, носещ наслов „Первое ученіе хотящымъ учитися книгъ писмены славенскими, называемое Букваръ, съ многими полезными и потребными наставленіями, по которыма возможно въ краткомъ времени отрока не токмо церковныя, но и гражданскія славенскаго языка писанія совершенно читати обучити, къ прямому богопознанію и богопочитанію наставити, и къ понятію разныхъ въ гражданскомъ житіи нуждныхъ вещей привести, иждивеніемъ г. Марка Ѳеодоровича, булгара родомъ изъ Разлога."

Това е ново, второ издание на Буквара със също така дълго заглавие, приготвено от Захарий Орфелин и излязло във Венеция през 1767 г.[12] Към новото издание е притурен един месецослов и кратки летописни бележки за важни дати, свързани главно със сръбската история. Бележките са заети от „Вечния календар" на Захарий Орфелин. Букварът е много интересна културна проява на сръбския културен живот през XVIII в. Изграден под пряко влияние на такива руски буквари, той не само улеснява метода

[11] Първо издание излиза във Виена през 1760 г., 16 с. осмина, второ издание, Виена, 1763 г.
[12] Георгије Михаиловић. Српска библиографја XVIII века. Београд, 1964, с. 85—86.

на преподаването и усвояването на материала, но и засилва светската струя в учебното дело. Напечатан е с граждански букви, а не традиционните черковнославянски, езикът му е по-скоро руски, отколкото черковнославянски или сръбски, както погрешно бива определян понякога.[13] Изобщо това е буквар, стоящ в известно отношение по-високо от „Рибния буквар" на Петър Берон.

Такова важно просветно дело, засегнало сърби и българи, е подпомогнал будният българин от Разлог Марко Теодорович. Заслужава да се каже, че на този буквар обръща внимание и Любен Каравелов в статията си „Болгарская журналистика" (в. „Московские ведомости", 1862, бр. 153—154): „Встречаются даже книги, печатанные в XVIII столетии на славяно-русском языке, как например: „Букварь или первое учение . . ."[14].

* * *

Проникването на съчинения на далматино-хърватски и сръбски книжовници в български земи е друг важен момент от развитието на книжовните връзки между българи и сърби. Нашите книжовни дейци разширяват кръга на интересите си, черпят градиво за творби не само от традиционни старославянски ръкописи и руски печатни книги, но също от латински съчинения за хърватски автори и от съвременни сръбски книжовници. Познатите заемки говорят предимно за вести, имащи пряко отношение към родната история или към историята на славяните изобщо. Такива автори са:

Павел Ритер-Витезович (1650—1713) с неговата прочута книга „Stemmatographia sive armorum illyricorum delineatio, descriptio et restitutio" (Виена, 1701). Както вече казах, използувана е широко от Хр. Жефарович за книгата „Стематография" (Виена, 1741), а чрез това издание я използувал и Паисий Хилендарски, който пише: „Някои латински философъ написаль причти и титли народние — по Европа колико народи били и имена мѣстамъ и прѣдѣломъ изобразилъ причтею."

Мавро Орбини (умрял 1614 г.) с руския превод на книгата си „Книга историография" (Санкт-Петербург, 1722) е главен извор на „История славяноболгарская", както сам Паисий отбелязва на няколко места.[15]

Андрич Качич-Миошич (1702—1760) е добре познат на

[13] Б. Пенев. История на новата бълг. литература, III, София, 1933, с. 431.
[14] Публицистиката на Любен Каравелов. София, 1957, с. 89.
[15] Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. II. София, 1932, с. 269—283, 380—382.

наши книжовници през XVIII в. Той влияе главно с книгата си „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ (първо издание — 1756 г., второ издание — 1759 г.), изиграла важна роля в живота на южните славяни. Книгата е съчетание на научно изложение (за онова време) на историята на отделните славянски народи и поетически творби, свързани с лица и важни събития в техния живот. Доста място заема и изложението на българската история — 32 разказа и четири песни, пряко посветени на български мотиви. Освен това за българи се говори и в редица други песни, свързани с моменти из живота на останалите южни славяни.

Академик Юрдан Трифонов установи, че авторът на т. нар. „Зографска българска история“ широко черпил градиво из горепосочената книга на Качич-Миошич. Основателно той поставя такъв въпрос: „Как е било възможно един светогорски български монах от половината на XVIII в. да използува добре хърватско съчинение, напечатано с латиница, и то по стария тежък хърватски правопис, когато в Света гора не са се четели книги, писани с латиница, и следователно не е имало навик да се борави с такова съчинение! Не трябва ли да се допусне, че преди Razgovor-ът да бъде използуван, потребните части от него са били преведени с кирилица? Повод за повдигане на тоя въпрос дава и обстоятелството, че Качичевите стихотворения, които са били употребявани от български книжовници през втората половина на XVIII в., са се преписвали с кирилица и са се считали за сръбски.“[16] Това негово предположение — за наличие на кирилска транскрипция на стихотворенията на Качич — днес е установен факт, познати са славянски кирилски ръкописи от втората половина на XVIII в., съдържащи творби на Качич-Миошич.[17]

В преписа на „История славяноболгарская“, направен от Дойно Граматик в Елена през 1784 г. (Еленски препис), има няколко добавки върху родната история, пряко заети от Razgovora на Качич, чиято книга е посочена като „Дрѣгѧ исторіѧ“. Важна е тенденцията у Дойно Граматик да изпуща такива подробности от своя извор, които може да представят в отрицателна светлина неговия народ (главно разказите за цар Самуил).[18]

Но Дойно Граматик не се задоволил само със заемки из прозаическата част на Razgovor ugodni, свързани с родната история, но също преписал и две песни, едната — за цар Крум, а другата — за цар Самуил. Тук те се срещат за пръв път в на-

[16] Юрдан Трифонов. Зографската българска история, Сп БАН, кн. LX, 1940, с. 31—32.
[17] Б. Ст. Ангелов. Съвременници на Паисий. Част I. София, 1963, с. 143.
[18] Подробности в посочената моя книга, с. 132—139.

шата литература; важно е също обстоятелството, че въпросните стихотворения са първи произведения у нас със светска тематика — военна и любовна. Въпросните стихотворения имат наслови:

1. Пѣсна о царѣ Оруна и царя греческаго Никифора, составленна некимь сербскимь пѣснописцемь, сего ради по сербскии язикь писаль ю (л. 30—31) и

2. Пѣсна о царя Самоила и краля сербскаго Владимира и кралица Косара, дьщи царя Самоила, по сербски язикь (л. 43—46).

Бележитата книга на Качич-Миошич е имала значително проникване сред сърби и българи, свидетелство за което е кирилската транскрипция на много негови песни, срещани в южнославянски ръкописи от втората половина на XVIII в. В някои от ръкописите дори доминират песните на Качич. Тъкмо от такива книги са заемани отделни песни на Качич-Миошич, които намираме в български ръкописи. Освен посочените вече две стихотворения, преписани от Дойно Граматик в Еленския препис на „История славяноболгарская", ще посоча още едно стихотворение на Качич-Миошич, познато у нас по ръкопис от 1770 г. (ръкопис № 332 на Софийската народна библиотека, листове 69—70). Наистина авторът на песента не е посочен, както е и в други случаи, но съпоставката категорично свидетелствува, че тук главен източник е „Razgovor ugodni". Обширната творба на Качич-Миошич „Pisma od četiri sveta imeńaka"[19] тук е дадена под наслов „Стіхн сложенныхъ по подобію пѣсны на похвалѧ стомѹ оцѹ Саввѣ сербскомѹ". По-съществена е друга разлика в случая — у Качич-Миошич се говори за четирима светци все с име Сава; тримата са раннохристиянски светци, а четвъртият е прочутият сръбски църковен деец Сава:

Četvrti je ruža izabrana
od kolina Nemanić Stipana,
slovinskoga krala i cesara,
od istočni strana gospodara.

В нашата редакция е пропуснато всичко, което се отнася за дейците преди Сава Сръбски — песента започва направо с неговата прослава.

Въпросната песен е някаква компилация — нейна основна част (по-голямата) върви по Качич-Миошич, кирилска транскрипция, с известни промени. Крайната част на стихотворението обаче

[19] Djela Andrije Kačića Miošića. Kniga prva. Razgovor ugodni. Zagreb, 1942, str. 129—132.

е съвсем друга, макар да носи същите формални белези. Най-важна подробност тук е, че се говори за смъртта на Сава в България, която подробност липсва у Качич-Миошич:

Оу Болгарскѣ землю кога дойде,
томѣ душа къ вышнемѣ богѣ пойде.

Кой е автор на завършека на песента, сега не мога да установя. Важен е самият факт — компилацията, пригодяването на темата — прослава на сръбски светец към българска културна среда, между която се разпространява ръкописът. Поместеното тук стихотворение има 78 стиха със съседна рима. Ще приведа началото му:

Радѣнте се высокы планине,
сладке гласе пойте оу высине,
Свако цвѣтіе и рѣже рѣмене,
полска древа и траве зелене.

Прорастн нама рѣжа нзбранна
ѡ племене славнаго Немана
Сербска рода краля и кесара
и премногнхъ странн господара.

Заслужава да се посочи също, че въпросното стихотворение се среща и в друг български ръкопис, но вече от началото на XIX в. — № 275 на Софийската народна библиотека, лист 75.

Ще посоча още едно стихотворение, проникнало у нас от сръбската литература. Стихотворението, чийто автор не е познат, има чисто религиозно съдържание — изразява чувствата на човека, които той изпитва при настъпващата смърт. След всеки стих е рефренът „Оле, смерти, горка ти еси", както е и познато в научната литература. Получило значително разпространение в Сърбия[20], то прониква и у нас. Засега ми е познато по следните три ръкописа на Софийската народна библиотека: № 686, XVIII в., л. 15—18, № 705, XVIII в., л. 46, № 735, началните десетилетия XIX в., л. 21—22. Стихотворението е обнародвано от Беню Цонев още през 1923 г. (Опис, II, с. 332, по ръкопис № 705), но и досега остава неизползувано в нашата историко-литературна наука. То носи формалните белези на сръбското стихотворство

[20] Т. Остоијић и В. Доровић. Српска грађанска лирика XVIII в. Београд, 1926, с. 48.

през XVIII в., на свой ред близко на руските вирши от XVII—XVIII в. Ще цитирам само завършека на стихотворението:

Косу носиш, те нас косиш, и никого не вопросиш.
Како ко ю согледает, той час тело умирает.
Тело землю предаваю и вам спомен оставаю.
Спомените ви за мене, ви за мене.
Оле, смерти, горка ти еси.

Макар засега да няма преки вести, вън от всяко съмнение ще да е проникването на видните сръбски книжовници от втората половина на XVIII в. Захарий Орфелин, Доситей Обрадович и Йоан Раич, както и тяхното въздействие върху наши книжовни дейци от същото време. Те имат непосредствени връзки с българи, живеещи сред сръбския народ, които на общо основание дирят сръбска книга, необходима не само като четиво, но и за житейска подготовка. Добре са известни здравите и приятелски връзки напр. между Партений Павлович и Захарий Орфелин; Доситей Обрадович говори топло за българския народ, свидетелство за жив и непосредствен допир с негови представители[21]; Йоан Раич показва не само голяма осведоменост за българите, но и тях поставя на първо място в наслова на прочутата си „История разних славянских народов, най-паче болгар, хорватов и сербов" (Виена, 1794—1795).

Като дългогодишен сръбски учител и книжовник Раич не само влиза в допир с българи, но и влияе върху тяхното духовно изграждане. Сложен и все още неразрешен е въпросът за взаимните връзки между Паисий Хилендарски и Йоан Раич, особено проблематично е въздействието на Раич върху Паисий, който само благодарение на това влияние бил написал своята история. По този въпрос аз споделям тезата на Б. Пенев: „Всички онези, според които написването на Славянобългарската история се дължи на влияние от страна на сръбския историограф, ще трябва да докажат, че Паисий действително се е срещнал с него, че Раич действително му е повлиял; след това ще трябва да докажат също, че преди да се срещне с Раича, Паисий не е имал намерение да пише българска история."[22]

През 1801 г. Атанасий Нескович отпечатва в Будапеща „История славенно-болгарског народа. Из г. Раича Историе и

[21] Б. Пенев. Доситей Обрадович у нас, с. 74—77.
[22] Б. Пенев. История на новата българска литература. Том II. София, 1932, с. 379.

неких исторических книг составленна и простим язиком списанна за синове Отечества". Това първо печатно издание от българин на българска история, приготвено, както се вижда от наслова, главно по книгата на Раич, представлява компилация по нея. Следователно, за да излезе от печат през 1801 г., компилацията е замислена по-рано, още в края на XVIII в. За степента на общуването със сърбите, за приобщаването към сръбската книжнина добре говори езикът, на който е написана обнародваната от Нсковић история на българския народ — силно сърбизиран, смесица между български и сръбски език. В този факт може би е правилно също така да виждаме някакво течение за сближаване на двата родствени езика, за създаване на общ литературен език.

Сръбски ръкописи проникват в наши земи не само като четиво, но те служат и за преписване на нови книги; освен това те биват използувани от български книжовници за техни съчинения. Типични в случая са примерите с Паисий Хилендарски и Спиридон Рилски, автори на български истории. Освен на други места в „История славяноболгарская" Паисий изцяло по сръбски извори изгражда главата „Зде вонми, читателю, да речемя вократце и ради сербски кралы". Начетеността му в сръбската книжовна традиция най-добре проличава в завършека на тази глава, в която показва здраво критично чувство, като долавя и изтъква някои засилени тенденции у сръбски книжовници за „китене" на своята история. Тук именно Паисий прави такова обобщение: „Зато и до нынѣ сербіе хулатъ на болгари от безуміе свое. Мнит ся имъ да су више были они славни кралевствомъ и воискомъ и земля исперво от болгары. Но нестъ тако: болгари вси язицы знаютъ и у всаки исторіи свидетельствуютъ, а за сербіе нигде нема писано, ни свидетелство въ исторіи латинскы и греческы. Но они от Симеона Неманя почели писати и от то время имеютъ писано родословъ и житія на крали ихъ и святыхъ, но то никако несогласно. Колико книгы ныхни има за кралеви ихъ и у всака различно и несогласно написали — кои како хотелъ и како слишалъ от прости человѣцы, тако и писалъ. Зато и не може да се разумеетъ и то, що е право и истина от несогласнаго известия ихъ."

Така е и при Спиридон Рилски, когато писал през 1792 г. своята „История во кратце о болгарском народе славенском". Още през 1900 г. В. Н. Златарски убедително доказа, че Спиридон е черпил доста градиво из сръбски съчинения — жития на сръбските крале (Сава, Стефан, Симеон, Милутин и др.) и сръб-

ския летопис.[23] Изцяло по сръбски извори Спиридон завършва историята си с главата „О рода сербскаго и о князей их. Достоит нам и о сербскых деспот вкратцѣ мало рещи".[24]

* * *

Напоследък основателно се обръща по-голямо внимание на руското песенно творчество през XVIII в. Оказва се, че то е важен и интересен момент в развитието на руската литература, обогатява я не само жанрово, но и тематически. При това „изучаването на руските ръкописни песенници от втората половина на XVII в. и от първата четвъртина на XVIII в. с книжовните (ненародните) песни постави на дневен ред въпроса за взаимодействието между полската, украинската, руската, чешката, сръбската и българската песенна поезия. Въпросът представлява голям интерес, понеже при всеки от тези народи степента на развитието на литературата е различна."[25] В науката вече немалко е направено за проследяване на това взаимодействие между славянските литератури през XVIII в.[26] Ценен принос в тази насока са издирванията на съветския учен А. В. Позднеев, който изследва много руски и славянски ръкописни сборници, намиращи се главно в Съветския съюз. Тези проучвания безспорно трябва да продължават и да се активизират. Особено наложителни са те за историята на българската литература. Оказва се, че такъв проблем не е съществувал пред българските литературни историци, по него нищо не е писано в България. Разбира се, методологически никак не е правилно да се допуща, че единствено българската литература между всички славянски литератури е останала назад от новите литературни жанрове през XVIII в., че тя се е развила съвсем независимо, без жив и плодотворен допир с други славянски и неславянски литератури. Напротив, познати исторически вести говорят за общуване с тях, за новости в нея. Българската литература през XVIII в. не остава чужда и на стихотворното творчество, колкото то днес да е познато фрагментарно.

[23] В. Н. Златарски. История во кратце о болгарском народе славенском. София, 1900, с. XLI—XLIX.
[24] В. Н. Златарски. Пос. съч., с. 107—109.
[25] А. В. Позднеев, Песенная книжная поэзия в славянских странах. Труды ОДРЛ, XIX, 1963, с. 414.
[26] Т. Остојић и В. Доровић. Српска грађанска лирика XVIII в., Београд, 1926; М. Н. Сперанский. Сербские школьные вирши. Труды ОДРЛ, XIX, 1963, с. 404—413; А. В. Позднеев. Рукописные песенники XVII—XVIII вв.—Ученые записки Московского госуд. заочного педагог. института, т. 1. Москва, 1958; Песенная книжная поэзия в славянских странах. Труды ОДРЛ, XIX, с. 414—426. Повече библиографски вести може да се видят в работите на Позднеев.

ПЕСНЬ ПОХВАЛНА ЦАРУ ПЕТРУ МОСКОВСКОМУ

В богатия репертоар на руското книжовно песенно творчество е влизала и „Песень похвална цару Петру Московскому". Както показва и самото нейно заглавие, тя прославя бойните подвизи и победи на Петър Велики. Друга особено важна и характерна нейна черта е, че песента изразява чувствата на балканските народи към Русия и частно към Петър Велики, разкрива техните надежди за избавление от Русия.

Пълен текст на песента обнародва А. В. Позднеев по ръкопис № 52 на Националната библиотека в Париж.[27] В друга своя публикация той счита, че целият Парижки сборник е творение на дубровнишката литература през XVIII в.[28] Оказва се обаче, че това не е единствен препис на въпросната песен за Петър Велики. За нейния южнославянски и по-точно сръбски произход спор не може да има. Тя е позната обикновено под наслов „Песнь похвална цару Петру Московскому" и е твърде голяма.

Извадка — самото начало от песента, е поместена и в един ръкопис на Софийската народна библиотека „Кирил и Методий", № 705, л. 142. Ръкописът произхожда от български земи, но книжовникът е черпил материал от сръбски ръкописи. Понеже има скъсани листове, песента не е запазена изцяло. В сегашния си вид тя гласи:

ПЕСНЪ ЦАРА ПЕТРУ

Опаки книга чтие,
Да се московъ с турце бие.
Християне се богу моле,
Еръ своему цару воле.
И тебе се, боже, мола
За велико име твое.
Ти напущи силна ветра,
Посли с нима цара Петра,
Костандину равну полю.
Допусти му твою волю
И по суху и по мору.

[27] Вж. Исследования и материалы по древнерусской литературе. Москва, 1961, с. 357—358.
[28] Труды ОДРЛ, XIX, 1963, с. 416.

Вторият препис от тази южнославянска поетическа творба се намира в сръбски ръкопис от втората половина на XVIII в. Ръкописът сега се пази в Ленинград — Библиотека при Академия на науките, сбирка П. А. Сирку, № 13.6.18. Част от поместените в него песни са заети из книгата „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ на Андрия Качич-Миошич. Ето някои от песните в ръкописа:

1. Песан цару Петру (л. 1—4).
2. Песан Исусова (л. 5—7).
3. Коа се жени Янкович (л. 8—10 об.).
4. Гором яше Кралевичу Марку (л. 10).
5. Девет браче договара (л. 10 об—11).
6. Песан од крала Владимира (л. 12—16 об).
7. Песма воеводе Сибинянин Янко (л. 17—20).
8. Песма како Янкович. . . разби Ормусь паша Унгаре (л. 20—23).
9. Песма от Радослава и Бодина (л. 23 об — 27).
10. Песма од Котаран, како изсякоше турке (л. 27—30).

Песента на Петър Велики се намира на началните четири листа, с нея започва цялата сбирка. Този факт едва ли е случаен. Понеже това е вторият (сега познат) пълен препис на стихотворението, целесъобразно е неговото публикуване изцяло. Толкова по-наложителна е публикацията, като се вземе под внимание обстоятелството, че Ленинградският текст показва някои интересни разночетения. Неясната фраза на Парижкия екземпляр „И остале све пастире и по земли митире“ (Позднеев предполага, че се касае за „Мисир“ — Египет) тук е дадена в ясна мисъл: „И остале све пастире и по земли манастире“. Тук обнародвам само началните стихове на тази бележита

ПЕСАН ЦЕСАРУ ПЕТРУ
ПЕСАН ПОХВАЛНА ЦЕСАРУ МОСКОВИТУ

Плачу и ридаю,
Грецы, сербли и булгари,
Сад се ова книга чтие,
Да се москов с турцы бие.
Християни се богу моле,
Ере своме цару воле.
А саде те, боже, молю:
Ты испусти нашу волю,
За велико име твое.
Дяволи се тебе бое,

Ака моли нече турцы,
Кои ходе како вуци.
Пусти, боже, свога ветра,
Тер пошли цара Петра,
Константину равну полю,
Допусти свою волю,
И по суху, и по мору.
Ослободи Святу гору,
И остале све пастире,
И по земли манастире.
Сад се тебе турци бое,
Да се твоя слава чуе.
Да се ини крали чуде,
И да твое име славе.

Като става дума за южнославянски ръкописни песенници, бих желал да припомня за находката на още един такъв песенник. Той се намира също в Ленинград, Държ. публична библиотека „Салтыков-Шчедрин", под шифър Сербск. Q. XIV. № 1. Има 288 листа, дебела, груба хартия. Посветен е на княз Григорий Александрович Потемкин, както се вижда от предговора (л. 1) и от специалната песен-ода за него (л. 2—3). Нямам обширни бележки за ръкописа, затова не мога да кажа подробности за съдържанието му. Но ще отбележа, че в него са поместени в кирилска транскрипция творби на Качич-Миошич, заети из книгата му Razgovor ugodni naroda slovinskoga". Особено патетична е песента за Потемкин.

Изнесените вести красноречиво говорят за засилено културно общуване между българи и сърби, забелязват се контурите на общославянско литературно движение, насочено към пробуждане и борба за повече права. Важен е също така засиленият интерес към Русия, ползуваща се с името на верен защитник на южните славяни.

* * *

Делото на многобройни известни и неизвестни по име книжовници през XVIII в., особено през втората половина на века, неусетно внася нови елементи в съдържанието на българската литература, чертае нови линии на нейното развитие, изважда я от традициите на средновековието, насочва я към по-пълно свързване с живота на народа. Наистина преходът е бавен и постепенен, но тук по-важен е самият процес на обновяване, което при

по-нататъшните обществено-политически промени става все по-силно в развоя на новата българска литература. Да се проследи и изясни този важен проблем — зараждане и развитие на новата българска литература, преход от средновековна към нова книжнина, връзка с литературите на други балкански народи, а също и с руската литература — е все още предстояща актуална задача на българската литературна история.[29] През XVIII в. започна изграждането на българската нация. Този исторически факт има решаващо значение за появата и развитието на нашата нова литература. Бъдещи по-задълбочени и разширени издирвания въз основа на нови материали ще изнесат нови подробности и тенденции в развитието на литературата ни през XVIII в.

Материалите показват, че XVIII в. е бурна епоха със силно културно движение, изразено чрез делото на много книжовни дейци. Паисий не изниква случайно и неочаквано, нито пък делото му остава без въздействие. Той има предходници, има съвременници и последователи. Заслужава да се посочи, че думата съвременници не се покрива със съидейници, макар някои от тях горещо да споделят мислите на „История славяноболгарская", която те преписват. Доминиращо у тези съвременници на Паисий и все още старото съдържание, макар и не така стабилно. И тъкмо при съпоставка с тях изпъква величието на Паисий. Той най-добре долавя и изразява тенденцията на новото в живота. С патоса на своята „История славяноболгарская", обусловен от безгранична любов към народа и от дълбоко страдание по народното тегло, Паисий вдъхновява съвременници и потомци на борба за запазване на народността, за извоюване на по-добър

[29] Интересни мисли в тая насока изказва съветският славист А. Н. Робинсон в своята ценна монография „Историография славянского возрождения и Паисий Хилендарски". Издательство Академии наук СССР. Москва, 1963, 139 с. Както се вижда и от наслова на проучването, Паисий е разгледан на фона на общославянската историография, поставен е в тясна връзка със славянска историческа мисъл на своето време, въведен е за пръв път в общото нейно развитие. Тази постановка е важна за нас, защото въвежда развитието на нашата литература в потока на общославянския духовен подем през XVIII в. Авторът заключава: „Выдающимся представителем этого течения, одним из последних по времени, но крупнейших по значению, был Паисий Хилендарский — основатель идей болгарского Возрождения. В „Истории славеноболгарской" Паисия с неповторимой оригинальностью сочетались традиции общих историографических представлений с публицистическим пафосом болгарской живой современности" (с. 139); Г. Д. Гачев. Ускореното развитие на културата. София, 1979; Ст. Таринска. Ускорено развитие и исторически процес, сп. Литературна история, 1977, кн. 1, с. 16—27; В. Велчев. Паисий Хилендарски. Епоха, личност, дело. София, 1981, с. 171—179.

живот. Книгата на Паисий е първото произведение на българската литература, което в най-силна степен не само се свързва с живота, не само отразява неговите нужди, но и чертае програма на бъдещето. В това е силата на тази малка, непретенциозно написана, но велика по въздействие „История славяноболгарская".

СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА И НАШИТЕ ВЪЗРОЖДЕНЦИ

Изключително бурно е развитието на нашия народ през епохата на Възраждането, особено след Кримската война (1853—1856). То е много богато и разнообразно по форми и съдържание, черпи сокове от историята, от културата на близки и далечни народи, от съвременността. Важна в това отношение е оценката, която нашите възрожденци имат за старата българска литература и култура, широко и умело използувани от тях за пробуждане и засилване на народностно съзнание, на патриотични чувства, на гордост от високото културно развитие на своя народ през средновековието. Големият възрожденски подем намира солидна опора в миналото на народа и на българската държава. По понятни обективни исторически обстоятелства дейците от Възраждането поставят акцент върху културата на своя народ в миналото, върху неговата бележита стара литература, високо прославена през средновековието, получила достойна оценка в европейската наука още през първите десетилетия на XIXв. Научният свят с възторг заговорва за старобългарската книжнина и старобългарския език, проявява все по-голям и задълбочен интерес към тяхната история, роля и значение в живота на останалите славянски народи; дири стари български ръкописи, издава ги, подлага ги на изследване, особено в езиково отношение.

Този дълбок интерес на европейската и по-специално на руската и чешката наука към старобългарската литература и култура дава силен тласък на патриотичното чувство на поробения българин, вдъхновява го и той на свой ред дахвърли поглед върху своята история, да я изучава и осветлява, да вдъхновява поколенията. И започва този процес, отначало плахо, с превеждане на чужди съчинения върху българската старина, по-после с компилации по такива съчинения и завършва със съчинения с по-самостоятелен характер.

Нашата историческа и литературна наука досега не е обръ-

щала достатъчно внимание на този много интересен и важен момент в развитието на нашия народ, на национално израстване и дълбочина на културното развитие. Малко публикации има в тая насока (например за Л. Каравелов, П. Р. Славейков), изказванията в повечето случаи са от общ характер. А това е голяма тема, достойна за по-цялостно монографично проучване.

В едно такова изследване би трябвало да залегнат например такива въпроси:

1. Проявен интерес у нас към чужди съчинения, свързани със старата българска култура — за Кирил и Методий, Климент Охридски и др.; превеждане на такива съчинения, оценка за тях, показана критичност, коментар, рецензиране и пр.

2. Статии на български възрожденци върху старобългарската литература — научно състояние, извори, оценка, насоченост.

3. Книги на български възрожденци върху старата българска книжнина — например В. Е. Априлов, Г. С. Раковски, Л. Каравелов, М. Дринов, Н. Жеков, Ив. Момчилов, Сп. Палаузов, Ст. Захариев, П. Р. Славейков и др.

4. Публикуване на старобългарски и изобщо старославянски съчинения.

5. Проявен интерес към старобългарски и старославянски ръкописи — вести от този род в печатни съчинения и в кореспонденция — например Г. С. Раковски, Л. Каравелов, П. Р. Славейков, Васил Друмев, Йор. Хаджиконстантинов — Джинот, К. Д. Петкович, Н. Рилски, В. Е. Априлов, Н. Геров, Хр. Даскалов и др.

От тази богата проблематика подробно в нашата наука е проучено само отношението на възрожденците към безсмъртното дело на славянските просветители Кирил и Методий, високата им оценка за това дело, продължителната им и вдъхновена борба за него, въвеждането му като голяма градивна сила в нашия обществено-политически живот до Освобождението. Всички по-видни и активни възрожденски деятели се изказват (в публикации и писма) за Кирил и Методий, за техните заслуги към българския народ и славянството, борят се за въвеждането на техния празник по цялата българска земя, обогатяват съдържанието на честването им. Появяват се много статии по вестници и списания, появяват се популярни и научни книги, посветени на Кирил и Методий (П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Сава Филаретов, Ат. П. Гранитски и др.). По повод празника на славянските апостоли през 1873 г. Любен Каравелов пише: „И така днешният празник е *начало* на нашето съществуване, *предтеча* на нашето просвещение и напредък, *предводител* на нашите народни стремления, *спасител* на нашата народност, *двигател* към нашето бъдещо щастие и ис-

торически пътеводител към нашето историческо освобождение" (в. „Независимост", III, 1873, бр. 34, с. 265—266). Величав заключителен акорд на прославата и идейното осмисляне на Кирило-Методиевото дело дава Христо Ботев. Това дело е „начало на оная знаменита в старо време славянска култура, за която возпоминанията днес сближават и въодушевяват с взаимни симпатии почти всичките славянски племена". Кирил и Методий са „гениите, които са записали знаменитото събитие в нашата бурна история". Българите трябва да знаят „съвременното значение на празника". Този празник вече е „станал празник за победа над православно-разбойническия разврат, празник за освобождението ни от фанариотските дългополи тирани и празник на нашето историческо възраждане". И заключителната му мисъл: „11 (24) май скоро ще да бъде празник на нашата революция и нашата свобода" (в. „Знаме", 1875, брой 15).

Не са малко публикациите, свързани със старата българска литература — писатели, творби, епоха. В тях се дава не само оценка на това минало, но и осъвременяване на въпросите. Найден Геров пламенно брани делото на поп Богомил в своя статия под същото име „Поп Богомил" (в. „Македония", III, 1869, бр. 48, с. 1—2). След като изяснява при каква историческа обстановка се появява и развива богомилството като идеология на бедните селяни, той пише: „Това показва, че богомилството в основата си е било едно движение въз чуждото духовно началство, въз чуждото духовенство в България. А по-нататък какво е било богомилското учение, това не се знае, зачтото го няма нийде изложено. Определяват го по словата, които някой си Презвитер Козма е писал връз еретиците. Но пръво и пръво Презитер Козма е бил по-после от попа Богомила, та може в негово време и да е имало нечто притурено или приправено в Богомиловото учение. Второ — Презвитер Козма е бил противник на Богомиловото учение. . . " По-нататък Найден Геров осъвременява разглеждания въпрос: „Така нам иде да вярваме за попа Богомила, че и той като Йоанна Хуса не е бил еретик, а добър родолюбец и прав християнин, който искал да освободи народа си от чуждо духовно господство и да го оправи на правий християнский път. Поп Богомил се въздигнал въз гръцките владици, защото служили в църквите на чужд гръцкий език, когото българите не разумявали. . . Трябва ли да гледаме цял свят да слави Йоанна Хуса, а ние да си мълчим за наш поп Богомила, който четиристотин годин по-напред е положил начало на онова учение, което Йоан Хус проповедувал?"

На 24 март 1868 г. Тодор Икономов произнася публична лекция в Болградското училище на тема „Епохата на Симеона Велики или Златний век на България“, която е напечатана в сп. „Общ труд“ (I, Болград, 1868, кн. 1, с. 17—48). Тук се говори за ролята на Кирило-Методиевите ученици, дошли в България след 885 г., за по-видните книжовници през епохата — Климент Охридски, Йоан Екзарх, Константин Преславски, Презвитер Григорий, Черноризец Храбър, цар Симеон. Ще цитирам само мисълта му за Черноризец Храбър: „Без да изчисляваме тук някои и други още произведения от непознати писатели в него време, не можем да смълчим при това името на важния съвременен писател-филолог, от когото е останало остроумното и знаменителното в много отношения „Сказание како състави святыи Кирилъ словеномъ писмена противоу языкоу“, в което той показва дълбоки познания на историята на писмеността на старите народи уобще, явяващиц се като писател-борец в полза на славянската азбука и писменост срещу нападенията от страна на гърците. Този писател е Черноризец Храбър.“ Заслужава да се изтъкне и заключителната му мисъл за заслугите на цар Симеон: „Колкото откъм България отделно в неговото лице тя придобива във всеславянския мир обща почит и онова лъсно място, като е станала и спечелила наименованието разсадница на славянското просвещение. И какво чудно стечение на обстоятелствата! С неимоверна бързина добиват се такива големи резултати!. . . България била и става избрана страна, за да се не само запази гоненото славянско просвещение, но и да му послужи в пролетно разцъфтяване!. . .“

Недю Жеков обнародва обширно проучване под наслов „Век Търновскаго патриарха Евтимия. Исторически преглед“ (в. „Македония“, V, 1871, бр. 16, 17, 18, 19, 20). Тя започва ударно: „Историческият живот на български народ предава в последните векове на потомството такъв задатък, който е слян с нашето народно битие. Бързо и бурно протекоха толкоз векове, в които гаснееше народният дух. Но в тези последните дни българският син, като се пробуди от съня, който беше го опоил, както може да опои само фанариотски татул, издигна очите си на възток и със свежа бодрост, с юношеска ревност разгледа първите знаци, които светяха както утрена зора на народното възраждане. Младият българин тука видя живот, който е по-убедителен от всички вековни паметници, който е поразителен от всяка земалска слава. Събитията, които са се някъде съвършили на българското землище, не доказват дотолкоз неумиращия български живот, както народната му ли-

тература, защото веч философски е доказано да човешката мисъл всичко преживява и дохожда от най-отдалечените векове при нас в пълнота на ново битие." И по-нататък той разглежда въпросите: 1. „Каква личност е бил търновский патриарх Евтимий? 2. Каква е била неговата рецензия? 3. Какво е писал той?" Освен по тия въпроси Н. Жеков говори и за учениците и последователите на Евтимий. За Евтимий обобщава, че „е притежавал обширни знания и висока наука пред своите съвременници както в Търнов, тъй и в Цариград"; славата му се е простирала „от Солун до Бялград и от река Марица до Скитските страни"; бил е „над всичкия български народ Патриарх от Охрида до най-тесния ъгъл на Добруджа; той е бил светило на всичка Загория и неговите ученици са били учители в съседните държави. . ."

Константин Димитриевич Петкович — един от първите българи с висше филологическо образование — обнародва старобългарско слово за Петка Търновска, за пренасянето на мощите ѝ в Търново. Във встъпителните си думи той изтъква значението на това съчинение за историята на българския правопис и за обогатяването на книжовния език. „Това слово — пише К. Петкович — е преведено или преписано по български от человека, който требе да е роден в северна придунавска България. Видит ся да он е бил духовно лице и от читане на цръковни книги имал е некакви познания от стари славенски язик, но колко за правописанието му, не го е следувал по всекъде, а дръжал ся повече за изговорът на живи български език. Затова и е любопитно да видит чловек с какви букви он изговарял и е писал некои звукове от живи български язик и с каква леснина и простота течет му язикът. Тук может да найдет чловек и български речи, които сега нашите списатели, защото ги не знаят, земат ги от други язици и ги турат не на свое место или си бият главата и измислюват за тях нови" (в. „Цариградски вестник", . . . , Цариград, бр. 111 от 28 февруари 1853, с. 4). Колко трезви наблюдения и препоръки към творците на българската книжовна реч, изказани близо преди 130 години, които важат и днес.

В духа на създадения от филологическата наука през първата половина на XIX в. голям интерес към старината българските възрожденци също активно работят за издирването и съхраняването на паметниците на българската култура, по-специално на старобългарското книжовно наследство. Мнозина от тях в писма и публикации пишат за стари ръкописи (български и изобщо старославянски), подсещат къде да се дирят такива ръкописи, из-

вестяват за унищожени ръкописи, молят за преписване на някои съчинения, поместени в тях и пр. Благодарение на този оживен възрожденски интерес към старославянската ръкописна старина днес са запазени много от ръкописите, намиращи се тогава по българските земи. В тая насока особени заслуги имат Г. С. Раковски, Найден Геров, П. Р. Славейков, В. Е. Априлов, Неофит Рилски, Хр. Даскалов, Ст. Захариев, Йордан Хаджиконстантинов — Джинот, Константин Д. Петкович и др. Многобройните вести от този род са достатъчни за едно проучване, в което да се посочи кои ръкописи са запазени и кои изчезнали или все още неоткрити. Броят на пропадналите ръкописи може би ще бъде значително по-голям от запазените.

Забележително е, че у български възрожденци подобно на чуждестранни културни деятели (главно в Русия) грижата за старославянските ръкописи се изразява в подчертан стремеж към *съставяне на лична сбирка от такива ръкописи*, да образуват своя ръкописна колекция. Такива колекционери например са Стефан Захариев, Найден Геров и Йордан Хиджиконстантинов — Джинот. За съжаление и на тримата ръкописните сбирки не са оцелели като колекции, събраните от тях ръкописи са се разпръснали след смъртта на притежателите им. Ст. Захариев известява българската културна общественост, че притежава около 30 стари ръкописи и обнародва текстове от тях (сп. „Гайда", III, Цариград, 1866, бр. 13, с. 203). Сбирката на Йордан Хаджиконстантинов — Джинот била по-голяма — над 76 ръкописа, към които се прибавят и „други много разтурени листове, кои немат заглавия и число. Всяка от тия книги е голема като церковен един миней, а някои и други като часословци" (вж. „Цариградски вестник", III, 1853, бр. 142, с. 3).

За зрелостта на българската обществена мисъл до Освобождението по въпросите на културното наследство, за оценката му и грижовното отношение към него говори П. Р. Славейков, с чиито думи искам да завърша труда си: „Добре би сторило едно общество, ако да поддържаше за три години едного способна българина, който да обходи стара България, Тракия и Македония, който да не търси древности и народност в градищата, дето всичко е потушено, погърчено, потурчено, но в горите, манастирите, черквите, дето, ако завистливо не е погледнало и дето скромната простота е спестила по нещичко за нас. Колко неща може да се издирят и опазят, които след 10 години не ще ги имаме."

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД 5
ЗА КНИЖОВНОТО ДЕЛО НА ПРЕЗВИТЕР ГРИГОРИЙ МНИХ . 28
ЗА КНИЖОВНОТО ДЕЛО НА ПОП ЙЕРЕМИЯ 37
ТЪРНОВСКИЯТ КНИЖОВНИК ДИОНИСИЙ ДИВНИЙ 44
ТЪРНОВСКИЯТ КНИЖОВНИК ПРЪВОСЛАВ 55
ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК 60
ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК И СРЪБСКИЯТ КНИЖОВНИК ТЕОДОСИЙ 74
СТАРОБЪЛГАРСКИЯТ КНИЖОВНИК КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ ЗА ДЕЛОТО НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ 84
ВЛАДИСЛАВ ГРАМАТИК 88
РЪКОПИСИ НА МАРДАРИЙ РИЛСКИ 107
БЪЛГАРСКИ КНИЖОВНИЦИ ОТ XVII В. 117
КРЪСТЮ ГРАМАТИК — КНИЖОВНИК ОТ XVII В. В КУКЛЕНСКИЯ МАНАСТИР 130
РЪКОПИСЕН ЕКЗЕМПЛЯР ОТ „СТЕМАТОГРАФИЯТА“ НА ХРИСТОФОР ЖЕФАРОВИЧ 133
ЙОСИФ БРАДАТИ — ПРЕДВЕСТНИК НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ 141
КНИЖОВНИКЪТ ТОДОР ВРАЧАНСКИ НЕ Е ТЕОФАН РИЛСКИ 146
НЕИЗДАДЕН ПРЕПИС НА СТАРОБЪЛГАРСКОТО СЪЧИНЕНИЕ „СОЛУНСКА ЛЕГЕНДА“ 151
НЕИЗВЕСТЕН СТАРОБЪЛГАРСКИ РАЗКАЗ „ЧУДОТО С БЪЛГАРИНА КЛИМЕНТ“ 158
СЛОВО ЗА ЧЕТЕНЕТО НА КНИГИТЕ 161
КЪМ ИСТОРИЯТА НА БОРИЛОВИЯ СИНОДИК 171
РАННО НАУЧНО ИЗВЕСТИЕ ЗА ЕДИН ТЪРНОВСКИ РЪКОПИС ОТ 1346 Г. 176

ЗА ЛОВЧАНСКИЯ РЪКОПИСЕН СБОРНИК ОТ XVI В. 182
ПОВЕСТВОВАТЕЛНИ СЪЧИНЕНИЯ ЗА ИВАН РИЛСКИ В СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА 186
ЛЕТОПИСНИ СЪЧИНЕНИЯ В СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА 190
БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ XVIII В. 210
СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА И НАШИТЕ ВЪЗРОЖДЕНЦИ 231

Боню Ангелов

СТАРОБЪЛГАРСКО КНИЖОВНО НАСЛЕДСТВО

Рецензенти
Куйо Куев, Божидар Райков
Редактор Здравка Василева
Художник Кремена Филчева
Худ. редактор Николай Александров
Техн. редактор Венета Кирилова
Коректор Стефка Николова

Дадена за набор на 19. VII. 1982 г.
Подписана за печат на 15. VII. 1983 г.
Излязла от печат през август 1983 г. Печатни коли 15
Издателски коли 14. Условно издателски коли 14,44
Формат 16/60/84. Издателски № 25962
Лит. група III-8. Тираж 3098. Цена 2,58 лв.
Код 02/9535372311/5064 —5— 83

Издателство „Наука и изкуство“ — София
Печатница „Ат. Стратиев“ — Хасково